

SISUKORD

Tyge ANDERSEN and Priit RAUDKIVI		
From Saxo Grammaticus to Peter Friedrich Suhm.		
Danish views on medieval Estonian history	3	
Saxo Grammaticusest Peter Friedrich Suhmini		
Eesti keskaja ajalugu läbi taanlaste silmade. <i>Resümee</i>	29	
Aivar JÜRGENSON		
Siberlaste identiteedi kujunemine ja selle üks poliitilisi		
avaldumisvorme – oblastnike liikumine	30	
The formation of the Siberian identity and one of its political manifestations –		
the regionalist (<i>oblastniki</i>) movement. <i>Summary</i>	47	
Maie PIHLAMÄGI		
Tsaari-Venemaa sotsiaalpoliitika Kreenholmi ja Nikolski		
puuvillamanufaktuuri näitel	48	
Social policy in Czarist Russia on the example of the Kreenholm and		
Nikolski cotton manufactures. <i>Summary</i>	69	
Olavi ARENS		
Riik, võim ja legitiimsus Eestis aastail 1917–1920	71	
State, power and legitimacy in Estonia, 1917–1920. <i>Summary</i>	78	
Magnus ILMJÄRV		
Faced with an alternative. A failed submarine deal	80	
Valiku ees. Nurjunud allveelaevatehing. <i>Resümee</i>	93	
Väino SIRK		
Educational ideology and professional middle class in Soviet Estonia		
in the 1950s–1980s	96	
Haridusideoloogia ja haritud keskklass Nõukogude Eestis. <i>Resümee</i>		114
Andrei SÕTŠOV		
Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal		
aastail 1954–1964	115	
Liquidation of Orthodox congregations in the Estonian Eparchy under the rule		
of Nikita Khrushchev in 1954–1964. <i>Summary</i>	130	

Toomas KARJAHÄRM

Nõukogude Liidu lagunemine uuemas vene memuaarkirjanduses	131
The collapse of the Soviet Union as presented in recent Russian memoir literature. <i>Summary</i>	154
Autorijuhend	156

Kodulehekülg/home page: <http://www.kirj.ee>

Täistekstid on kättesaadavad andmebaasis/full text electronically available in:
Central and Eastern European Online Library (C.E.E.O.L.)

Abstracted/indexed in: European Reference Index for the Humanities (ERIH,
category C), Central and Eastern European Online Library (C.E.E.O.L.)

ISSN 1406-2925

© 2007 Teaduste Akadeemia Kirjastus

Teaduste Akadeemia Kirjastus: Kohtu 6, 10130 Tallinn
Tel (0) 6 454 504, faks (0) 6 466 026, e-post niine@kirj.ee

Estonian Academy Publishers, Kohtu 6, 10130 Tallinn, Estonia
Tel (0) 6 454 504, faks (0) 6 466 026, e-post niine@kirj.ee

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas, Laki 26, 12915 Tallinn
Printed by Tallinn Book Printers Ltd, Laki 26, 12915 Tallinn, Estonia

FROM SAXO GRAMMATICUS TO PETER FRIEDRICH SUHM

Danish views on medieval Estonian history

Tyge ANDERSEN and Priit RAUDKIVI

Institute of History, Tallinn University, 6 Rütli St., 10130 Tallinn, Estonia; tyge.andersen@ai.ee, priit.raudkivi@ai.ee

A line of early Danish historians, who wrote on Medieval Estonia in relation to Denmark, is presented. Each author's social background and the date of their contribution stand out through their sympathies and antipathies. Likewise, every author also had a Danish bias. German views were challenged, whereas Estonian views never mattered to these Danish authors. To them, the Estonians only played the part of silent extras on the historical stage; first as barbarous enemies, then as faithful subjects or allies and finally as victims. The most attractive theme to the Danish historians is the dramatic conquest in 1219, and its royal or clerical front figures, and the legends of a divine origin of Dannebrog – the national flag. The latter has been the single most popular subject, taking precedence over everything else.

The history of Danish-Estonian active political and diplomatic relations until 1346, let alone until 1645, has been a mere niche in Danish history writing. It is possible to follow the different roles of the Danish historians in a changing political and ideological context and to view their position towards topical subjects such as justification of conquest, the means of Christianisation, colonialism and the genesis of medieval polities or states. Historiographic studies such as the present enable to understand the long and winding road towards establishing a concord on the simple course of events and critically question the written evidence, let alone the aristocratic and clerical traditions.

FOREWORD

Danish historiography on the common kingdom with Estonia during the high Middle Ages is a separate field of study. No Danish historian has bothered to treat the historiographic perspectives of history writing by Danish authors on medieval Danish-Estonian relations, even if every study on the subject of course has led various historians to refer and discuss views of relevant predecessors to his own chosen subject.

The relevant literature has been written mostly in Danish, which to average Estonian historian is a problem. In comparison it is hard to imagine an Estonian medievalist, who cannot read German, whereas Danish is not in high demand.

Danish history writing of the First Danish Period in Estonia is not very accessible either. The database of Estonian libraries, “Ester”, clearly shows that important Danish studies and most general overviews are simply not available in Estonia. No one orders general overviews in Danish brought to Estonia by inter-library loan, just in case there might be something relevant, when you pay EEK100 per title.

So there exists a number of reasons why no one has approached the subject described above. Why then do it and why now?

Since Estonia reappeared as an independent state, relations with Denmark as with any other Western European country have intensified also among scholars within historical disciplines. Thus it is as a contribution to a renewed inter-regional discourse on medieval Northern European societies in which we, the authors of this article, offer our bit of historiographic hindsight. In order to evaluate the originality of new historical contributions, the scholarly and national background of the authors and their national discourse should be examined. To the Estonian reader, the explicit national Danish bias presented below, indirectly places German and Estonian history writing into a perspective.

INTRODUCTION

In the opinion of most historically minded Estonians, the Danish conquest of northern Estonia from 1219 led to a disastrous development, ending an independent Estonian political, religious and cultural development.

Among historians only the sympathies are shifting, from siding with the Danish kings, the German lords or the Estonian peasants, but the general pattern remains the same. Medieval historians have tried to soften this rigid and simplified image of Estonian society, but instead of actually offering another interpretation of the national and religious conflict and general line of development, merely grey tones are added to the well-established historical picture. The fact that Estonians were represented among the burghers in, for instance, Tallinn and among the nobility is usually ignored as minorities of no importance.

In historical overviews, the Danish period in medieval Estonia lasted from 1219 to 1346. The dramatic battle on 15 June 1219 at Lyndanise was the beginning of a great battle at the site, where subsequently the flourishing Hanseatic town Reval, now the Estonian capital Tallinn, rose on the former battlefield.

Following the dramatic and to the Estonian audience most intriguing episode of St. George’s Night uprising, the Danish kings selling Estonia to the Teutonic Order in 1346 seems almost a shabby bureaucratic transaction in comparison. The sale lacks the public appeal, as do invasions into sparsely known pagan lands or an armed resistance against Christian aggressors. Important as both occasions were to the fate of the joint Danish-Estonian kingdom during the high Middle Ages, they were neither an actual beginning nor a final end to Danish political

involvement in Estonia and Livonia. Although only involving the island of Saaremaa (Øsel to Danes), another Danish-Estonian common state existed from 1561 to 1645.

With the dwindling power in the Baltic Sea of Denmark-Norway, versus the growing powers of Sweden-Finland in the second half of the 17th century, one might point towards the outcome of the Great Northern War in 1721, as establishing a political balance between the archivals Sweden and Denmark. It also came to mark a final end to Danish hopes of territorial gains around the Baltic Sea. From the Danish point of view, the 18th century became a peaceful century with armed neutrality. The 19th century, on the other hand, saw the dissolution of the twin kingdom Denmark-Norway in 1814 and in 1864 the loss of all Slesvig-Holsten (Schleswig-Holstein). The conflict from the middle of the 19th century with German states, united under Prussian leadership, and the pro-German views of Baltic German historians came to dominate history writing. The Danish-German conflict and competition still holds a strong grip on national Danish history writing, also in regard to Estonia.

Beside national history writing, issues dealing with crusades and the schism between Roman and Greek Catholicism, as well as Christian versus Pagan, held an attraction to historians during the 20th century, and has not disappeared in the early 21st century. In fact, during the Soviet years, the Orthodox Church became an enigmatic, almost exotic phenomenon, increasingly a study object and seen in Scandinavia with some sympathy, as an ancient and oppressed popular institution. On the global scale, sympathy towards the struggle for independence of small nations inside and outside of Europe has increased an interest in aspects of ethnic division and religious intolerance. Finally new global conflicts between Secular or Christian Europe and renewed Muslim orthodoxy even in the midst of Europe, have been generating an impression of a struggle between global civilisations, influencing historical writings as well. The enhanced international cooperation and coordination within the European Union does not seem to diminish the studies in national identities, rather the contrary.

Thus Danish historiography on Estonia needs to be seen in correlation with the changes in the bilateral relations of Denmark and Old Livonia, Denmark and Germany and today the global conflicts. Also the social role and self-image of historians in changing political circumstances influenced the viewpoint of the authors treated below.

SHIFTING PARADIGMS

Through the eight centuries from Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* until the latest major national history synthesis, popularly named the *Poli-Gylde, Politiken & Gyldendal's Danmarkshistorie* (1992–1993, new edition 2002), runs a straight line of tradition of national history writing in Denmark. National enthusiasm may be a lifelong companion and driving force for many scholars and as the means of popularisation, and it is undoubtedly the safest means available to

history writing. However, chauvinism and narrow-minded approach are its ugly downside. Chauvinism or blind nationalism of the type *'right or wrong, my country'* was more the rule than the exception of the authors at least until the Enlightenment of the 18th century. However intolerant and subjective eulogies of national heroes were, the emotional honesty of the authors has given them a long life in the public mind, a life that lasts longer than most dispassionate and impartial accounts of later days.

To sum up, the development in Danish history writing – as part of the general trends in Europe from England over France and Germany to Poland¹ – may be split up into three overall paradigms:

1. Feudally politicising historiographers – until the 17th century
2. Enlightened universalistic ethics – 18th, early 19th century
3. Professional particularism – late 19th century and onwards.

A direct comparison between national history writing of Danish and Estonian origin is not possible because of the differing national state building process of Denmark and Estonia.

Within our focus on Danish historiography, we will instead look at the course of developments within writings, preceding what we call “the Paradigm of Professional Particularism”. While we will treat the two first paradigms more thoroughly, the third and latest need a comment, although a strict definition escapes us. From the end of the 19th century, many works became strictly regulated to avoid criticism of slack documentation. Such professionalism also derived from intensified history teaching at universities. The need to document your claims also brought about a need of small-scale studies of particular subjects and documents, sometimes with general claims attached. Many studies were certainly national, be they democratic or elitist, but the degree of documentation made the authors’ bias much more hidden, than e.g. during the Middle Ages.

Perhaps we see even a fourth paradigm for the 1990s and onwards with more global or interregional interest. For the Baltic Sea countries one may e.g. point to the ideals of the organisers behind the now closed CCC-project (publications 1998–2004), which also included a minor Danish participation. Has the pendulum swung back to a position that favours global ethics and interregional studies as it happened during the Enlightenment period and Romanticism?

PRE-CONQUEST ARGUMENTS FOR MISSION AND WAR

The first mentioned Danish accounts of conquest in Estonia is found in the chronicle called the Annals of Ryd, a Cistercian monastery at the Flensburg Fjord

---

¹ Parallel developments within Polish and German historiography: **Ekdahl, S.** *Crusades and colonisation in the Baltic: a historiographic analysis.* – XIX Rocznik Instytutu Polsko-Skandynawskiego, 2004, 1–42; also parallels in French and English historiography: **Jensen, K. V.** Introduction. – In: *Medieval History Writing and Crusading Ideology.* Eds T. M. S. Lehtonen et al. (Studia Fennica. Historica, 9.) Finnish Literature Society, Helsinki, 2005, 16–33.

in the duchy of Slesvig (Schleswig), known in both Latin and Danish version. King Knud² I (1018–1035), often later addressed as ‘the Great’, allegedly made successful conquests in Estonia, but this source dates to the end of the 13th century. The chronicle is famous for its outspoken hostility towards Germans, frequently quoted by Danish historians, but well-known also to German history writing from an early stage.³ The anti-German sentiment may, as Anders Leegaard Knudsen believes, reflect a widespread anti-German feeling around 1300, despite the fact that Norway was a bigger military threat at the time.

Two Danish episodes of mission with peaceful means are all we have from the very scarce early medieval sources. From the reign of King Sven II Estridsen (1047–1074) we learn of a Danish missionary initiative, according to a personal statement by king Sven himself to the chronicler Adam Bremensis. The king apparently had persuaded a zealous trader to erect a church on the island Curonia⁴ (sic!) by offering him lots of presents.

Later came the initiative of Fulco, the missionary bishop for the Estonians from 1169–1179, likely in Estonia 1171–1172 in the company of an Estonian monk from a Norwegian monastery in the Diocese of Stavanger.⁵ Several overviews have treated these pre-conquest periods of particular Danish activities in the Eastern Baltic⁶ beside the many more examining the German initiatives in Old Livonia.

Gesta Danorum

Turning to proper history writing, one author became the single most influential authority on the history of Denmark before 1200 to later royal historiographers: Saxo Grammaticus. His writings became a role model for the first post-Medieval

---

² The name Knud is alternatively written in English either Cnut or Canute.

³ **Knudsen, A. L.** The use of Saxo Grammaticus. – In: *The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages*. Ed. B. P. McGuire. Medieval Centre, University of Copenhagen, Copenhagen, 1996, 149–151.

⁴ *Hamburgische Kirchengeschichte*. Adam von Bremen/Magistri Adam Bremensis gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum hrsg. von Bernhard Schmeidler. *Capitulum 16: est illa quae Churland dicitur; ...Hanc insulam credimus in Vita sancti Ansgarii Chori nominatam, quam tunc Sueones tributo subiecerunt. Una ibi nunc facta est ecclesia cuiusdam studio negotiatoris, quem rex Danorum multis ad hoc illexit muneribus. Ipse rex gaudens in Domino recitavit mihi hanc cantilenam.*

⁵ **Vööbus, A.** *Studies in the History of the Estonian People*. Papers of the Estonian Theological Society in Exile. Stockholm, 1969, 31 and footnotes here.

⁶ See **Rebane, P. P.** *Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227*. Unpublished Ph. D. thesis. Michigan State University, Xerox University Microfilms, Ann Arbor, Michigan, 1969; **Nyberg, T.** *Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur Dänischen Zeit Lübecks*. – In: *Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt*. Eds O. Ahlers et al. Verein für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, Lübeck, 1976, 173–206; **Lind, J. et al.** *Danske korstog. Krig og mission i Østersøen*. Høst & Søn, København, 2004.

Danish historians and a primary source of evidence. Saxo finished the voluminous work “Gesta Danorum”⁷ shortly after 1208 and thus right before the Danish king managed to gain a foothold in Estonia. Saxo Grammaticus is generally in line with the teachings of the church, considering his employer was Archbishop Absalon, who sadly for the author, died before Saxo managed to finish his writing. Yet, he stated openly in his prologue that he descended from a line of warriors, serving the kings, and declared his allegiance to his ancestral warrior ideals.

Although Archbishop Anders Sunesen (Archbishop 1201–1223) and King Valdemar II (1202–1241) must have planned their Estonian campaigns already back in 1206, Saxo was unable to include the Danish victories in Estonia, without altering the entire content of his work. If however to rely on the historian’s attitude and rhetoric, ostensibly regarding the much earlier Danish expeditions against various peoples in the Eastern Baltic, possibly in the years 1060–1085, the main motifs for the later Valdemarian expeditions are probably revealed.

His descriptions of expeditions are detailed and his preoccupation with warfare is hard to overlook. King Knud II in the early 1080s combined offensive warfare with firm support of the Danish Church, and thus became a favourite king of the historian Saxo. Today, Knud II is better known as Saint Canute. According to Saxo⁸ he was constantly on the offensive against Pagan peoples in Eastern Baltic – the Estonians, the Curonians and the Sambians – before and after he won the throne of Denmark.

The most extensive and vivid episode from the historical part of Saxo’s work is the one of an Estonian and Curonian naval expedition to the easternmost parts of the Danish kingdom. It seems as if the main character in the narrative about the Danish defeat of this band of pirates, and also probably the original source of information, must have been the army veteran Esbern Snare of the Zealandic chieftain’s lineage Hvide, also a sworn brother of King Valdemar I.

The farewell speech that Saxo lets King Valdemar I deliver to his fleet, before they set sail to Öland, contains interestingly enough a serious warning against a familiar enemy. The cunning war stratagems of the Estonian-Curonian fleets were apparently well known to the king, instructing his warriors not to underestimate the enemy. Earlier encounters seem thus to antedate the one recorded in 1170.

Otherwise, the few pre-1219 conquest sources on Estonian-Danish armed conflicts may be summed up as claims of conquest by Danish kings and demands for tribute going back to King Knud I “the Great” of the early 11th century.

Written during the heyday of Crusade, but before the successful conquest of Estonia in 1219, Saxo put into words the reasons for the young Prince Knud (born c. 1043) – later King Knud II (1080–1086) – to attack the Estonians and Sambians, as they were “pirates”, in other words, aggressive naval competitors. Prince and later king Knud was constantly trying to safeguard and enlarge his

---

⁷ **Saxo Grammaticus.** Gesta Danorum, Book 14, Chapter 40, 1–12. <http://www2.kb.dk/elib/lit/dan/saxo/lat/or.dsr/>

⁸ Ibid., 11.8, 11.11.1.

kingdom. Then having won the throne of Denmark, King Knud II, renewed his warfare against peoples in the Eastern Baltic:⁹ “...rather to spread Christianity, than to satisfy his own greed, and because in combination with his improved position he also wanted to enhance his fame.

Saxo delivers a short tribute to King Valdemar II “the Victorious”, but he goes into explicit detail when he deals with his older brother King Knud IV.¹⁰ According to various chronicles, probably all relying on the Chronicle of Ryd, this king launched an expedition to Estonia both in 1194 and again in 1196, besides elsewhere, for example Finland back in 1191.¹¹

Saxo’s rhetoric on King Knud II expeditions stressed the king’s wish to help his country and Christianity, mixed with possibilities of winning personal merits. The importance he attaches to these motifs might seem sufficient explanation, but Saxo adds another interesting reason. It belongs to an undated expedition by King Knud IV and has been read by later historians as a first-rate example of the kind of social mechanism in Denmark, brought along by a country, constantly engaged in warfare: According to Saxo, the reign of Valdemar I saw the warriors constantly in active service, performing all sorts of military duties. Now, on the other hand, during the reign of his son and heir, too much celebration and happiness meant that the warriors’ fighting spirit and strength decreased so ...to maintain fighting spirit /.../ they [i.e. the Zealanders and Scania] decided jointly to launch a pirate expedition against the Estonians.¹²

The Danish Valdemarian kingdom arose out of a long civil war, only to turn its weapons against the nearest neighbours, then also those further away. Aspirations for reward in plunder, but also an elevated social rank and fame could be reached by partaking in major – mostly royal – campaigns. Suddenly to end such a career opportunity must have upset all those who had learnt to seek their fortune this way.

In a papal bull from October 9th 1218,¹³ Pope Honorius III declared that he agreed to the written wishes of King Valdemar II, including leaving the Danish King in sovereignty of all territory, but also whatever church which he might manage to erect, and to tear land out of the pagans’ hands while taking care that the pagans will see the true light, to which until now they had been blind.

---

⁹ Ibid., 11.11.1.

¹⁰ By an older tradition often named Knud VI.

¹¹ Historians do not all agree on the exact dates of these expeditions, relying on differing sources. See **Lind, J. et al.** Danske korstog. Dates are here in accordance with those given in the latter publication.

¹² **Saxo Grammaticus.** Gesta Danorum, 16.4.3.

¹³ **Suhm, P. F.** Historie af Danmark fra Aar 1202 til 1241, IX Tome. J. F. Schultz, Kiøbenhavn, 1808, 750. Suhm’s version later copied by Bunge for his **Liv-, Esth- und Churländisches Urkundenbuch nebst Regesten.** Hrsg. Bunge, F. G. v. (LECUR), 1857, Band 3, XLI, a; Diplomatarium Danicum the volume covering this period is unfortunately not available in Estonia.

THE DANISH CONQUEST IN HIGH-MEDIEVAL HINDSIGHT

In the aftermath of an Estonian uprising, quenched by the Swordbrethren, the Brethren had forced out the royal Danish administration by taking advantage of the Danish King Valdemar II's kidnapping and imprisonment by a dissatisfied German vassal, who quickly enjoyed support by a major league of the King's German enemies. After a halting support from the Holy See in Rome, while the legates William and Balduin tried out the possibilities for direct papal rule in Livonia, Pope Gregory IX in 1236 finally ordered the Swordbrethren to hand over the ancient provinces Revala, Harjumaa, Virumaa and Järvamaa to the King of Denmark. The Livonian branch of the Teutonic Order, built on the remains of the Swordbrethren, were seriously defeated in a battle against the Samogitians on September 22nd 1236, among others losing the wilful Master Volquin.

However, time went by and nothing happened until the Danish King, who had already blocked Lübeck since 1234 to fresh military reinforcements on the German side, now two years later gathered a major fleet and army, ready to disembark and set sail for Estonia. Finally, the negotiators of the Teutonic Order, now representing the decimated Swordbrethren, agreed to retreat from northern Estonia.

The treaty of Stensby¹⁴ in 1238 near the navy base and favourite royal castle at Vordingborg on the southern tip of Zealand (Sjælland) was signed and sealed by both the Preceptor of the Teutonic Order, the papal legate, the Danish King Valdemar II, Eric, his new heir to the throne, and two other sons, who were accompanied by his faithful vassals, count Albert of Orlamünde and count Ernst, and in the presence of witnesses of the Danish bishops, and representatives of convents and of the Danish nobility. The reasons for handing back four Estonian provinces *Reualia et Gerwia et Wironia et Haria* (Revala, Järvamaa, Virumaa, Harjumaa) to the king of Denmark, as they were called in the treaty, appear to have been strictly secular, only stating facts of contemporary realpolitik. The verdict of the Pope and cardinals, and the military threat from the Danish King is pushed forward, since such realpolitik was the safest way to convince the knights of the Teutonic Order back in Livonia to yield. A possible Danish invasion of the disputed provinces, occupied by the Teutonic Order's Livonian branch would bring "the loss of many souls and offence to many more". It is hard to find the earnest Christian fraternity among the numerous military threats, stated in the treaty.

Estonian conversion in the eyes of Danish rulers

To reach this far, the Danish government had repeatedly reminded the Holy See in Rome of its readiness and achievements in conversion and military campaigning, to press for support in winning back the lost Estonian provinces. The old King

---

¹⁴ **Diplomatarium Danicum (DD)**, 1. række, bind 3. Det Danske Sprog-og Litteraturselskab, nr. 9. Also in **LECUR**, 1853, Band 1, CLX.

Valdemar II emphasised the same line in order to secure his and his successors' right to choose the future Bishops of Tallinn in a charter of 15 September 1240.¹⁵ In a charter to the Bishop of Tallinn of 11 September 1241, King Eric IV 'Plovpenning' (1241–1250) repeats as a formula the same,¹⁶ as a recollection of his father King Valdemar II, who had recently passed away. Several later charters all refer to the "illustrious" King Valdemar and to his successors,¹⁷ or the conversion itself.¹⁸ After careful consideration the royal dynasty of Denmark cultivated an ancestral Valdemarian epic. The Episcopal epic of the Archbishop Anders Sunesen (c. 1167–1228) probably existed parallel to its royal counterpart, even if only documented by historians at the end of the Middle Ages.

In 1315 King Eric VI Menved (1286–1319) issued a charter, only preserved in Low German versions, but as Latin was used in all other letters from the Danish government to Estonia, the original must also have been in Latin. In the prologue to the charter, later known as the Valdemar-Erician Law the King referred to rights presumably issued orally by his predecessor to the Danish throne, King Valdemar II, which he himself had stated in writing and further supplemented.¹⁹ Basically, the message is the same as referred above in Latin versions:

King Valdemar II is commemorated for the conversion of Estonia, but in this version the efforts of others were not forgotten, including Danes and Wends, bishops, Danish noblemen, knights, esquires and other good men. King Eric VI aimed in his prologue to the infeudation of the country as a result of the efforts of

¹⁵ **DD**, 1990, 1. række, bind 7, nr. 56, 50–51. Also in **LECUR**, Band 1, CLXVI. *Quod cum nos terram Estoniæ de infidelitatis deuio abiectis idolis, cum dei auxilio ad cultum conuertimus nominis Ihesu Christi...*

¹⁶ *...quod cum foelicis recordationis illustris rex Danorum Woldemarus, pater noster, terram Estoniæ de infidelitatis deuio abiectis idolis deO auxiliante ad cultum conuerterit nominis Christiani...: DD*, 1990, 1. række, bind 7, nr. 82 (compare nr. 86 of 21st September 1241). Also in **LECUR**, 1853, Band 1, CCVI (compare CCVII). NB! Bunge dated this letter erroneously to 1249 (and CCVII), and other dates have also been applied by other authors, e.g. Suhm used the same letter twice under two different years! For an overview of earlier dates and discussion see DD.

¹⁷ E.g. Charter from king Abel (1250–1252), 8th of August 1251 to the Bishop of Saare-Lääne: *“...pater noster felicitis memoriæ rex Woldemarus et frater noster rex Ericus, piæ recordationis...: DD*, 1938, 2. række, bind 1, 46. Also in **LECUR**, 1853, Band 1, CCXXVIII.

¹⁸ Charter from Queen Dowager Margrethe, *domina Estoniæ* to the Chapter of Tallinn, August 21st 1277: *Licet per quosdam dominos inclitos reges Danorum prædecessores nostros terra Estoniæ tracta sit ad cultum nominis Ihesu Christi...: DD*, 1941, 2. række, bind 2, 298. Also in **LECUR**, 1853, Band 1, CCCCLV.

¹⁹ *De edle Wolmar van Gades gnaden konink der Denen unde der Wenden, mit der hülpe Gades, mit der hülpe sines gemeinen rikes, der bischope unde der edlen Denen, riddern unde knapen, unde ok andern guden luden, sik nalende over see, Gade ton eren unde siner benedieden moder, sunte Marien, der reinen junkvrowen, dat lant Esten bedwank to dem Christen geloven van der heidenschop, unde vorlende dat riddern und knapen ofte knechten, unde begnadede se mit sodanem rechte, also noch hudes dages hebben sine manne in den landen, unde noch in den binnen beseten to Rige, to Darpte, to Ozele unde in der bröder lande, unde dat recht beholden is van koningen to koningen bet an dusse tiit: Bunge, F. G. v. Altlivlands Rechtsbücher. Breitkopt und Härtel. Leipzig, 1879, 55–70.*

all these “good men” in the past. Interesting for later historians’ vision of the past, the King offered these laws primarily to the royal provinces of Estonia, but adds Riga, Tartu, Saaremaa and even the territories of the Livonian Order!

RENOUNCING THE SALE

Later Danish historians, rather than inventing new ideas of old claims in Eastern Baltic, instead never strayed off the old and beaten track, which we can follow as far back as King Eric VII (1412–1436/39) and perhaps even Queen Margaret (1375–1412), the daughter of Valdemar IV (1340–1375) who carried out the sale in 1346.

The Sales Contract of 1346

Reading the charters from both the King’s Councillor, the last Captain of Tallinn Castle, and in reality acting viceroy from his arrival in 1344 to his departure in 1346, and comparing them with the King’s later charters as he received the final amount of money from the sale of Harjumaa-Virumaa, there seem to be no doubt of the sincerity of all parties, nor the authenticity of the sealed sales contract. Anyhow, it lasted little more than half a century, before the authenticity of the sale was seriously questioned. This may be because King Valdemar IV, although using plenty of privileges for his Estonian vassals and the Church, never put the issue of sale before the Knighthood of Harjumaa-Virumaa, nor his Danish Council for that matter. This is, at least as far as the written sources are able to tell.

Not sold, but pawned and illegally occupied

Eric VII “the Pomeranian”, King of the Calmar Union (Denmark, Norway, Sweden, Finland, Iceland etc.) argued that the permanent possession of Harjumaa-Virumaa by the Livonian Order was unlawful and the King pursued a hostile policy towards the Order and its subjects.

In 1421 the Livonian Master together with the Archbishop of Riga presented copies of the letters to the Danish government on which the Order based its claim to sovereignty in Harjumaa-Virumaa.²⁰ However, the King would only be allowed to inspect the originals at a meeting between the Grand Master and the Danish King in person. In 1423, i.e. two years later, King Eric VII had a more positive attitude towards the Order. Had the delivered testimonies actually convinced the King or did the situation by then not offer him any space for political manoeuvres, rendering him additional enemies?

---

²⁰ **Møllerup, W.** Danmarks Forhold til Liffland fra Salget af Estland til Ordensstatens Opløsning (1346–1561). Jacob Erslevs Forlag, Kjøbenhavn, 1880, 10–11.

The next kings of Denmark, Christopher III “the Bavarian” (1440–1448) and Christian I (1448–1481) were not deterred from interfering in Livonian internal struggles, by appearing as patrons to bishops of Saare-Lääne and Riga. As it was, also the chapters of Tallinn and Tartu (Dorpat) were interested in whatever help they might receive from Danish Kings in their internal political fights with the Livonian Order. Christian I used the title “Dux Estoniæ” and in charters also maintained that Livonian bishops were suffragans to the Archbishop of Lund. Later in 1499 King Hans (1481–1513) demanded Harjumaa-Virumaa back and with accrued interests!

The Kings’ political partners in Livonia

Livonian bishops and noblemen repeatedly tried to involve Danish kings as patrons or as their liege lords by openly appealing to revanchist currents still alive at the Danish court. Calculating loss and gains from such political manoeuvres abroad was probably easily done: Livonian bishops and chapters could seek the patronage of the rulers of the Calmar Union without any serious threat of actual interference from the side of their patrons. If all they had to do was to boost Danish historical vanity with carefully chosen words, it should be a price easily paid.

Denmark back on Estonian ground

During the reign of Christian III (1534–1559) the wish to place a Danish prince in Old Livonia intensified and finally materialised, when his younger son prince Magnus became Bishop of Saare-Lääne in 1561.

It is perhaps necessary to emphasise that here we are not discussing matters from a point of objective rights or legal possession to Harjumaa-Virumaa of the Danish kings, but only if they were a genuine contention, existing within court circles from which the Danish government was recruited. William Mollerup put forward some well-founded evidence that such stubborn notions persisted, as legends do, often ignoring any facts, which conflicted with the favoured notions among aristocratic spheres at the Danish Court during the Late Middle Ages.

Kim Esmark²¹ has called attention to contested donations to Esrum Monastery in Denmark and for example Stephen White’s cases²² from Western France, how any gift or inheritance, particularly from a dying proprietor to a religious institution, was the subject of contentions by the heirs of the proprietor in the years following

---

²¹ **Esmark, K.** Godsgaver, calumniae og retsantropologi. Esrum Kloster og dets naboer ca. 1150–1250. – In: Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark. Eds P. Carelli et al. (Centrum för Danmarksstudier, 3.) Göteborg, 2004, 143–180.

²² **White, S. D.** Proposing the ordeal and avoiding it: strategy and power in Western French litigation, 1050–1110. – In: Cultures of Power. Lordship Status and Process in Twelfth-Century Europe. Ed. T. Bisson. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1995, 89–123.

the official transfer of property to its new owners. *Calumnia* meant in classic Latin literally an *unlawful accusation*, but in Middle Latin it more neutrally meant any kind of *lawsuit*, according to Esmark. To 19th century Baltic German historians in general and the Danish historian Arthur William Julius Mollerup in particular,²³ any contention against the sale of Estonia to the Teutonic Order in 1346 was an abomination to the truth. In the light of legal anthropology, the Danish court's contentions were not so unusual for the Middle Ages and should be treated as any other *calumnia*. Esmark points to some cases of dispute over property, usually ending with a compromise in which a descendant of the original donor gave up after years of struggle, when he received public acclimation for the donation in the same way as the original donor by the monks of the Cistercian monastery at Esrum. Of course there is a difference between handing over part of your patrimony in the size of e.g. a village to a monastery and the transfer over entire provinces from one sovereign to another. However, no legally safe distinction existed between possessions of a sovereign or a polity and those belonging to an individual proprietor, in as far as feudal relations were concerned. A king was a feudal liege to his liegemen, who again acted as lords to others, further down the social ladder.

It is not hard to find historians, angry about Danish aspirations in Estonia among Baltic German historians, or Estonians or Danes, either making sarcastic remarks or simply embarrassed on behalf of late medieval Danish governments. How could Danish representatives act like that?

Given the nature of medieval lawsuits in general, sealed parchments were only one kind of legal evidence among others, particularly the personal oath, seconded by friends and relatives. Possession of land or titles afforded a person social esteem, as it gave a country its international reputation. Many medieval lawsuits seem aimed at stating claims in public, rather than actually expecting to get one's losses redressed and achieve rehabilitation to titles.

In a historiographic overview such as this, it is worth observing how political claims interacted with the notions of historians and civil servants, particularly at the end of the political dispute between the kings of Denmark and the Livonian Order in the 16th century.²⁴ In 1554 King Christian III of Denmark claimed that Narva was only held by the Order from the hand of Valdemar IV as a security and mortgage for the money spent by the Order, when it suppressed the Estonian Uprising in 1343. This resulted in a renewed attempt by the Order to document their legal grounds for possessing Harjumaa-Virumaa by presenting a copy of the original sales contract.

While in 1558 the citizens of Tallinn were desperate to find a foreign power to defend them against the Russian emperor Ivan IV Vasilyevich (1533–1584), Christopher Munichhausen, manor owner in Kolga, had taken control of the Toompea Castle by promising Danish assistance in the Livonian War. This promise had never been cleared with the Danish government, but the entrepreneurial Danish vassal by his own choice simply took advantage of a situation, and acted in

---

²³ Mollerup, W. Danmarks Forhold til Lifland, 1–48.

²⁴ Ibid., 2–6.

anticipation of Danish support which, given his quick response and fair results, might have had some grounds.

Reluctance on the part of the sick and ailing King Christian III of Denmark to rush into unforeseeable troubles in Estonia and his subsequent lack of will to act, made the citizens of Tallinn prefer the open-handed offers by the younger Swedish King Eric XIV. To the late 19th century William Mollerup, the Danish incompetence at the right moment was probably the main issue. Watching the epoch just treated above from the point of view of a historian of the late 18th century, other ideals were fashionable. Ove Malling was a Danish historian who in 1777 wrote a schoolbook full of historical role models and moral ideals from the period of Enlightenment, and to him both the roles of Christopher Munichhausen as a Danish vassal in Estonia, trying to help his king, and the king's hesitant response were treated as honourable attitudes.²⁵

“But he [king Christian III] did not want to enhance his power at the expense of a cowed neighbour. He answered, “*that the countries, which God had given him, were enough for him; he only wished to govern them well, and was far from wanting to take advantage of others' weakness to win what was not due to him.*”

Although the Danish side from 1555 officially accepted the sales contract and more or less the position of the Order, it still continued to demand sovereignty for the kings of Denmark. Furthermore, suspicion was now thrown on the legitimacy of the transaction. The position of the Danish side was now that it could only have taken place by *foul play*, because to civil servants of the middle of the 16th century, it was impossible that a single councillor on behalf of the king could legally have transferred part of the kingdom to a foreign state.

Mollerup sums up an anonymous comment by a civil servant, found next to a copy of the sales contract from the *Geheimarkiv* in Copenhagen, written sometime in the 16th century. It states that:

1. No such transaction and conveyance may be found anywhere from the royal archives and
2. The sales contract is only known in a copy presented by the Order.

Then follow doubts on the legitimacy of such a transfer, in case such a transfer took place at all:

1. King Christopher II, father of King Valdemar IV, had in a charter to his Estonian vassals²⁶ bound himself and his descendants never to conclude such actions.
2. The transactions had not received the consent of the King's Council and finally, queens and kings hereafter had continuously granted privileges for those countries.

Even the historian Arild Huitfeldt in 1601²⁷ continued to cast some doubt on the legitimacy of the whole transaction, because it happened in conflict with both

---

²⁵ **Malling, O.** Store og gode Handlinger af danske, norske og holstenere. København, 1777, 353–354.

²⁶ 21st of Sept. 1329 see **LECUR**, 1855, Band 2, DCCXXXVII.

²⁷ **Huitfeldt, A.** Danmarks Riges Krønike. Chronologia, II. Fra Erik Menved til Valdemar Atterdag. København, 1601 (photographic reprint Rosenkilde og Bagger, 1977).

King Christopher II's promise to his vassals and their pledge never to part with the kings of Denmark. Huitfeldt was the last to defy the legitimacy of the conveyance of the Danish king's Estonian provinces to the Teutonic Order, which finally transferred them to its Livonian branch.

With Huitfeldt ended a chapter of what some authors later angrily considered the Danish inability to face up to historical facts or scandalous attempts to falsify history writing. History writing has become increasingly self-critical during the last decades, and the awareness of every scholar's limitations to his own time and milieu has perhaps rendered such self-confident judgement of predecessors' writings obsolete. The political activism of the medieval and renaissance authors, referred above, does not make them objective, nor completely wrong. Probably they saw more clearly than we do today the possibilities for political intervention in Old Livonia with its confederation of bishoprics and territories under the Order. Also they knew the inconstancy of legitimacy, and the negotiable character of rights and titles during the existence of the Old Livonian confederation.

EARLIEST COMPILATIONS DURING THE REFORMATION

Two historians of the 1520s are relevant for Danish history writing on Estonia. On the one hand, we have the Canon of Lund Christiern Pedersen (c.1480–1554), humanist and publisher of the first printed version of Saxo's *Gesta Danorum*, who eventually chose to side with the reformation. On the other hand, we have the Franciscan history writer and monk Petrus Olai (i.e. Peder Olsen, died c.1570) from Roskilde Grey Friar Monastery. They both collected stories about the time of Danish conquest in northern Estonia,²⁸ finally to hand over their manuscripts to the Royal Historiographer Anders Sørensen Vedel (1542–1616).

The interest in Livonia²⁹ was certainly present. Both historians were first and foremost earliest compiling collectors, who were facing immense troubles from the lack of a simple chronology and dating historic events correctly. Their purpose was simply to compare the sparse written information at their disposal and establish a coherent course of events. They had access to more or less the same material: chronicles with dates of expeditions and names of nations, religious hagiographies and stories of the flag named *Dannebrog* and naturally its divine origin, falling from the sky and bringing good fortune to the Danish side in dire circumstances during a battle.

Their own views are not very explicit. The material at their disposal did not give them many choices to differ from each other, but one accumulated all

---

²⁸ **Fabricius, L. P.** Sagnet om Danebroge og de ældste Forbindelser med Estland. Kirkehistoriske Samlinger, række 6: 1, bind 1933-35. København, 1933, 485–533.

²⁹ "Livonia" instead of "Estonia" became the favourite term used in Denmark, following German custom, towards the end of the 15th century; see **Jørgensen, A. D.** Historisk Tidsskrift, 6, I. København, 156.

important actions in the year 1208, the other preferred the year 1219. They struggled to match famous personalities, less or better known place names, the institution of a fast day in honour of St Laurentius and the King's alleged change of character, influenced by clergy and in commemoration of a late bishop, of course not to forget the banner dropping from above.

Both Peder Olsen and Christiern Pedersen were writing at the time of the first struggles of the Reformation in Denmark in the 1520s, but still within the Catholic context, as the official Reformation only took place in 1536. They do not deny the hagiographies of Bishop Niels of Århus, popularly known as Saint Niels, or the sense of divine omens in the shape of a banner or the impact of an archbishop's prayers on the battlefield.

ARILD HUITFELDT – INTERPRETATIVE HISTORIAN AND COLLECTOR

Arild Huitfeldt (1546–1609) belongs to the Protestant era of history writing in Denmark,³⁰ but he was a firm Christian and not secularised in any way. In fact he maintained a belief in divine omens and the kind of God, who shows his will to punish in this world, not waiting for his revenge in the other world. He paints a vivid picture of the Lord's nature:³¹ “*God is a righteous God, who hates sin and wickedness. Particularly God will punish the innocent blood, which is spilt. And therefore has given us in the nature of a body and blood of a dead person that when it senses its killer, then blood bursts out from rage and vengeance, has it even been hidden for a year or more, thus a certain example, which is something you can touch...*” At the time of writing, Huitfeldt occupied the office of Chancellor of the Realm (*rigskansler*), which made him the highest presiding legal authority in Denmark-Norway in those days.

Let us turn towards his comments on Old Livonia and Estonia in particular.³²

For the year 1186, Huitfeldt wrote about an expedition led by King Knud IV in which Huitfeldt seems to have borrowed his arguments for the expeditions from passages of *Gesta Danorum*, already mentioned above,³³ in which Danish warriors were complaining how they had been used before to fight during the reign of the former king, but now their strength goes to waste... *Therefore, an*

---

³⁰ **Huitfeldt, A.** Danmarks Riges Krønike (reprinted version). Rosenkilde & Bagger, København, 1976–1978, originally 1595–1603. The 2 volumes relevant for the period 1219–1346 in Estonia were originally in two volumes respectively 1600 (Chronologia, I. Fra Knud VI til Erik Glipping) and 1601 (Chronologia, II. Fra Erik Menved til Valdemar Atterdag).

³¹ **Huitfeldt, A.** Chronologia, I, 227–228.

³² *Ibid.*, 107–108. While describing the geography of Estonia, clearly the name encompassed more or less the area of the present republic and knowledge of Swedish insular population, mixed with Estonians.

³³ *Ibid.*, 17 (year 1186, King Knud IV).

expedition was granted against Estonia, who was Unchristian, always robbing and taking to the sea; it was not unfair that they were to suffer what they did themselves.

An important argument to Huitfeldt has already been touched upon above: the presumed right to land by conquest and its original conversion in case it is pagan. The same argument is found in the Danish kings' charters from the years 1219–1346, and probably never forgotten, particularly by a Scanian aristocrat and reader of the same original charters, such as Huitfeldt himself.³⁴ Huitfeldt had seemingly no scruples about Christianity spread by force. His argumentation is of the same sort as he would know in the Livonian Chronicle of Henry, a source that he generally relied on. It was crucial to Huitfeldt that full-scale Danish activity had taken place – military actions hand in hand with missionary activities. An important aspect in papal bulls, justifying the rights for crusaders was the defence of neophytes and the building of churches and castles, along with tremendous efforts by warriors. In the eyes of Huitfeldt, these deeds were all equally admirable and worthy of recognition by posterity. To describe what he considered the extent of Danish involvement in Estonia, before the German conquests, he used the Latin terms *Ius* and *Dominium*³⁵ i.e. *Right and Dominion*. This is written for the year 1196. Already by the year 1206 he saw the aim of the expeditions as forcing apostates back to Christianity!³⁶

It is clear that his aim was not to infuriate the Estonians, as might easily be the result today. Huitfeldt aimed instead at substantiating the position of his own government in foreign affairs contrary to the claims of the Baltic Germans, particularly those who supported the side of the Teutonic Order, even if already disbanded for a number of years, when he wrote this in 1600. He also stressed that the first Danish church in Estonia was built in *Vigside*, i.e. Läänemaa or Wiek, which had again become important to Danish governments because of its possession of the territory of former bishopric of Saare-Lääne. The continental part of the diocese was quickly lost, but not forgotten.

The most famous Danish expedition in 1219 was, according to Huitfeldt³⁷ intended to rescue Christians and Danish vassals. He did not, however, call this expedition a crusade, using instead the term *leding*. This military phenomenon has for long interested historians, who have not agreed completely on its develop-

---

³⁴ Scanians and Zealanders appear to have been the driving force behind the expeditions in the Baltic Sea while Jutlanders turned their attention further westwards. For usage of this regional division among Danes during the Valdemarian era, see e.g. **Heine, N. G.** Valdemar II.s Udenrigspolitik. Østersøproblemer omkring 1200. Humanistiske Studier, II. Institutarbejder fra Aarhus Universitet. Universitetsforlaget i Aarhus, København, 1941, 23, 61. For the opposite opinion see **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Daniae. København-Reval, who argued that the Jutlanders were tougher and therefore more suitable for colonisation under hard conditions!

³⁵ **Huitfeldt, A.** Chronologia, I, 56.

³⁶ *Ibid.*, 83.

³⁷ *Ibid.*, 104–105.

ment or usage. To claim that it was only meant for defensive purposes would be confusing, rather it should be compared with a sort of national conscription, which rested on landowners and had to pass through regional *things* or parliaments in order to launch an attack against a chosen enemy. Contemporary Danish Provincial Laws contain the duties to equip warships and to muster crews with weaponry, serving in *leding*. It is likely that Huitfeldt thought any major Danish naval expedition from the time of the Provincial Laws, would have been levied, according to the regulation of *leding* and not merely as a royal enterprise, supported by the king's faithful Wendish vassals. Given the vast size of the Danish fleet, which is noted in Danish chronicles, as the one landing at Lyndanise in June 1219, Huitfeldt could not imagine this without such a national muster effort.

Like his predecessors, Huitfeldt goes through the various legends connected with the battle in 1219 at the site of *Lyndanise*, i.e. modern Tallinn, but the author moved all actions to Wolmar, German name for Valmiera in Vidzeme, Latvia. This can be explained by the often-used versions of king Valdemar's name as *Voldemar* or Volmar during the Middle Ages. Probably in this case the author listened to popular etymology, originating inside Livonia. The legends, staging Dannebrog's appearance in Viljandi³⁸ in central Estonia may also have played a trick on him.

In his description of e.g. the archbishop's prayer *as Moses* or of the banner, appearing from the sky *as for Constantine*,³⁹ distinctive Protestant scepticism becomes obvious. Rather than a flag of divine nature, Huitfeldt suggests a papal *cruciata*. The same protestant scepticism, perhaps simply caused by the conformity of his days, led him to finish the story of a dream by King Eric IV 'Plovpenning', who was foretold of his own martyrdom and how he had to start building Padise Monastery:⁴⁰ *however it might have been, or simply invented by monks, who have made a saint out of this King Eric, and written an entire book about which miracles took place, after his death.*

The downfall of King Valdemar II and the dissolution of his entire Baltic Sea Empire seem typical of the lifetime of Arild Huitfeldt,⁴¹ but perhaps it derives further back to the Middle Ages, as biblical motifs might easily have supported such neat moralistic argumentation. Huitfeldt supported the notion that the king had committed adultery with the wife of one of his German vassals, while, to make things worse, the king was entrusted with the guardianship of the vassal's

---

³⁸ Given as *Felin*.

³⁹ The Roman Emperor Constantine the Great before the Battle of Milvian Bridge in front of Rome on Oct. 28th in the year 312.

⁴⁰ **Huitfeldt, A.** Chronologia, I, 194.

⁴¹ Exactly the same narrative pattern as explanation in a manuscript committed to paper c. 1590 by a lady Anna Munk. Again a king (Erik V, murdered in 1286) is punished for the rape of a vassal's wife, by the husband, and as an aggravating point, similar to that of king Valdemar, king Erik was at same time guardian of his vassal's family. Compare **Grundtvig, S. et al.**, Danmarks gamle Folkeviser. København, 1853–1883, 145 Ab and 145 D.

possessions and family! Count Heinrich of Schwerin, while kidnapping the king and his oldest son in 1223, acted according to Huitfeldt simply as a deceived husband and betrayed liegeman, entitled to have his revenge.

The loss of the principality, as Huitfeldt called the king's Estonia, he explained by:⁴² 1) Internal strife in Denmark, 2) the king's need and distress, and finally 3) desire to further the Teutonic Order (!). The sale of Estonia is thus not denied by Huitfeldt, but commenting it in the following way:⁴³ *...against the covenant made by his liege [and] father that the mentioned principality never should be disposed of the realm and against the pledge, which the nobility in Estonia had taken, never to part from the Crown of Denmark. Neither had his council sealed this letter, except Stig Andersen.*

The fact that King Valdemar IV (1340–1375) went on a pilgrimage to the Holy Land, only few years after the sale of Estonia, convinced Huitfeldt that King Valdemar IV simply spent the remaining money, received from the sale of Estonia, on this adventure. This drove Huitfeldt to criticise princes in general for squandering money either on warfare, on building works or consumption⁴⁴ – probably an ill-conceived attack on the late King Frederik II (1559–1588). It makes up a popular moralistic verdict lent to some of his successors, ungrounded and refuted.⁴⁵ It is interesting to note how a conservative Chancellor of the Realm at a time of elected Danish kings, with a powerful Council of nobilities to control royal politics, felt confident enough of his own rank and that of the position of his peers to deliver such attacks. The late King Frederik II had recently fallen out of favour after a disastrous war and a subsequent economic chaos. At the time of writing in 1601, his young son had ascended to the throne, but a Danish king, even the wilful and long-reigning Christian IV (1588–1648) never enjoyed absolute power as monarchs did after 1660, nor were they safe from public criticism as the later absolute monarchs.

THE 18TH CENTURY AND THE TIME OF ENLIGHTENMENT

Three authors are worth mentioning among historians, who approached Danish-Estonian history: Ludvig Holberg (1684–1754), Peder Friedrich Suhm (1728–1798) and Ove Malling (1747–1829).

---

⁴² Huitfeldt, A. *Chronologia*, I, 193–194.

⁴³ Huitfeldt, A. *Chronologia*, II, 481.

⁴⁴ *Ibid.*, 485.

⁴⁵ Holberg, L. *Dannemarks Riges Historie*. Deelt udi 3 Tomer. J. Levin, Kjøbenhavn, 1856, 302 (1st edition published 1732). For a different point of view see Arup, E. *Danmarks Historie*, bind II-A, 1282–1523. Gyldendal, København, 1961, 97–98 (original published 1926). On a *danehof* or diet in January 1249, King Valdemar presented financial accounts on the spending of his income, both national and personal. Apparently, the down payment for Estonia went to pay for several mortgages or for troops, capturing some strongholds on the Danish Isles from German knights.

Dannemarks Riges Historie (1st volume, 1st edition 1732)

Ludvig Holberg was born in the small, but cosmopolitan Norwegian town of Bergen, later educated at various Western European universities and rose to the rank of baron and professor of history in Copenhagen. He was markedly Western European disposed; Germany was not nearly as beloved as France, Italy and England. His heroes were rationalistic figures in history. Economic common sense, both in private matters and in public affairs not only made him a rich man, but also helped to reshape the economic basis for the University of Copenhagen under his shrewd management. Holberg would have agreed with the favourite motto of today's economic journalism, once coined by the anonymous informant known as 'Deep Throat': *Follow the money!* In religious affairs, only the pressure from an open-minded monarch Frederik IV saved him in his youth from the wrath of protestant theologians at the University of Copenhagen. Holberg maintained a critical mind towards religion and in his comedies he mocked every social group in the country, except the Court of the absolutist Danish monarchy.

Among his many works, Holberg wrote a new national history of Denmark. *Dannemarks Riges Historie* was published in various editions until 1764 following its first edition 1732–1735. Holberg is regarded highly for his fresh ideas and critical mind about Danish culture, but also for literary theft before any copyright was invented. Dealing with Denmark's Estonian past, Holberg does not add new original studies, but borrows all his information, particularly from his predecessor Arild Huitfeldt. The originality of Ludvig Holberg lay in his approach and the questions he asked about what motifs the involved historic figures and organisations might have had for acting as they did.

Holberg repeats Huitfeldt's mistake, staging again the battlefield of King Valdemar II in 1219 in *Wolmar*. He does not question assertions made by Huitfeldt of Danish dominion in Livonia originating from alleged conquests dated to the reign of King Knud IV, nor did he question that the same king supposedly built churches and provided priests for Estonia. Giving the background for King Valdemar II's expedition in 1219, Holberg writes:⁴⁶ *But the Pagans in Livonia had reinforced themselves from Prussia, Lithuania, Semigallia and Russia in order to drive the Christians out again, and all those who had sworn allegiance to the Danish kings. Valdemarus learned about this in 1219 and therefore equipped a navy...* The defence of crusades interpreted as the rescue of Christians repeated in papal bulls, was equalled to the national need for defence of vassals, again in the words of Holberg as his predecessor Huitfeldt had said it before him.⁴⁷

Huitfeldt could not help his innate deference to the ancient religious legends of divine flags and nationwide fast day for men and big boys, and to a presumed character change of the king or faltering between whether to believe or not. Such deference on the other hand had vanished completely from the retelling

---

⁴⁶ **Holberg, L.** *Dannemarks Riges Historie*, 195.

⁴⁷ *Ibid.*, 197.

of the same legends by Holberg in the middle of the 18th century (1732–1764). On the contrary, in the eyes of Holberg, it only improved King Valdemar II's position as an indisputable national hero that he had not shown reverence to Saint Niels (i.e. Nicolas) in Århus. Holberg's own reverence to clergy is hard to find:⁴⁸ *Thus this alone bears witness to the fact that the King was no serious worshipper of the saints, as he jested in such way with St. Nicolao. It also seems as if the good bishop [Peder of Århus] must have been interested, since he only recommended the patron of his own town and pleaded for his income.* Danish clergy in his own days had a similar interest in the income from their posts, but Holberg could only make such accusation against clergy from Denmark's Catholic past.

Ludvig Holberg manages to make King Valdemar II not only ruler of Estonia, but Curonia, Livonia and Prussia, too. The absolute monarch Christian V (1670–1699) had in 1671 introduced the *Order of Dannebrog* as a way of decorating distinguished supporters of the absolutist monarchy, only established in 1660. The ribbon of the Order of Dannebrog until this day (2007) comes with a cross-shaped emblem with a *W* for Valdemar and a *C5* for Christian V – the founder of the Order. By the time of its foundation, the royal heralds explained how Valdemar II was the original founder, but that Christian V had had to redo it, since the Order had been out of use for a long time. Holberg, however, evaded direct criticism against such a heraldic fabrication, flattering the monarchy: *the foundation of the Order is very old, but the time is uncertain...*⁴⁹ Instead he took pains to attach the heraldic source to this legend.⁵⁰

The great success of King Valdemar II, but subsequent ruin to his Empire is, according to Holberg: *one of the greatest examples in history of fortune's inconsistency.*⁵¹ The fate of the historical figure of King Valdemar II fascinated Danish historians then, as it does now. In opposition to such a *good king*, there had to be *bad kings* and one of these was King Abel (1250–1252), who was behind the murder of his older brother and predecessor, committed by one of Abel's knights. King Abel's cession of any former claims to Danish sovereignty and to metropolitan status for archbishops of Lund in the Bishopric of *Osiliensis et Maritimæ* i.e. Saare-Lääne or in the Order land,⁵² were dressed up as a pious institute to redeem the king's soul, along with those of his parents and successors.

---

⁴⁸ Ibid., 196, 206.

⁴⁹ Ibid., 197.

⁵⁰ *De ordine Dannebrogæ*, whose author claims to have verbal confirmation from the famous antiquarian Wilhelm (erroneous for Ole) Worm, supported by written evidence in old manuscripts kept at the Royal Archive: **Holberg, L.** *Dannemarks Riges Historie*, 209.

⁵¹ **Holberg, L.** *Dannemarks Riges Historie*, 198. To his contemporary readers, an image of a cupid, blowing soap bubbles might have come to mind. The inconsistency of life was a particular favourite motif of the rococo period, in imagery as in writings.

⁵² The disputed territories of the Teutonic Order are given as *Alenpoyss. Normecunde. Moche. Weigele*. Both charters dated august 8th, 1251: **DD**, 1938, 2. række, bind 1, nr. 45, 46. Compare **LECUR**, Band 1, CCXXVIII, CCXXIX. See also **Huitfeldt, A.** *Chronologia*, I, 220.

This had outraged the author Huitfeldt back in 1600, but then again he agreed that Abel's soul had been in serious need of redemption.⁵³ Holberg, on the other hand, argued against the pious attitude of his predecessor to this case: *Huitfeldt thinks he made this gift as penance for the killing of his brother. But it was an odd penance, for you do not calm the wrath of God by weakening a state, committed into your care.*⁵⁴

The split with Estonia gets a typical rationalist comment of Holberg:⁵⁵ *Many blame the King for this action, particularly since his father had taken the pledge of the nobility of Estonia that the country in question should never be parted from Denmark. However, when one realizes, how small an advantage Denmark had of this far-off principality, one should rather praise than blame such an action; for the possession hardly amounted to more than a pure title, and the expenses were unavoidable, as governors and fortifications had to be provided. Also the realm became drawn into troubles...* After another reference to the loss of money and domestic needs, Holberg agrees with his predecessor Huitfeldt in criticising King Valdemar IV's pilgrimage to Jerusalem, as *untimely devotion*, not only squandering money, but in contradiction with the king's entire character and general *lack of bigotry*: *...I admit in no way to comprehend, how such a sensible and even amorous gentleman might get such a whim.*⁵⁶

Historie af Danmark (published posthumously 1808)

Peter Friderich Suhm, who passed away in 1798 before his work was published, spent much time investigating the original sources, instead of simply borrowing from Huitfeldt as others had done. Where Huitfeldt was a conservative aristocrat, who considered the importance of his own estate in society as a control mechanism against the follies of kings, Baron Holberg had avoided from siding with any social group. Suhm, on the other hand, openly expressed that he saw the nobility as the adversaries of his own social group, identifying himself with the aspirations of what he named *Middle Class or Bourgeoisie*,⁵⁷ while kings were considered more lenient, but not terribly seriously.⁵⁸ That might also have proved difficult for

---

⁵³ *But now his heart was so embittered that he did not spare his natural brother, a cruelty, which a Pagan would have been ashamed to commit, not to mention a Christian: Huitfeldt, A. Chronologia, I, 226.*

⁵⁴ **Holberg, L.** Dannemarks Riges Historie, 224.

⁵⁵ *Ibid.*, 301, compare 213.

⁵⁶ *Ibid.*, 302.

⁵⁷ **Suhm, P. F.** Historie af Danmark, 654. On king's minor importance, compared to that of their ministers see 352.

⁵⁸ *It has thus happened as now, and as it always will happen that it rests on the ministers' presentations, and that the regent, as a human being, cannot remember everything: Suhm, P. F. Historie af Danmark, 342.* In turn first the king's physician, aided by the queen, then the Queen Dowager and her son, the Prince Heir and in the end the matured Crown Prince, who could not rule in his own name, until the death of his father. In this instance, though, the critic of the authors is hidden as aimed at the Pope!

someone who very well knew that the absolute monarch was insane and made to sign the decisions of ministers, installed by shifting cliques dominating the Danish Court, one after the other until ten years after the author's death.

By the second half of the 18th century, Christian Europeans felt safe from any imminent threat of a non-Christian big power in the heart of Europe, such as the Ottoman Empire before 1700. Perhaps this created the emotional background for Suhm and many of his liberal contemporaries in e.g. Poland, Germany, France and England, when they now took a negative stance towards crusades in general and forced baptism in particular.⁵⁹ Furthermore, the Danish author lived in one of Denmark's longest periods of peace, albeit armed, and died right before the British naval attack in 1801 that suddenly changed the mood of the country. Suhm openly expressed his appreciation of peace, not seeking adventures in a bellicose past. Not thrilled by the detailed descriptions of warfare in the Livonian Chronicle by Henry, he for example dryly sums up the cruelties of war: *The exploits of both [Latvians and Russians] consisted of plundering, burning down and murdering.*⁶⁰

His objectivity had its limits, though. His usage of expressions such as – *the Danes's great bravery*⁶¹ – shows that national enthusiasm was not foreign to his nature. When Suhm assumed that Valdemar II must have demanded extraordinary taxes of his people to pay for all the expeditions⁶², we may see a reflection of the expensive arms race in the monarchy Denmark-Norway-Holstein during the 18th century. The same could be said about Suhm's particular interest in the early medieval phenomenon *leding*⁶³, and the way in which troops were summoned by consent of the *landsting*, i.e. the regional parliaments. This was a more democratic manner compared to later feudal armies he gives us to understand. In his opinion the whole attitude to the introduction of feudal military service was negative. When the summoned people were no longer given the choice, whether or not to consent to war, this was a loss of freedom. Furthermore, the domestic defence became weak by only using feudally obligated knights and their hired troops.⁶⁴ The lack of troops to spend a winter on Saaremaa in 1206 is given as a prime example of a Danish king's limited command over a traditional *leding*'s army.

This author was no stranger to criticism against royal power as such, or to King Valdemar II 'the Victorious', or to imperialistic Danish assertions. Suhm displays empathy with the populations in Old Livonia and elsewhere, who became the victims of the crusades. Discussing interpretations of the expedition by Valdemar II to Saaremaa in 1206⁶⁵ Suhm doubts if this expedition was really a matter of payback, supposedly for an earlier Saaremaa attack on a Scanian

---

⁵⁹ Ekdahl, S. Crusades and colonisation, 12; Jensen, K. V. Introduction, 20–21.

⁶⁰ Suhm, P. F. Historie af Danmark, 339.

⁶¹ Ibid., 332.

⁶² Ibid., 333

⁶³ Also written *leiðangr* in Old Norse.

⁶⁴ Suhm, P. F. Historie af Danmark, 75.

⁶⁵ The year 1205 or 1206 has become a controversy between Baltic German and Danish historians, however Suhm was convinced of 1205, thus agreeing with his foreign colleagues.

peninsular Lister (since late 17th century part of Blekinge).⁶⁶ *...perhaps this has contributed, but as Valdemar was an ambitious, courageous and belligerent Lord and successful in his enterprises, it is no wonder that he attempted to expand his domain to all sides, laying ancient Danish claims to many countries, and thus the expansion of the Christian belief came as a desirable opportunity and pretext.* Later Danish historians are divided between those in favour⁶⁷ and those who deny⁶⁸ the link to Saaremaa operation in 1203 with the Danish operation in 1206.

P. F. Suhm corrected the mistake of his predecessors as for the site of the battlefield in 1219, himself determining the site in nowadays Tallinn, calling it *Lyndanise* as in the Livonian Chronicles by Henry. Also in many other aspects, he altered the former version given by for example Huitfeldt and automatically repeated by several others since then. On the important question to the predecessors of P. F. Suhm, as to numerous of his successors, who came first to the Baltic Sea countries as conquerors, Scandinavians or Germans, Suhm does agree that Swedes and Danes were there before any Germans.

Suhm sided with the conquered natives in the Baltic Sea countries. This was a major break with history writing until his time:⁶⁹ *...but the strangest thing about this is that foreign people under the pretext of promoting the inhabitants' bliss and to make them Christians, raped, burned and murdered in their countries, and seemed to forget that no one had any bigger right to these countries, than the inhabitants themselves.* Keeping in mind that the framework of Suhm's work was to write a book of the History of Denmark, the author's disappointment not to find an opportunity to balance the picture of Danish enterprises, weighted against those of the Germans, is understandable. For all Suhm's sympathy with the native peoples, victims of the crusades, it must be remembered that the aim of his narrative was to write a national Danish history, so a clear bias towards Danish interests runs through his book: *In case a good Danish history or chronicle had been preserved from those times, then many things would be seen in another light, for however good the Latvian Henry is by measure of his days, he is anyhow partial and one-sided; Livs, Latvians and Estonians do not need any native history writer from those days, since it is obvious anyhow, what violence and injustice have been committed towards them.*⁷⁰

Seemingly conflicting emotions of Suhm may sometimes confuse the reader. Oscillation between criticism and admiration, sympathy and antipathy as Suhm described Danish kings, papal legates, the Swordbrethren or Teutonic Knights and even the native people in Old Livonia, victimised, yet bloodthirsty, turning

---

⁶⁶ **Suhm, P. F.** *Historie af Danmark*, 74; Chronieler Henry, only implies that it is vengeance for attacks on Danes.

⁶⁷ **Nyberg, T.** *Kreuzzug und Handel*, 185.

⁶⁸ **Skyum-Nielsen, N.** *Kvinde og Slave. Danmarkshistorie uden retouch.* København, 1971, 162, 221; **Lind, J. et al.** *Danske korstog*, 199.

⁶⁹ **Suhm, P. F.** *Historie af Danmark*, 342.

⁷⁰ *Ibid.*, 533.

against each other as well as against the Danes. If Huitfeldt believed in a general Estonian preference for Danes, as compared to Germans, Suhm on the other hand, has no such illusions.⁷¹

By rephrasing an episode slightly that took place somewhere in Harjumaa in 1220, and derives from Henry's Livonian Chronicles, Suhm's aversion towards killings in the name of Christianity stands out: *Many from Harjumaa had hidden themselves together with their wives in subterranean caves, where the Christians suffocated them with smoke, and killed about 1000 of both sexes.*⁷² As it might be expected, the baptismal race between Danish and German priests is also ridiculed.⁷³ The freethinking but earnest Christian that Suhm seems to have been was appalled by the speedy baptism e.g. at Valjala on Saaremaa in 1227.⁷⁴

Danes and Swedes had finally stopped their many wars against each other, whereas Germans were appearing once again as the major opponent in the lifetime of P. F. Suhm. In the second half of the 18th century ideals of *Scandinavism* as a brotherhood of all Scandinavians arose and P. F. Suhm found it so important that he emphasised the peaceful periods between Denmark and Sweden.⁷⁵ In fact, it would also be more difficult for the 13th and 14th centuries to find peaceful periods between Denmark and the third Scandinavian country Norway or on the southern border with all the Northern German states.

One key to Suhm's renewal of Danish historiography on Old Livonia relied on his original studies of the sources; one of the most important, the Livonian Chronicle of Henry, proponent of Bishop Albert von Buxhövdén. For Danish authors this is a difficult source, due to his open ridicule of Danish accomplishments and bias towards Bishop Albert of Riga and towards Germans in general. Unfortunately, there is no way to avoid this chronicle for an author such as Suhm, who wanted to get as close to the eyewitnesses as possible. Still, Suhm cannot help himself, but laments repeatedly the lack of a comparable Danish chronicle in order to get a balanced image of history.⁷⁶

The closest Suhm gets to a Danish alternative source to balance the weight of the Chronicle Henry's interpretation was the works of Huitfeldt, published in 1600–1601. Critical as he must be towards the views of his predecessor, Suhm prefers to believe in Huitfeldt since he was once Denmark's Chancellor of the Realm,⁷⁷ in the question of whether or not Curonian bishops had had a seat in the Danish king's Council. Yet dealing with Huitfeldt in general, Suhm maintains a very critical stance.⁷⁸

---

⁷¹ Ibid., 555.

⁷² Ibid., 357.

⁷³ Ibid., 358.

⁷⁴ Ibid., 553.

⁷⁵ Ibid., 361.

⁷⁶ Ibid., 533, 555.

⁷⁷ Ibid., 365–366.

⁷⁸ Ibid., 683, 707.

Also the Chronicler Henry's devoted praise of Virgin Mary as the Patroness of Livonia is not only papist rubbish to a historian in a protestant country of the 18th century, but *...a big and daft superstition* after which Suhm adds *...and one may therefore fear that from time to time, in spite of his simple and plain narrative, he has wrongly presented several events also regarding the Danes, when the German Christians and the Livonian bishop's advantage required it.* Suhm went on: *One has got to repeat after him, as no better exists.* Hardly a trump card, but more as clutching at straws, came Suhm's tiny consolation: *...except when it is clear to see that he suppresses or twists something.* Comforting himself, he ends up saying that *...one must even so be happy to have him, as he is the only one |...| and in addition, elaborate and detailed.*⁷⁹

Suhm as every other Danish historian took pride in emphasising how King Valdemar II enjoyed a firm support from the popes and the office of the Holy See,⁸⁰ but he also stressed the weak support among the King's vassals, apart from the Prince of Rügen *...to his own benefit* and the Count of Nordalbingia *...for the sake of kinship and personal affection ...All the rest were only lying in wait for a convenient opportunity to cast off their yoke. The Germans preferred to be subjected to the Emperor, who was far away, than to Denmark, which was next to them; and the Estonians loved yet too much their own freedom and ancient Pagan belief, for them voluntarily to be subjected to others and to adopt the new belief.*⁸¹

The Estonians' hatred against Danes⁸² or Danish killings among them, which the Chronicler Henry never missed an opportunity to mention, are earnestly referred to by Suhm. Suhm tried hard to be fair all around, regardless of faith or nationality, thus also to Germans, particularly those from Holstein, which in his lifetime were still subjects to the kings of Denmark:⁸³ *...not to mention that the foreign language [i.e. Danish] was intolerable to the Germans, as were the foreign [Danish] customs, so as how many that have hated the Danes and their kings, one may infer from the Low German Rhymed Chronicle... which ends with 1231.*

It is surprising to read how a historian from Protestant Denmark could be so critical in his descriptions of a Danish king's intentions to rule the entire Baltic Sea, and yet at the same time be so positive of papal rule. As he writes: *...From the letter of Pope Honorius of January 3rd [1225] to all the believers in Livonia and Prussia one sees that he took under the protection of St. Peter and of his own,*

---

⁷⁹ Ibid., 384–385.

⁸⁰ Popes did work against Danish interest from time to time, see **Suhm, P. F.** *Historie af Danmark*, 555. The papal legate William is even described as anti-Danish, so why did Suhm maintain that popes were supporters of Danish kings?; **Suhm, P. F.** *Historie af Danmark*, 532, 642. It has always been a favourite notion among Danish historians until the latest synthesis: **Lind, J. et al.** *Danske korstog*.

⁸¹ **Suhm, P. F.** *Historie af Danmark*, 430.

⁸² Ibid. *Estonians against Danes* 399–401, 509; *Danes against Estonians*, 358, 383.

⁸³ Ibid., 430–431.

*those who let themselves be converted in such a way that they would remain in their freedom and only serve Christ and show faithfulness towards the Roman Catholic Church. And Suhm goes on ...by the order of the Pope, and it was the Pope's intention to set these people free, so that no Germans, Danes, Poles or any other should have any say over them; certainly a commendable purpose, since to be under the Holy See, meant no more than the spiritual submission, that all Catholic Christians had to perform, and... (pay) a modest Peter's Penny, which nearly all countries had to pay...*⁸⁴

In all fairness, Suhm did not think any better of imperialism, if of German origin than if Danish and he mocked an Emperor, enfeoffing Old Livonia, even when it was never his either by traditional belonging or – as coined by P. F. Suhm – *Right by Conquest*.⁸⁵

In short, Suhm declared that Estonians had first right to the country by historical rights, Danes second by right of primary conquest, while Germans had no rights at all.⁸⁶

CONCLUSION

The history writing after 1800 saw renewed pride in a past, when Denmark had been more than a European dwarf, as first Norway, then Slesvig-Holstein were lost for the kingdom. Interest into the myths of a national emblem as the flag “Dannebrog” and popular national heroes such as King Valdemar II, and – at least to historians – also archbishop Andreas Sunesen increased during the 19th century. The 20th century has seen an emphasis on social and economic models, such as the importance of trade and merchants, then religious brotherhoods such as the Saint Canute Guilds, Franciscans, Dominicans and Cistercians and towards the end of the century colonialism and fight between civilisations have struck a cord among several historians.

The complicated and detailed work, compiling a reliable chronology, establishing a proper historical context in which to view the Danish involvement in Old Livonia, politically, militarily and today again religiously, has improved considerably since 1800. However, we believe that nearly every major favourite notion of Danish history writing on Medieval Estonia may be traced already in history writing before 1800.

ACKNOWLEDGEMENT

The research was financially supported by the Estonian Science Foundation (grant No. 6111).

---

⁸⁴ Ibid., 510–511.

⁸⁵ Ibid., 575. In Danish *Erobringsret*.

⁸⁶ Ibid., 666.

SAXO GRAMMATICUSEST PETER FRIEDRICH SUHMINI

Eesti keskaja ajalugu läbi taanlaste silmade

Tyge ANDERSEN ja Priit RAUDKIVI

Eesti-Taani keskaegsete suhete siiani domineeriv narratiiv toetub suures osas baltisaksa ajalookirjutusele. See on paratamatult vaade ajaloole läbi kohalike sakslaste silmade. Samas on probleemistikul ka Taani-poolne vaatenurk, mille hinnangulised aktsendid erinevad baltlaste omadest oluliselt. Nüüdisaegse ajaloo-teadusliku sünteesi tasandil pole need kaks historiograafiat kokku saanud. Artiklis on analüüsitud taani ajalookirjutuse probleemiasetusi alates Saxo Grammaticusest kuni Peter Friedrich Suhmi 1808. aastal postuumselt ilmunud Taani ajaloo üld-käsitluseni. Seda perioodi taani historiograafias võib tinglikult nimetada annalist-likuks või siis kriitilise ajalooteaduse eelseks ajajärguks. Kuid samas on selle väärtuseks just nimelt ehedus ja kitsalt Taani-keskne vaatenurk. Mitmete Eesti kesk-aja ajaloo justkui ammuilma selgeks räägitud probleemide puhul on ilmselt vajalik taanlaste arvamusega tõsiselt arvestada või vähemalt kontrollida nende paikapida-vust, kõrvutades seisukohti meil käibel oleva historiograafilise pärandiga.

SIBERLASTE IDENTITEEDI KUJUNEMINE JA SELLE ÜKS POLIITILISI AVALDUMISVORME – OBLASTNIKE LIIKUMINE

Aivar JÜRGENSON

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti; aivar20@mail.ee

On vaadeldud Siberi identiteedi lähtepunkte ja regionalistlikku liikumist 19. sajandi teise poole ning 20. sajandi alguse Siberis. Kuni 1890. aastateni tunti liikumist *Siberi patriotismi* või *lokaalse patriotismi* nime all, alates 1890. aastatest juurdus – peamiselt liikumise ühe juhi N. Jadrintsevi juurutatuna – termin *областничество* (siit tegijanimena *областник*). Tegemist oli subnatsionaalse liikumisega, mida on kohati vaadeldud¹ kui vastet Kesk- ja Ida-Euroopa kultuurirahvuslus(t)ele 19. sajandil, mis viis lõpuks rahvusriikide tekkele. Siberis ometi nii ei läinud. Artiklis on antud ülevaade liikumise juurtest ja lähtemomentidest ning iseloomustatud liikumise peamisi motiive. Otsides vastust küsimusele, miks liikumine lõpuks vaibus, on rõhutatud väliseid faktoreid, mis viitavad Siberi kolooniaaastatusele.

VENE KOLONISTIST SIBERLASEKS

Oblastnike liikumise üheks lähtepunktiks oli kahtlemata Siberi subetnose väljakujunemine sisserännanud venelaste jt baasil. Siberi koloniseerimise lugu on eelkõige Venemaa laienemise lugu. Venelased vallutasid Siberi Venemaale. Kui Jermak oma kasakatega 1581. või 1582. aastal üle Uurali jõudis ja Siberi khaaniriigi² purustas, algas Vene riigi kolonisatsioon teisel pool Uuraleid, mis on tänaseks kestnud järjepanu neli sajandit. Siberi põlisrahvad, keda vallutuse algul oli hinnanguliselt kokku kõigest 200 000, tõrjuti äärealadele, maksustati või hävitati.

---

¹ **Watrous, S.** The regionalist conception of Siberia, 1860 to 1920. – Rmt: Between Heaven and Hell. The Myth of Siberia in Russian Culture. Toim G. Diment, Y. Slezkine. St. Martin's Press, New York, 1993, 118.

² Kuldhordi lagunemise järel Lääne-Siberis 15. sajandil tekkinud riik, mis koosnes mitmest nõrgalt ühendatud ulussist.

Riigi Euroopa-osast lisandus järjest uut elanikkonda ja nüüdseks on Siber venekeelne.³

Samal ajal kujunes ka Siberis sajandite möödudes välja oma identiteet, siberlase identiteet, millele andsid toitu klassikalised emamaa ja koloonia suhted: Venemaa käsitas Siberit kolooniana, st toorainebaasina, mille infrastruktuure arendati vaid niivõrd, kui neid oli vaja loodusrikkuste (esimestel sajanditel peamiselt karusnahad, hiljem väärisivid ja -metallid) ekspuuteerimiseks. Majanduslik ja kultuuriline mahajäämus tekitas Siberis elavates Vene riigi alamates regionalistliku eneseteadvuse. Vene päritolu Siberi elanikel ei piisanud enam enda samastamisest venelastega ja oma identiteeti otsiti asukohamaalt Siberist. Hakati end siberlasteks (*сибиряк*) nimetama. On iseloomulik, et Siberi põlisrahvaid pole peaaegu kunagi ühtse termini *siberlased* alla kokku viidud. Aafrika rahvad on aafriklased, Ameerika rahvad indiaanlased, Aasia rahvad on asiaadid, kuid Siberi rahvaste jaoks koondtermin puudub. *Siberlane* tähistab ikka vaid Euroopa (peamiselt vene) päritolu Siberi elanikku.⁴

Siberi identiteedi väljakujunemisel on erinevate autorite hinnangul olnud mitmeid lähtekohti. Kõigepealt Siberi karm loodus, millega võitlus on vorminud siberlase jõuliseks ja pisut robustseks.⁵ Teiseks on rõhutatud Siberi kui riigi ühe olulisema väljasaatmispiirkonna staatust: siberlaste väidetav suurem sõltumatus ja moraalne laostumus olevat osalt seletatav sinna saadetud kurjategijatega.⁶ Kolmandaks on rõhutatud Siberi põliselanike mõju siberlaste kultuurile ja koguni füüsilisele.⁷

Järgnevalt mõned näited Siberi literaadi Boriss Andjuševi poolt kogutud tsiitaatidest erinevatelt 19. sajandi autoritelt, kes on püüdnud mõtestada siberlase

---

³ Neid inimesi on sageli nimetatud venelasteks, kuid korrektsuse huvides olgu öeldud, et koloniseerimise käigus saabus erinevatel perioodidel Siberisse lisaks venelastele ka ukrainlasi, poolakaid, leedulasi, komisid, Volga tatarlasi jne, samuti sõjavangidena küllaltki arvestatav hulk Lääne-Euroopast pärit inimesi, kelle kohta käibis koondtermin *немцы* (sakslased). Ida-Euroopast pärit inimeste tähistamiseks kasutati kohati koondterminit *литва* (leedulased). Vt **Люцидарская А.** Старожилы Сибири. Историко-этнографические очерки XVII–начало XVIII в. Наука, Новосибирск, 1992, 54; **Dmytryshyn, B.** The administrative apparatus of the Russian colony in Siberia and Northern Asia. – Rmt: The History of Siberia. From Russian Conquest to Revolution. Toim A. Wood. Routledge, London, 1991, 28; **Rezun, D., Zuev, A.** “Nemcy” im Staatsdienst in Sibirien. Ende des 16. bis Ende des 17. Jahrhunderts. (Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte, 2.) Berlin, 1996, 58 jj.

⁴ **Anderson, D. G.** Identity and Ecology in Arctic Siberia. Oxford University Press, Oxford, 2002, 103.

⁵ **Jadrinzew, N.** Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien. Jena, 1886, 62, 80; **Rasputin, V.** Sibirien ohne Romantik. C. Bertelsmann Verlag, München, 1987, 135–136.

⁶ **Jadrinzew, N.** Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien, 67; **Nansen, F.** Sibirien – ein Zukunftsland. F. A. Brockhaus, Leipzig, 1914, 204.

⁷ **Андошев Б.** Досуг и праздники сибиряков. – Красноярский рабочий, 1997, 242/243, 10; **Rasputin, V.** Sibirien ohne Romantik, 130, 131; **Jadrinzew, N.** Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien, 13, 43, 51, 64.

mentaliteeti. Kuigi Andjušev pole kasutanud viitamist, on tsitaadid niivõrd kõnekad, et mõned neist tasub siinkohal ära tuua.

Siberlase mõistus valitseb suurel määral tema tunnete üle. Tal on kaldumus reaalsele mõtlemisele, ta on vähem müstiline ja religioosne. Paljudele asjadele vaatab siberlane vabamalt, julgelt või vabameelsemalt...

Esineb teatud tahumatust, metsikust, kuid suur ettevõtlikkus ja teadmishimu.

Alamates klassides on levinud kirjaoskus, administratsioon sõltub siin mitte mõisnikust, vaid riigist. Elanikkond on vähem allasurutud ja on jultunud, enesekindel.

Siberlasi huvitavad üsna vähe administratiivasutused ja neil on kaldumus elada ilma võimude ja seaduse vahelesegamiseta.

Siberlasi pole kasvatatud talupoeglikus orjuses, nad on vabamad, tunnetavad isikuõigusi, ei võta alati mütsi härrade ees maha ja räägivad tihti julgelt neile vastu, nad on jultunud...⁸

Mõni põlvkond pärast Siberisse saabumist hakkasid Euroopa-Venemaalt pärit inimesed end siberlasteks pidama. Tänu parematele võimalustele (puudus pärisorjus) saavutasid paljud elatustaseme, millest Euroopa-Venemaal võis vaid unistada. Kohati on siberlasi võrreldud ameeriklastega: uusi elutingimusi iseloomustas nii Siberis kui Ameerikas võitlus looduse ja põliselanikega, piiriala kaitsetus, samas aga vabadus ja demokraatlikumad sotsiaalsed suhted kui emamaal.⁹ Inimesed juurdusid majanduslikult, tekkisid sugulussuhted varem saabunutega, katkes side emamaaga – psühholoogiliselt ei tundnud inimesed end enam “vene inimestena”, vaid esmajärjekorras siberlastena.

Siberlaste jaoks polnud Siber Venemaa. Nad nimetasid inimesi teisel pool Uuraleid *российские*’ks ja maad, kust nad tulid, Venemaaks. Samuti ei tundud suuremat huvi selle vastu, mis seal kauges kandis toimus. 19. sajandi Siberit puudutavas kirjanduses toodi sageli välja karakteristikud, mis eristavad venelast siberlasest. Venelane olevat vaimselt arenenum, tema empiirilised teadmised ja analüüsivõime olevat suuremad, jutustamisviis elavam, kõne ladusam ning väljendusrikkam, siberlane seevastu olevat primitiivsem, tema loogiline mõtlemisvõime olevat vähem arenenud. Siberlased olevat praktilised, kalkuleerivad ja vähem müstilised ning religioossed kui vene inimesed. Siberlased olevat jämedad, tahumatud, karmid ja häbelikud, kuid samas uudishimulikud.¹⁰

Siberlane nägevat Venemaalt tulnus täiesti võõrast.¹¹ Siberi venelased pidavat Euroopa-Venemaad välismaaks, võõraks maaks, samuti nagu Euroopa-Venemaa elanikud peavad Lääne-Euroopa maid.¹²

⁸ Андюшев Б. Лихой человек в ледяной пустыне. – Красноярский рабочий, 1996, 144/145, 9; Андюшев Б. Досуг и праздники сибиряков.

⁹ Forsyth, J. A History of the Peoples of Siberia. Russia’s North Asian Colony 1581–1990. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 115.

¹⁰ Jadrinzew, N. Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien, 70, 73, 74; vt ka Анисимов К. В. Старообрядчество и областничество. Филологические страницы. Сборник статей, I. Красноярск, 1999, 34.

¹¹ Jadrinzew, N. Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien, 73.

¹² Samas, 76.

Anton Tšehhov kirjutas:

...mu jumal, kui kaugel on siinne elu Venemaast!.../ Kui ma sõitsin laevaga mööda Amuuri alla, oli mul tunne, et ma pole üldse Venemaal, vaid kusagil Patagoonias või Texases. Küllalt eemal võõras, mitte-vene maastikus, oli mul pidevalt tunne, et meie Venemaa elustiil on täiesti teistsugune kui Amuuri vanaasukatel... ja et meid, kes me tuleme Venemaalt, koheldakse siin kui välismaalasi.¹³

Ja nagu nähtub ühest Tšehhovi kirjust sõbrale, pidas kirjanik võimalikuks Siberi eraldumist Vene riigist.¹⁴

Erinevust siberlaste ja Euroopa-Venemaa elanike vahel teadvustasid ka Siberit külasthanud välismaalased. 1861. aastal sõitis üks inglane Pekingist Kjahta kaudu Peterburi ja kirjeldas hiljem erinevust Siberi talupoegade ning Euroopa-Venemaa talupoegade vahel. Siberlased kiirgavad tema sõnul eneseteadlikkust, nad austavad ennast, Siberi külades valitsevat “mõnus hubasus” ja seal on märke erainitsiatiivist, mida Euroopa-Venemaal esinevat vaid harva.¹⁵

REGIONALISTIDE EELKÄIJAD

Kultuurilised erinevused Siberi ja Euroopa-Venemaa vahel on niisiis olnud küllalt suured ning siberlaste identiteet on üsna selgepiiriline ilming. Maailma ajaloost on teada, et asumaade eneseteadvuse tõus viib varem või hiljem nende poliitilise eraldumiseni emamaast. Siberis pole asi aga üksikutest äpardunud eraldumiskatsetest kaugemale jõudnud. Kui Siberi kuberner vürst M. Gagarin 1719. aastal keskvoimuga pahuksisse sattus ja Siberi Venemaast eraldunuks kuulutas – selle eest on teda kohati ka Siberi separatismi isaks tituleeritud –, poodi ta Peeter I käsul Sankt-Peterburgis laternaposti otsa.¹⁶

Kui 1760. aastatel “asutas” Katariina II Siberi tsaaririigi (*Сибирское царство*), isemajandava dominiiooni, oma rahaga, loobuti sellest juba 1781. aastal ja edaspidi pole ükski Venemaa isevalitseja Siberi eristaatusest enam juttu teinud.¹⁷

Teine lugu oli Siberi enda avaliku arvamuse ja seda kujundanud arvamusiidritega, kelle ühiskondlik mõte eksis edaspidigi sageli regionalistlikele, kohati ka separatistlikele radadele. 19. sajandil hakati üha rohkem rääkima Siberi erilisest positsioonist Venemaal, hakati rääkima ja kirjutama Siberi autonoomiast, isemajandamisest, isegi Venemaast eraldumisest. Siberi ühiskondlikku mõtet turgutasid 19. sajandi esimesel poolel aktiivselt sinna asumisele saadetud dekabristid. Neid ei olnud palju – Siberisse saadeti 121 dekabristi, kuid arvestades Siberi pea olematut intelligentsi, oli tegemist siiski mõjuka jõuga. Dekabristid, kes olid eluks

¹³ Чехов А. П. Полное собрание сочинений, XV. Санкт-Петербург, 1903, 6–7.

¹⁴ Lincoln, B. W. Die Eroberung Sibiriens. Piper, Zürich, 1996, 473.

¹⁵ Michie, A. The Siberian Overland Route from Peking to Petersburg. London, 1864, 320.

¹⁶ Киселёв Л. Сибирь уставская. – Красноярский рабочий, 1992, 89, 5.

¹⁷ Mote, V. Siberia. Worlds Apart. Westview Press, Colorado, 1998, 64; Forsyth, J. A History of the Peoples of Siberia, 199.

ajaks Siberisse saadetud, säilitasid oma veendumused ja propageerisid oma vaateid edasi ka uues elupaigas. Ja kuna nad hajutati väga suurele maa-alale – vanemad ohvitserid Lõuna-Siberisse ja nooremad metsikumatesse ning kõrvalisematesse paikadesse –, siis oli nende mõju ka geograafiliselt laialdane. Siberist sai nende teine kodumaa. Neil oli keelatud tegelda poliitikaga, seepärast arendasid nad pigem kultuuri ja majandust, õpetasid koolides ning tegelesid agronoomiaga. Linnades asutasid nad ühiskondlikke ringe, raamatukogusid ja ajalehti. Dekabristide meelest olid siberlased vabamad, nutikamad, haritumad ja egalitaarsemad kui Venemaa talupojad. On väidetud, et dekabristid polnud separatistid, sest nad pidasid Siberit Venemaa osaks.¹⁸ Samas on teada, et mõnedki neist oleksid hea meelega näinud Siberit slaavi föderatsiooni eraldi osana liidus, mille koosseisu kuuluksid Venemaa ja Kesk-Euroopa slaavi maad.¹⁹

Kuid mitte ainult dekabristid. Suurt mõju oblastnike ideedele avaldas Afanassi Štšapov, poolenisti burjaadi päritolu literaat, “õiguse ja teaduse apostel”, nagu kaasaegsed teda nimetasid. Oblastnikud võtsid suure osas üle Štšapovi ideed rahvalikust maa koloniseerimisest, kogukonna rollist talupoegliku demokraatia arengus, föderaalsetest printsiibist riigi ülesehituses jne.²⁰

Teame, et 19. sajandi esimesel poolel kogus Venemaal jõudu slavofiilsus – suur osa, kui mitte enamik vene intellektuaalidest kritiseeris Venemaa Euroopasse tõttamist ja rõhutas Venemaa eripära ning kultuurilist sõltumatust Euroopast, “vene ideed”. Slavofiilist Dostojevski ülistas rahvast kui jumaliku väe kandjat ja nägi tema tulevast missiooni Jumala hüljanud Euroopas.²¹ Slavofiilne ideoloogia tekkis pärast Napoleoni sõjakäiku, mis esimest korda äratas venelaste rahvustunde. Slavofiilide jaoks ei olnud Lääs eeskujutav, kultuuriline norm, vaid midagi vene rahvale võõrast ja vaenulikku. Lääs, mille institutsioonid olid enne Peetrit Venemaal tundmatud, muserdas nende meelest vene rahva algupärast “puhtust”, orgaanilist religioossust ja pühadust. Et oma autentsele vene teele tagasi pöörduda, tuli loobuda Lääne matkimisest.²²

Venemaa ülistamine tähendas aga oma regiooni ülistamist. Üks neist regioonidest oli ka Siber. Jermaki vallutust hakati võrdlema eurooplaste vallutustega Uues Maailmas, territoriaalses ekspansioonis nähti midagi püha. Siberist sai venelaste jaoks “meie Peru ja Mehhiko”, ilukirjanduses hakati ülistama kangelaslikke kasa-kaid, kes tõid Siberi paganlikele metslastele ristiusu.²³ N. Karamzin on võrrelnud Jermakki Cortési ja Pizarroga.²⁴

---

¹⁸ Mote, V. Siberia, 61.

¹⁹ Forsyth, J. A History of the Peoples of Siberia, 199.

²⁰ Горюшкин Л. М. Областники о хозяйственной самостоятельности Сибири во второй половине XIX–начале XX веков. История, филология и философия. Известия Сибирского отделения Академии наук СССР. Наука, Новосибирск, 1985, 38.

²¹ Margolina, S. Russland: Die nichtzivile Gesellschaft. Reinbeck, 1994, 26.

²² Samas, 36.

²³ Slezkine, Y. Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North. Cornell University Press, Ithaca, 1994, 77; Mote, V. Siberia, 62; Rasputin, V. Sibirien ohne Romantik, 108.

²⁴ Карамзин Н. М. История государства Российского. Книга третья. Книга, Москва, 1989, 227.

Puškinil oli plaan kirjutada Siberist poeem või eepos, milleks teda inspireeris kirjavahetus dekabristist sõbra W. Küchelbeckeriga. Slavofiilide käes muutus külm ja eluks kõlbmatu Siber imekauniks Siberiks. Siberi 19. sajandi ilukirjanduses kujutatakse sageli väljasaadetute elu, kellele mõjub õilistavalt Siberi loodus ja ühiskond, elu lihtsate ning puhta südamega siberlaste hulgas aitab neil ka karmides tingimustes oma inimlikku loomust säilitada (näiteks N. Polevoi jutustus “Сохатый”). N. Štšukini jutustuses “Asunik” muudab Siber vürst V-d täielikult. Kasvanud välismaal, on ta õppinud põlgama vene elu, vene keelt, Vene seadusi – ühesõnaga, kogu vene rahvast, kaasa arvatud tema usku. Väljasaatmine muutis ta aga ausaks kodanikuks ja kristlaseks. Sama teema teine variant esineb sama autori jutustuses “Angara kärestik”.²⁵ 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul domineeris Siberi kirjanduses külaidüllil kujutamise, eriti sellises žanris nagu *областнический роман*. Kangelane rebib end kodukohast lahti, läheb linna ja kas sureb seal või tuleb tuhka pähe raputades tagasi. Siin on tegu üsna konkreetse süžeeilis-žanrilise kontekstiga, mis iseloomustab Siberi regionaalset ja idüllilist kirjandust. Domineeriv on kohaliku koloriidi küsimus. Rõhutatakse konkreetset, individuaalset, palju esineb loodusesteetikat ja etnograafilist kirjeldust – seda nii Siberisse väljasaadetud kui Siberis sündinud kirjanikel.²⁶

Kohaliku koloriidi kõrval või selle taga hakati aga otsima ka Venemaad ja venelikku. Vahemärkusena olgu öeldud, et alles nüüd, rohkem kui kaks sajandit pärast vallutamist, hakati ka emamaal Venemaal nägema Siberis Venemaa osa, “Venemaa Põhja-Aasiat”. Varem oli Siber tugevalt assotsieerunud Kutshumi khaaniriigi ja eksootiliste tundra hõimudega.²⁷ Jermak Timofejevitš, kasaka-pealik ja röövel, kelle nimega Siberi vallutamine eelkõige seostub, oli venelane, keda on hilisemas historiograafias seostatud eelkõige Venemaa ittatungi ja laiennemisega teisele poole Uuraleid. Ühe A. Homjakovi näidendi lõpus ütleb Jermak: “Сибири более нет: отныне здесь Россия!” (“Enam ei ole Siberit: nüüdsest peale on siin Venemaa!”).²⁸ Niisiis muutus Siber 19. sajandi Vene üldsuse silmis Venemaa ja enamgi veel – siberlastes hakati nägema venelasi *par excellence*, siberlastes oleksid justkui säilinud mõned ehtvenelikud jooned, mis Euroopa-Venemaal on juba ammu kadunud. S. Kapustin kirjutas, et Siberi talupoeg kehastab vene inimest sellisena, nagu see oli Venemaal varem, enne pärisorjuse tulekut.²⁹

Seepärast pole midagi imestada, et Siberi regionalistlik-oblastlik liikumine hakkas idanema just slavofiilisel pinnasel. Venemaa jaoks oli Siber muutunud küll osakeseks Venemaast, kuid ometi oli ta jätkuvalt koloonia, teda oli vaja eelkõige

²⁵ **Спиридонова Г. С.** Мотив ссылки в сибирской беллетристике 30-х годов XIX века. Филологические страницы. Красноярск, 1999, 9, 11.

²⁶ **Никитина И. Н.** Опыт “местного колорита” в “Енисейском Альманaxe на 1828 г.”. Филологические страницы. Красноярск, 1999, 14; **Анисимов К. В.** Сибирский областнический роман: от “Тайжан” к “Чураевым”. Филологические страницы. Красноярск, 1999, 20.

²⁷ **Slezkine, Y.** Arctic Mirrors, 74–75.

²⁸ **Хомяков А. С.** Стихотворения и драмы. Советский писатель, Ленинград, 1969, 277.

²⁹ **Rasputin, V.** Sibirien ohne Romantik, 145.

toorainebaasina. Siberi märksõnaks oli kuld: *pehme kuld* (karusnahad) Siberi vallutamise tegeliku põhjusena, seejärel tulid *kõva kuld* (metallid), *kuiv kuld* (vili), *määritav kuld* (või) ja *must kuld* (nafta, gaas). 17. sajandil andis Siberist toodud karusnahkade müük ühe kümnendiku Vene riigi sissetulekust. Siberis hakati nägema El Doradot, Californiat, kullaauku. 1850. aastatel läks Siberi arvele üle 70% Venemaa kullatoodangust.³⁰

Läänlased pidasid Siberit aga mahajäänuks, robustseks ja väheväärtuslikuks. Selle oluliseks lähtekohaks oli läänelik orientatsioon ja soov leida Venemaalt patuoinas, kelle kaela lükata kogu see mahajäämus, barbaarsus, metsikus ning kultuuritus, mis venelaste Euroopast peegeldatud eneseimagos tooni andis. Inimlikult on see ju mõistetav: pärandades need epiteedid Siberile, muutub Venemaa ise Läänele lähedasemaks. See, et selleks patuoinaks sai just Siber, pole ka imekspandav: Siber oli suhteliselt uus Venemaa osa, ta asus kaugel, seal elasid venelased, kelle juurdepääs kultuurilistele väärtustele oli juba ainuüksi vahemaa tõttu vähene. Kultuur seostus aga Läänega. Läänlaste silmis määras siis ka geograafiline suund justkui kultuuri kontsentratsiooni – mida lääne poole, seda rohkem kultuuri, mida ida poole, seda vähem. Venemaa Metsik Ida oli ekvivalent Ameerika Metsikule Läänele. Selline pejoratiivne Siberi-pilt kutsus aga esile siberlaste reaktsiooni – just samuti nagu Euroopa negatiivne Venemaa-pilt slavofiilsuse: oleme jah teistsugused, kuid see, milles te meid süüdistate, pole mitte meie pahe, vaid meie voores.

Üks vägevamatest kiidukõnedest Siberile tuli 19. sajandil mehelt, kes polnud tegelikult Vjatkast, mitusada kilomeetrit Siberist lääne pool asuvast kandist, kaugemale itta jõudnudki – Aleksandr Herzenilt (1812–1870). Just Herzeni visioonis oli Siber Venemaa tulevik ja Vaikne ookean tuleviku Vahemeri. Siberi elanikkond oli tema meelest Põhja-Ameerika elanikkonna vene versioon, energiast pulbitsev vaba ja sõltumatu rahvas. Kraadi võrra radikaalsemalt kui Herzen või dekabristid võtsid Siberi teemal sõna Mihhail Bakunin ja M. Butaševitš-Petraševski, kes toetasid avalikult Siberi vabastamist ja omavalitsust. Näiteks kirjutas Bakunin 1860. aastal Irkutskist Herzenile kirja, milles teatas, et Siberi eraldumine Venemaast on vaid aja küsimus.³¹

Siinkohal tasub ära nimetada ka Siberi poolakad ja nende mõne ideoloogi taotlused. Siberis oli tuhandeid poolakaid, kes olid sinna saadetud 1863. aasta Poola ülestõusust osavõtmise pärast. Paljud neist küüditatutest tahtsid Siberis ülestõusu organiseerida, et Poolat aidata. Ülestõus, mida nad plaanisid, ei välistanud Siberi lahkulöömist Venemaast. 1891. aastal avaldas näiteks üks endine Siberisse küüditatu, Wikenty Zorawski, Londonis brošüüri “Poland, Siberia, America”, mis kutsus üles vabastama nii Poola kui Siber. Autor arvas, et 10 000 poola immigranti Ameerikas ühinevad võitluses Siberi eraldamise eest Venemaast ja Poola vabastamise eest. Siberi poolakate seas levis ka arvamus, et Siberist võiks saada USA osariik.³²

³⁰ Mote, V. Siberia, 59.

³¹ Samas, 64.

³² Watrous, S. The regionalist conception of Siberia, 121.

SIBERI REGIONALISTLIK (OBLASTNIKE) LIIKUMINE JA N. JADRINTSEV

1860. aastatel oli Siberi autonoomia idee populaarne Peterburi ülikooli Siberist pärit tudengite seas. Neid oli 1850. aastatel saabunud Peterburi õppima hulgaliselt – nad kandsid habet, pikki juukseid, suitsetasid pidevalt, kritiseerisid ühiskondlikke olusid Venemaal, osalesid demonstratsioonidel ja üldse erinesid teiste tudengite enamikust. Nad pooldasid Herzenit, kes kritiseeris tsentraliseeritud bürokraatiat, poolakate separatistlikke taotlusi, Ukraina autonoomia-nõudeid ja panslaavi “hõimufederalismi”. Kriitiliselt esitasid nad endale küsimusi: mis on venelastel, valgevenelastel ja siberlastel ühist? Kas Poolal ja Kamtšatkal on midagi ühist? Lõpuks avastasid noored siberlased enda jaoks Ameerika, mis tundus neile sarnanevat nende oma kodumaaga – see on küll oma kultuurilistelt juurtelt osa Euroopast, kuid ilma selle keskajata. Ameerika eeskujud andsid noortele siberlastele ideid, kuidas peaks Siber arenema – nii majanduslikult kui kultuuriliselt.³³

Peterburis õppivate Siberi tudengite organisatsiooni Noor-Siber programmis oli Siberi majanduse iseseisvumine, ülikooli asutamine Siberisse, mis piiraks andekate noorte lahkumist metropolidesse, ja Siberi põlisrahvaste olukorra parandamine. Organisatsiooni kandepind laienes ja varsti olid noorsiberlusest haaratud ka mitmed Siberi linnad. Osa Noor-Siberi liikmetest rääkis iseseisvast Siberi vabariigist – ja see riigivastane hoiak ei jäänud karistamata. Mais 1865 avastas politsei Omskis juhuslikult käsikirjalise üleskutse “Siberi patriootidele”, milles sisaldus idee organiseerida Siberis ülestõus eesmärgiga eralduda Venemaast. Pärast seda algatati kohtuasi “Siberi separatismis”. Omski kadetikorpuse kasvandikult L. Samsonovilt, kelle juurest üleskutse leiti, saadi teada veel mõne asjaosalise nimi, neilt omakorda järgmised ja nii järgnesid rohked arreteerimised. Eeluurimise all olnud 40 isikust vabastati 19 süütõendite vähesuse tõttu, üht karistati muu üleastumise pärast ja ülejäänutele kohaldati suuremaid või väiksemaid karistumäärasid. G. Potanin saadeti viieks aastaks sunnitööle Soome (oli seal kolm aastat) koos järgneva asumisega Euroopa-Venemaa põhjakubermangudes.³⁴ Põhja saadeti asumisele ka N. Jadrintsev, S. Šaškov, vennad Fjodor ja Grigori Ussovid, L. Šaitanov jt. Hiljem on seda kohtuasja oblastnike liikumise historiograafias nimetatud “imelikuks”: karistati koolipoisse, kellel polnud tegelikult mingeid väljavaateid oma idealistlike eesmärgi teostada.³⁵

Oblastnike liikumise (Jadrintsevi juurutatud termin) küpsedes loobuti küll iseseisvuse nõudest, kuid püsima jäi soov vabaneda kolooniastaatusest. Eeskuju nähti Kanada dominioonis, mis loodi 1867. aastal Briti impeeriumi sees.³⁶

Siberi oblastnike liikumise peamised ideoloogid olid kogu liikumise ajal (1850.–1920. aastad) N. Jadrintsev (1842–1894) ja G. Potanin (1835–1920). Tege-

³³ Slezkine, Y. Arctic Mirrors, 113, 114.

³⁴ Потанин Г. Н. Воспоминания. Наука, Новосибирск, 1983, 226 jj.

³⁵ Сесюнина М. Г. Дело сибирского сепаратизма. Политическая ссылка XIX–нач. XX в. Наука, Новосибирск, 1987, 39–40.

³⁶ Forsyth, J. A History of the Peoples of Siberia, 200.

likult rajaneski liikumine neil kahel mehel – Jadrintsevi surma järel jäi selle ideoloogiline suunamine Potanini õlule, pärast tema surma liikumine hääbus. Hääbumisel oli küll ka teisi põhjusi, millel peatume allpool, kuid Siberi regionalismi puhul oli liidrite grupi väiksusel oluline tähendus.

Jadrintsevi meelest oli piisavalt põhjusi pidada siberlasi eraldi rahvuseks. Jadrintsevi Siber oli tema visioonis lähemal Ameerikale ja Aasiale kui Süda-Venemaale. Ägedalt kritiseeris ta Siberi ressursidest tühjaks pumpamist – puhtkolonialistlikku strateegiat, mida Venemaa oli Siberi puhul rakendanud selle vallutamisest alates.

Nikolai Jadrintsev sündis 1842. aastal Omskis ja sai hariduse Tomski gümnaasiumis ning Peterburi ülikoolis. Peterburis oli ta üks Noor-Siberi juhtidest. 1864. aastal, kohe pärast Peterburist tagasipöördumist, avaldas ta Tomski kubermanguajalehes artikli, milles kutsus üles Siberisse ülikooli asutama.³⁷ Selle eest süüdistati teda separatismi õhutamises.³⁸ Ülikooli nõudest ei loobunud oblastnikud aga ka edaspidi ja nende kampaania kandis lõpuks vilja: kuigi mitte kohe, aga 1888. aastal asutati Tomskisse ülikool ning Siberi noortel tekkis võimalus omandada kõrgharidus Siberist lahkumata. Sellega astuti oluline samm Siberi oblastnike ühe eesmärgi suunas – muuta haridus Siberis kättesaadavaks kõigis astmetes.

Oblastnikud tajusid oma rolli Siberi valgustajatena. Nad kritiseerisid Siberi koloniaalstaatust selle kõikidel tasanditel. Oblastnikke on kritiseeritud selge poliitilise ja sotsiaalse platvormi puudumise pärast. Ometi võib nende kirjutistest välja tuua viis peamist rubriiki, milles nad eeldasid radikaalseid reforme. Haridusküsimus oli üks nendest. Teiseks nõudsid oblastnikud eksiilsüsteemi kaotamist – mitte ainult selle ebahumaansuse ja vähese majandusliku kasuteguri tõttu, vaid ka seetõttu, et see ohustas Siberi vaba elanikkonda, kes elas vabanenud või vanglast põgenenud vangidest moodustunud vandaalitsevate kampade pideva terrori all. Kolmandaks panid oblastnikud suurt rõhku Siberi majanduse arendamisele. Nende arvates eksisteeris Siberis klassikaline koloniaalsüsteem, kus metropol kurnab provintse ja kasutab ebaperemehelikult nende toormeressursse. Neljandaks leidsid oblastnikud, et Siber vajab arukalt väljatöötatud migratsiooniprogrammi, et arendada Siberi põllumajandust. Viiendaks oli põlisrahvaste küsimus. See oli eriti südamel Jadrintsevil, kelle meelest kolm sajandit kolonisatsiooni oli Siberi põlisrahvaid kohutavalt kurnanud ja toonud neile haigusi, mille tõttu olid mõned rahvad väljasuremise äärel. Selle vältimiseks vajab Siber põlisrahvaste integreerimise programmi.³⁹

Jadrintsev kirjutas haigetest, näljastest, paljastest, tundra ja taiga purjus ning hooletusse jäetud elanikest. Ta leidis, et Siberi venelaste kohus on nende eest hoolt kanda. Oli see ju venelaste vallutus, venelaste kaubanduspoliitika ja valitsemine, mis viisid põliselanikud väljasuremise äärel. Venelased olid ajaloos näidanud, et

³⁷ Vt Потанин Г. Н. Воспоминания, 298–299.

³⁸ Petri, E. Vorwort. – Rmt: Jadrinzew, N. Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien, XI.

³⁹ Wood, A. Siberian regionalism resurgent? – Sibirica. The Journal of Siberian Studies, 1993/94, 1, 1, 72.

nad oskavad olla sama edukad kolonistid kui hispaanlased või inglased. Nüüd on nende kohus näidata, et nad on neist humaansamad. See, mis oli juhtunud Ameerika indiaanlaste või tasmaanlastega, ei tohi juhtuda Siberi põliselanikega.⁴⁰

Kas põlisrahvad oleksid võimelised kultuuriliselt arenema? Jadrintsevi meelest küll, kuigi mõned teised oblastnikud olid selles osas kahtlevad.

Ükskõik mida põlisrahvaste tulevikust ka mõeldi, arvasid kõik, et nende arengutase on väga madal. Nii madal, et see mõjub halvasti ka vene asunikele. Jadrintsev kirjutas, et venelased muutuvad pärismaalasteks – selle vältimiseks on vaja suuredada sisserändu Euroopa-Venemaalt.⁴¹

Ka see Jadrintsevi soov täitus: Vene riigi Euroopa-osast algas massiline ränne Siberisse 1890. aastatel, mil riik kaotas ümberasumise teelt mitmed takistused.⁴² Kuid sellise rände tagajärjed ei olnud päris need, mida oblastnikud olid lootnud. Tekkis tööstus ja uustulnukad tõid Siberisse uued huvid ning vaated, kasvas vasakpoolsete mõju. Oma aadetele truuks jäänud oblastnikud lõid häirekella ja kurtsid näiteks, et regionalistlike ideid seni aktiivselt propageerinud ajakiri Восточное обозрение on rohkem huvitatud Belgia proletariaadist kui Siberi autonoomiast.⁴³

Vene riigi jaoks teenis massiline migratsioon Siberi venestamist. Selle instrumendiks sai transsiberi raudtee, mis valmis 1900. aastaks, kuid juba 1894. aastaks oli jõutud lõpule Moskva-Omski vahelise lõiguga. Seda mööda saabus Siberisse kümnete ja sadade tuhandete kaupa rahvast, kelle jaoks Siber oli võõras ja tundmatu. Oblastnikud olid tegelikult oodanud tasakaalukat Siberi arendamist, raudteest sai nüüd nende sümboolne vaenlane, mis võis kahjustada Siberi traditsioonilist kultuuri ja teenida kolonisatsiooni huve. Seda silmas pidades ütles Jadrintsev: “Raudtee esindab minu jaoks raudkätt, mis surub end meie maale, et paremini seal kokku kraapida kõiki rikkusi.”⁴⁴ Peterburi konservatiivsete ringkondade jaoks oli raudtee hea võimalus vähendada oblastnike mõju Siberis. Siber tuli täita Venemaalt pärit hordidega, luua vene sulatustiigel, mis neelaks alla Siberi põlisrahvad ja regionalistid.

OBLASTNIKE LIIKUMINE SIBERIS PÄRAST JADRINTSEVI SURMA

Pärast Jadrintsevi surma 1894. aastal sai regionalistide liidriks tema lähedane sõber ja võitluskaaslane G. Potanin – mees, kes omandas sellise populaarsuse, et elu viimasel kümnendil (1910–1920) peeti teda “Siberi isaks”.

Potanini tee oblastnike etteotsa algas samuti Peterburist Noor-Siberi rühmitusest, mille ühiskondlik-poliitilisi vaateid ta koos Jadrintseviga suunas. Süüdistuse

⁴⁰ Ядринцев Н. М. Сибирь как колония. Стасюлевич, Санкт-Петербург, 1882, 95, 157.

⁴¹ Slezkine, Y. Arctic Mirrors, 118–119.

⁴² Vt Jürgenson, A. Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. TPÜ Kirjastus, Tallinn, 2002, 78–79.

⁴³ Slezkine, Y. Arctic Mirrors, 123.

⁴⁴ Cit. Анисимов К. В. Старообрядчество и областничество.

pärast separatismis veetis ta aastad 1865–1867 sunnitöö.⁴⁵ Pärast vabanemist jätkus Potaninil Jadrintseviga tihe koostöö. Nende kahe mehe tihedast intellektuaalsest läbikäimisest koorus välja Siberi regionalismi peamine ideestik – Siberi vastandamine Euroopa-Venemaale. Potanini ja Jadrintsevi kirjavahetuses rõhutatakse pidevalt mõtet, et Siberi huvid ei sobi üldriiklikega ja Siberis on olemas võimalused ning ressursid, et kindlustada regiooni iseseisvat arengut. Kohalikke huve vastandati kõiges üldriiklikele, kirjad õhkuvad vaenulikkusest nende siberlaste vastu, kes olid otsustanud jääda lääne poole Uuraleid. Jadrintsev nimetab neid parasiitideks, lurjusteks ja reeturiteks. Oblastnikud vastandasid Siberit kõigele “venemaalikule” (*российский*) ja nõudsid mõttekaaslastelt tegelemist üksnes “Siberi asjadega” ning mitte ignoreerima Venemaa Euroopa-osas populaarseid vaenulikke teooriaid. Kõik, mis lähendas Siberit ülejäänud Venemaale, kutsus esile oblastnike juhtfiguuride varjamatu rahulolematuse – raudteest oli juba juttu, kuid nad kritiseerisid ka kirjanduslikke ja teaduslikke sidemeid, mis väljusid kitsalt Siberi raamidest, ning siberlaste osalemist ülevenemaalistes ühiskondlikes liikumistes.⁴⁶

Sarnaselt Jadrintsevile kritiseeris Potanin neid siberlasi, kes Siberist lahkuvad, neid, kes pole piisavalt kodupaigas juurdunud. Oma artiklis “Роман и рассказ в Сибири” (1876) toob Potanin välja rea põhjusi, miks kirjanikel I. Fjodorov-Omulevskil ja I. Kuštševskil esineb “ideede puudumist” “suhtumises regiooni”: nendeks põhjusteks on kohaliku intelligentsi arenematus, see, et noori kirjanikke ei innustata provintsist “kogukonda” otsima; samuti ka nendesamade kohalike belletristide soovimatus huvituda tõsiselt sellest, mis toimub provintsis. Samas artiklis kirjutab Potanin “võlatundest” suhtumises kodupaika, mis kasvab inimesse n-ö füsioloogiliselt. “Kodumaa-armastus” on Potaninil “inimeelse, loomaliku” instinkti variatsioon. Põhjuseks, miks pole märgata progressi kirjanike juures, kes sõidavad pealinna, nimetab Potanin lahtirebitust oma territooriumist, maast, kus kirjanik “sündis ja kasvas”. 30 aastat hiljem kirjutab Potanin kirjatükis “Областническая тенденция в Сибири” (1907), et eelkõige leidub siberlase maailmavaates jälgi “regionalismist” (*областность*), “kaugusetunnetusest”, mida kohalik talupoeg põeb “teadvustamatult”. 1919. aastal ilmunud artiklis “Интернационалисты и областники” eristab Potanin selgelt kaht inimtüüpi: internatsionalisti ja paigaga seotut, pärismaist. Internatsionalist ehk “eksterritoriaalne inimene” on lapsepõlves vanemate poolt ära viidud maalt, millega ta on harjunud ja mida ta armastab. Nii kasvab üles inimene, “kellel pole kodumaad ja kes kodumaa all mõistab tervet Venemaad või koguni tervet maailma”. Sellega vihjab Potanin muidugi bolševikele ja nimetab “bolševistlikku episoodi Siberi ajaloos täiesti üleliigseks”. Pärismaise temperamendiga inimene on aga kasvanud, ilma et lapseas oleks tema loomulikku arengut takistatud, ta on tihedalt seotud kodukoha looduse ja inimestega.⁴⁷

⁴⁵ Шиловский М. Б. Некоторые вопросы истории сибирского областничества в период подъема первой русской революции. Ссылка и общественно – политическая жизнь в Сибири (XVIII–начало XX). Наука, Новосибирск, 1978, 110.

⁴⁶ Сесюнина М. Г. Дело сибирского сепаратизма, 134–135.

⁴⁷ Анисимов К. В. Сибирский областнический роман, 21–24.

Pärast Jadrintsevi surma tekkis Potaninil avalik konflikt Irkutskis asuva ajakirja Восточное обозрение toimetusega. Kunagine oblastnike hääletoru oli minetanud oma algse orientatsiooni, Potanini meelest polnud sellel regionalismiga enam mingit pistmist. Puhkes avalik sõnasõda Potanini ja ajakirja toimetaja, endise narodnikust väljasaadetu I. Popovi vahel. Potanin üritas käima panna puhtalt regionalistlikule liikumisele orienteeritud ajalehte Байкал, kuid see jäi alluma ajakirja Восточное обозрение toimetusele, kes tegi takistusi oblastnike liidri mõtteavalduste avaldamisele. Solvatud Potanin lahkus Irkutskist, elas mõnda aega Krasnojarskis ja asus 1902. aastal Tomskisse. 1904. aastal innustus ta ideest luua Siberi hümn ja õhutas sellele heliloojat N. Rimski-Korsakovi, kuid edutult.⁴⁸

OBLASTNIKE LIIKUMINE 20. SAJANDI ALGUL

20. sajandi algul oli Siber endiselt Venemaa seisukohalt koloonia, kust ressursse välja pumbata. Kui 17.–18. sajandil olid nendeks ressurrsideks peamiselt karusnahad ja 19. sajandil vili, siis nüüd ka või. Siberi või müük tõi 1900. aastal riigile rohkem sisse kui kogu Venemaa aastane kullaeksport.⁴⁹

Oblastnikud astusid välja Tšeljabinski tariifide vastu, mis võtsid talupoegadelt suure osa sissetulekust. 20. sajandi algul veeti Siberist aastas välja 40–45 miljonit puuda vilja, head ja odavat vilja, mis ujutas üle Venemaa turu. Suures osas läks see Läänemere ja Valge mere sadamate kaudu välismaale. Et kaitsta Venemaa Euroopa-osa põllumajandust odavama Siberi vilja konkurentsi eest, kehtestati viljale, mis veeti Tšeljabinskist edasi läände, maks 9,5 kopikat puuda pealt. See halvendas Siberi vilja konkurentsivõimet. Oblastnike idee oli nüüd avada sadamad Obi ja Jenissei suudmes, kust vilja otse läände toimetada. Tsaarivalitsus tegi sellele aga takistusi.⁵⁰

Siberi administratiivne juhtimine oli oblastnike sõnul olnud seni väga kaootiline, kubermangude eesotsas olid kubernerid oma asekuuberidega ja terve hordi ametnikega, süsteem oli äärmuslikult bürokraatlik.⁵¹

Siberi majandusliku iseseisvuse nõudega käis oblastnikel kaasas administratiivse omavalitsuse nõue, milles olulist osa pidid etendama kogukonnad, semstvovod. Kogukond polnud Siberis kunagi olnud nii tugev kui Euroopa-Venemaal, kuid oblastnike kavades oli tal siiski kindel koht. A. Štšapov oli 1860. aastatel väljendanud arvamust, et Siberi moderniseerimine peab käima läbi semstvovote. Ka Jadrintsev ja Potanin nõudsid korduvalt semstvovote reformi läbiviimist. Taheti täielikku omavalitsust läbi valla-, maakonna- ja kubermangusemstvovote ning kohalikku õiguskaitset. Etteruttavalt olgu öeldud, et kuigi 1905. aasta aprillis lubas

⁴⁸ Шиловский М. Б. Некоторые вопросы истории сибирского областничества, 111, 112.

⁴⁹ Watschnadse, G. Russland ohne Zensur. Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 1993, 55.

⁵⁰ Горюшкин Л. М. Областники о хозяйственной самостоятельности Сибири, 38; Watschnadse, G. Russland ohne Zensur, 53.

⁵¹ Горюшкин Л. М. Областники о хозяйственной самостоятельности Сибири, 41.

tsaarivalitsus läbi viia semstvotereformi Venemaal, jäi see siiski loodetud kujul teostamata – ja üheks põhjuseks oli siin ilmselt just keskvõimu hirm riigi lagunemise ees.⁵²

Kui 1860. aastatel kirjutasid mõned oblastnikud Siberi eraldumisest Venemaast üldrahvaliku ülestõusu teel ja demokraatliku vabariigi rajamisest USA eeskujul, olid üleval loosungid, nagu “Siberlase saatuse ja elu peavad erinema venelaste omadest” ning “Siberi huvid ei ühti kunagi Venemaa huvidega”, siis hiljem loobuti Venemaast eraldumise soovist. 1870.–1890. aastatel panid oblastnikud liidrid lootsi valitsuse reformidele ja pidasid võimalikuks saavutada Siberi õitseng läbi semstvotereformi.⁵³ Ka hiljem ei võetud Venemaast eraldumist enam tõsiselt. Potanin kirjutas 1906. aastal, et poliitiline separatism ei kuulu oblastnike programmi. Oblastnikud töötasid välja Siberi arengu programmi, mis nägi ette valitsemise ja finantside detsentraliseerimise, vahendite Siberist väljavedamise keelamise, toormebaasi sihtotstarbelise kasutamise, looduskaitse, maksude alandamise ning teaduse ja kultuuri arendamise.⁵⁴

Kellele aga oma rahulolematuses toetuda? Kelles näha liitlasi? Kuna oblastnike liikumine rajanes väga väikesel ideoloogide ringil ja ka toetajaskond polnud suur, koosnedes peamiselt Siberi intelligentsi esindajatest, oli liitlaste leidmine hädavaajalik. Potanini poliitiliste vaadete kohta on öeldud, et need olid kõikuvad – liialt kõikuvad, et regionalismi pinnalt võinuks kujuneda üldrahvalik liikumine. Teda huvitas eelkõige Siberi saatuse ja sellest lähtuvalt valis ta ka oma poliitilisi liitlasi. Paljud Potanini lähedased tuttavad Tomskis olid esseerid, päritolult siberlased. Esseere lähendas Siberi talupoja ja ta kogukonna idealiseerimine, tema huvide kaitse ning ühised juured narodniklusest.⁵⁵ Teine osa Potanini tuttavatest olid liberaalid, kes 1905. aastal ühinesid kadettide kohaliku organisatsiooniga. Liberaalide vaadetest jäi Potanin siiski võrdlemisi kaugele, sest esiteks polnud nende enamik Siberist pärit ja teiseks pooldasid nad laiaulatuslikke majandussidemeid Euroopa-Venemaaga.⁵⁶

Potanini ja ta oblastnikest mõttekaaslaste liit esseeridega ei kestnud kaua. 1905. aastal puhkenud revolutsiooni käigus sai Potaninile selgeks, et Siberi autonoomiat ja omavalitsust saab taotleda üksnes läbi Riigiduuma, mille valimisi aga olid esseerid otsustanud boikoteerida. Nüüd kaldus Potanin kadettide poole. Hiljem selgus siiski, et ei esimene, teine ega kolmas duuma teinud midagi Siberi kogukondade ega autonoomia heaks.⁵⁷

---

⁵² Киселёв Л. Трагедия сибирского сепаратизма. – Манская жизнь, 1993, 134, 4; Jadrinzew, N. Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien, 97–98.

⁵³ Сесюнина М. Г. Соотношение общего и особенного в программе сибирского областничества XIX в. (по работам советских историков 60–70-х гг.). Сибирь в прошлом, настоящем и будущем. Наука, Новосибирск, 1981, 112–113.

⁵⁴ Горюшкин Л. М. Областники о хозяйственной самостоятельности Сибири, 44.

⁵⁵ Шиловский М. Б. Некоторые вопросы истории сибирского областничества, 113.

⁵⁶ Samas, 114.

⁵⁷ Samas, 125.

Enne 1917. aasta pöördelisi sündmusi oli Siberi autonoomia küsimus sage teema Siberi ajalehtede veergudel, kus sõna võtsid ühelt poolt ühtse Venemaa pooldajad ja teisalt regionalistid.

Siberi regionalismi viimane, dramaatiline vaatus algas 1917. aasta kaoses. Maikuu organiseerisid Siberi oblastnikud maarahva assamblee, mis tuli kokku Tomskis. Delegaadid kiitsid üksmeelselt heaks deklaratsiooni, milles taotleti Siberi omavalitsust ja Siberi duuma kokkukutsumist. Kiideti heaks Siberi valgeroheline lipp, mis sümboliseeris lund ja metsi. Ametisse nimetati täidesaatev komitee, mis pidi organiseerima asutava kongressi kokkukutsumise kolme kuu pärast. Komitee etteotsa valiti Potanin. Augustis tuligi Tomskis kokku kongress, kuid oli nii vähese esindatusega, et Potanin nimetas selle ümber konverentsiks. Seal suuri poliitilisi otsuseid ei langetatud, kui mitte arvestada rahvusküsimuste programmi vastuvõtmist, mis muide oli sarnane esseeride rahvusprogrammiga ja kajastas oblastnike ning esseeride taaskordset üksteisele lähenemist.⁵⁸ Peamiselt kulus konverents aga raportite kuulamisele Siberi majandusest. Konverentsil otsustati organiseerida järgmine suurkogunemine oktoobris. Nädal enne oktoobripööret tuligi kokku Esimene Siberi Piirkondlik Kongress, kus oli delegaate kõikidest Siberi osadest, samuti rahvusvähemuste esindajad. Üle poole delegaatidest olid esseerid või nende pooldajad, 25 delegaati kuulusid sotsiaaldemokraatide hulka, 3 olid kadetid ja 20 parteituid. Kongress pidi välja töötama regionaalse valitsuse raamistikku ja moodustama komiteed valitsuse organiseerimiseks. Kongressi tööd segasid aga tõsised eriarvamused erinevate grupeeringute vahel, mis päädisid ühelt poolt sotsiaaldemokraatide lahkumisega, kes süüdistasid kongressi “liigses kodanlikkuses”, teiselt poolt aga kadettide lahkumisega, kelle meelest oli kongress “liiga vasakpoolne”. Lõpuks jäid kohale vaid 25 esseeri ja oblastnikku. Pärast oktoobripööret jagunesid regionalistid kahte leeri: ühed Potanini juhtimisel, kelle meelest regionaalne valitsus peaks kaasama kõiki poliitilisi jõude, ja teised Odessas sündinud esseeri Pjotr Derberi juhtimisel, kes leidis, et valitsuses peaksid olema vaid sotsialistid. Potanini juhitud täidesaatev komitee otsustas jaanuaris 1918 kutsuda Tomskis kokku Siberi Oblastiduumi. Siis aga kuulutasid bolševikud duuma kontrevolutsiooniliseks ja arreterisid sajast duuma delegaadist kuuskümmend. Ülejäänud nelikümmend moodustasid uue täidesaateva komitee, mille liikmed vandusid truudust Autonoomse Siberi Ajutisele Valitsusele ja Derberile kui riigijuhile. Varsti pärast seda põgenes aga Derber koos kahekümne lähema mõttekaaslasega Harbiini.⁵⁹ Sellega olid oblastnikud edasistest poliitilistest arengutest Siberis välja lülitatud.

---

⁵⁸ **Нам И. В.** (autor-koost). Культурно-национальная автономия в истории России. Документальная антология, I. Сибирь 1917–1920. Томск, 1998, 10; **Шиловский М. В.** Сибирское областничество и контрреволюция: к проблеме взаимоотношения. Из истории интервенции и гражданской войны в Сибири и на Дальнем Востоке 1917–1922 гг. Наука, Новосибирск, 1985, 169.

⁵⁹ **Моте, V.** Siberia, 80–81; **Киселёв Л.** Сибирь уставская.

OBLASTNIKE LÄBIKUKKUMINE JA LIIKUMISE HÄÄBUMINE

Tagantjärele on ajaloolased avaldanud arvamust, et üheks oblastnike läbi-põrumise peamiseks põhjuseks oli rahva laialdase toetuse puudumine. Näiteks 1917. aasta sügisel kogusid oblastnikud Jenissei kubermangu asutava kogu valimistel vaid 0,7% häältest.⁶⁰ Rahva toetuse puudumine küll, kuid missuguse rahva? Nagu eespool nägime, olid oblastnike peamised ideoloogid Jadrintsev ja Potanin oma ideoloogia üles ehitanud peamiselt siberlusele, nende vaadete oluliseks lähtepunktiks oli vana siberlase, nn *sibirjaki* identiteet. Kuid alates 19. sajandi lõpust oli Siberi demograafiline situatsioon varasemaga võrreldes pea peale pööratud. Raudtee valmimisega vallandus tohutu migratsioon Siberisse, millest sai Vene riigi peamine väljarännupiirkond. Uute asunike osakaal Siberi rahvastikus kasvas pidevalt: 1897. aastal moodustasid nad sellest 27%, 1914. aastal aga juba 49%. 1917. aastal olid pea pooled Siberi asulatest rajatud aastatel 1880–1914, seega siis uusasukate poolt.⁶¹ 1917. aastal oli Siberi elanikkond umbes 9 miljonit, neist 5 miljonit olid saabunud alates 1897. aastast.⁶² Sibirjakid olid jäänud omal maal vähemusse.

Keskvõimu plaan tuua mööda raudteed Siberisse massiliselt uut elanikkonda ja vähendada sellega oblastnike mõju Siberis oli täitunud. Vanad siberlased, kellele oblastnikud oma ideoloogia rajasid, neelati uute migrantide poolt sisuliselt alla.

Oblastnikke nõrgestas ka sisemine killustatus. Jah, kõik nad pooldasid Siberi autonoomiat, kuid selle saavutamise teedes ei suudetud lõpuni siiski kokku leppida. Nii orienteerusid ühed oblastnike liikumise aktivistid (M. Šatilov, V. Anutšin, K. Dubrovski, P. Vologodski jt) esseeridele, teised (A. Adrianov, G. Patušinski, N. Sokolov jt) toetusid Asutava Kogu valimiste perioodil rahvasotsialistidele.⁶³ See hajutas oblastnike hääle.

Ka eespool välja toodud faktor – Potanini poliitiliste vaadete heitlikkus – mõjus kindlasti negatiivselt liikumise kandepinna laienemisele, eriti kui arvestada tema suurt autoriteeti regionalistlikult meeletatud Siberi intelligentsi seas. Kuid ehk oli selle heitlikkuse üks põhjus ka Siberi intelligentsi enda väga väike kandepind. Meenutame, et esimene ülikool Siberis, Tomski ülikool, asutati alles 1888. aastal.

Tegusa intelligentsi väljakujunemiseks puudusid seni Siberis aga eeldused – oli ju Siber klassikaline koloonia, mille rahvastiku struktuuri määrasid emamaa majan-

⁶⁰ Киселёв Л. Сибирь уставская.

⁶¹ Goryushkin, L. M. Migration, settlement and the rural economy of Siberia. – Rmt: The History of Siberia. From Russian Conquest to Revolution. Toim A. Wood. Routledge, London, 1991, 142–144.

⁶² Snow, R. E. The Bolsheviks in Siberia 1917–1918. Associated University Presses, Inc., Cranbury, 1977, 22–23.

⁶³ Шиловский М. В. Сибирское областничество и контрреволюция, 171.

duslikud vajadused. Lisaks intelligenti nappusele iseloomustasid näiteks Siberi linnade rahvastiku struktuuri muuseas teisedki nähtused, mis on iseloomulikud kolooniatele ja ääreprovintsidele. Kirjanduses on juttu Siberi linnade kõrgseltskonna äärmisest väikesearvulisusest, sellest, et seltskondlikel üritustel osalesid ikka ühed ja samad isikud: kuberner, linnaeapea, ohvitserid, kõrgametnikud, kaupmehed, vabrikandid ja mõni kõrget päritolu väljasaadetu.⁶⁴

Kui veel rääkida Siberi inimfaktorist, siis oli tegemist äärmiselt hõredalt asustatud piirkonnaga. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli Siberis (sh Kaug-Ida) 5 758 822 elanikku 12 479 439 ruutkilomeetril. Asustustihedus oli seega 0,5 inimest ruutkilomeetri kohta. Impeeriumis tervikuna (v.a Soome, Hiiva ja Buhhaara) oli keskmine asustustihedus aga 5,8 inimest ruutkilomeetri kohta.⁶⁵

Seega olid demograafilised ressursid niivõrd ulatusliku territooriumi iseseisvaks haldamiseks Siberis napid. Rolli mängis ilmselt ka see, et oblastnikud jäid puhtalt regionalistlikule pinnale ega arendanud lõpuni Jadrintsevi ideid siberlase etnilise tüübi erijoontest: parimal juhul moodustasid siberlased Potanini hinnangul subetnose vene ethnose sees, kuid mitte omaette rahvust. Rahvusekaardile mängimine oleks ehk oblastnike autonoomiaotlustele mingisuguse legitiimse aluse loonud (vrd ukrainlased, keda Tsaari-Venemaal peeti ametlikult osaks vene rahvast). Kuid äpardunud oleksid oblastnikud ilmselt siiski: nad ei suutnud konkureerida ei vene monarhistliku patriotismi, vene rahvusluse ega vasakpoolsete ideedega, sest võistlevatel ideedel olid taga palju paremad ressursid. Ja rõhutagem veel kord: vanad siberlased, kellele oblastnikud oma ideoloogia rajasid, olid mõne aastakümne jäänud Siberis vähemusse. Uutele migrantidele olid oblastnike ideed aga võõrad.

Nii või teisiti katkesid ühiskondlik-poliitilised arengud Siberis pärast bolševike võimuhaaramist ja selle järel puhkenud kodusõda.⁶⁶ Oblastnikud välistasid koostöö bolševikega, kelle kohta väitis Potanin juba juulis 1917: “Siberi oblastnike ees seisab võitlus bolševikega.” Hiljem, kui bolševikud olid juba võimu haaranud, nimetas Potanin neid usurpaatoriteks.⁶⁷ Muidugi – bolševikega, kelle sihid olid kõike muud kui regionalistlikud, ei saanudki oblastnikel midagi ühist olla.

Kodusõja aeg oli ühelt poolt küll ainus periood Venemaa ajaloos alates Siberi vallutamisest, mil Siber faktiliselt ei allunud Moskvale või Peterburile. Võitlus käis siis Koltšaki valgekaartlaste ja bolševike vahel, kellest kummagi poliitilises programmis ei olnud kohta Siberi autonoomiale.

---

⁶⁴ **Lincoln, B. W.** Die Eroberung Sibiriens. Piper, München, 1996, 308.

⁶⁵ **Bauer, H. jt.** Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Bd. B. Ausgewählte Daten zur sozio-ethnischen Struktur des Russischen Reiches. Erste Auswertungen der Kölner NFR-Datenbank. Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart, 1991, 34.

⁶⁶ **Киселёв Л.** Сибирь уставская.

⁶⁷ **Шиловский М. В.** Сибирское областничество и контрреволюция, 170–172.

LÕPETUSEKS

Mida öelda kokkuvõtteks oblastnike liikumise kohta? Kahtlemata ei tekkinud see tühjale kohale. Siberi kolooniapositsioon Venemaal, Siberi identiteedi teke ja areng eemale Vene identiteedist, Siberi mentaliteedi teadvustumine nii argimiljööös kui oma- ning võõramaises kirjanduses – kõik see kokku sünnitas Siberi intellektuaalsetes ringkondades liikumise, mis ulatus kaugemale kitsalt kultuurilis-filosoofilisest Siberi identiteedi mõtestamisest. Oblastnike liikumise juhid olid ühelt poolt rahvavalgustajad, teisalt aga poliitikud, kes võtsid aktiivselt sõna Siberi majandus-, haridus- ja sotsiaalpoliitilistes küsimustes ning aitasid kaasa nii mõnegi Siberile kasuliku riikliku otsuse sünnile. Ometi jäi oblastnike liikumine suhteliselt kitsa intellektuaalide ringi harrastuseks ega muutunud üleüldiseks rahvaliikumiseks. Liikumise nõrk kandepind seletub suurel määral tõsiasjaga, et 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul saabus Siberisse hulgaliselt uusmigrante, kellele Siberi identiteet jäi võõraks.

Kuid Siberi regionalismil on ka järellugu. Kui nõukogude ajal tegi Siber läbi praktiliselt samu arenguid koos ülejäänud riigiga (NEP, kollektiviseerimine, industrialiseerimine, viisaastakuprogrammid) ja regionalistlikud liikumised olid välis- tatud, siis pärast Nõukogude Liidu lagunemist on Siberi regionalism taas pead tõstmas. Siberi rohevalgeid lippe lehvitasid kõlasid 1990. aastate algul loosungid stiilis “Siber siberlastele!”, 1992. aasta märtsis esines Siberi viivitamatu iseseisvumise üleskutsega Boriss Perov, väikese Siberi Sõltumatuse Partei juht.⁶⁸ Üheks suureks Siberi regiooni huve kaitsvaks organisatsiooniks kujunes nn Siberi Lepe (Сибирское Соглашение), mis moodustati 1990. aastal ja mis on tegutsenud tänini. 1990. aastate esimesel poolel oli organisatsioonil Venemaa sisepoliitikas üsna oluline roll. Näiteks kui 1993. aastal saatis president Jeltsin Venemaa parlamendi laiali, astus Siberi Lepe juht Vitali Muhha Jeltsini presidendivõimule avalikult vastu ja ähvardas blokeerida transsiberi raudtee. Rahvas tuli tänavatele plakatitega “Sotsialistliku Siberi eest!” ja “Kogu võim nõukogudele!”. Ühe hetkega oli Siber jõudnud üsna lähedale oblastnike saja aasta tagusele unistusele iseseisvast Siberist.⁶⁹ Samas oli Siberi Leppes aga ka Jeltsini-meelseid poliitikuid ja Muhha pidi oma radikaalsetest nõudmistest loobuma. Hiljem on Siberi Lepe üle- riiklikust poliitikast järk-järgult taandunud ja muutunud lokaalseks majandus-organisatsiooniks.

Nüüdisaegse regionalismiga seoses võib mainida ka 1992. aastal asutatud Kaug-Ida Majandusliku Koostöö Assotsiatsiooni, mis samuti esitas 1990. aastate algul Venemaale separatistlikke väljakutseid.⁷⁰

Vaatamata ägedatele ja vähem ägedatele üleskutsetele Siberi iseseisvusest või ulatuslikust majanduslikust autonoomiast, on tänane Siber jäänud endiselt Vene

⁶⁸ Wood, A. Siberian Regionalism Resurgent?, 82–83.

⁶⁹ Mote, V. Siberia, 148–149; Zhdanov, V. A. Contemporary Siberian regionalism. – Rmt: Rediscovering Russia in Asia. Toim S. Kotkin, D. Wolff. M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1995, 123.

⁷⁰ Mote, V. Siberia, 168–171.

riigi lahutamatuks osaks. Venemaa praegune president Vladimir Putin ei salli Venemaal venekeelset separatismi rohkem kui rahvuslikku. Ta surub iseseisvuslaste taotlused maha niihästi Kaukaasias, Tatarstanis kui ka Siberis. Kuberneride valimised kaotati ja nüüd määrab kubernere president. Seejuures muidugi endale ustavaid isikuid – ühelt poolt sellepärast, et tsentraliseerida majandust, kuid teisalt ka selleks, et lüüa poliitilist separatismi.

THE FORMATION OF THE SIBERIAN IDENTITY AND ONE OF ITS POLITICAL MANIFESTATIONS – THE REGIONALIST (*OBLASTNIKI*) MOVEMENT

Aivar JÜRGENSON

This article deals with the sources of the Siberian identity and with the regional movement in Siberia in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. After Yermak with his Cossacks surpassed the Ural Mountains and destroyed the Siberian khanat in 1581 or 1582, the Russian colonization in the Trans-Ural region, which has continued for the last 400 years, began. The native peoples of Siberia (about 200 000 persons at the beginning of the conquest) were repelled to the borderlands and subordinated to taxing or destroyed. There was great migration to Siberia during the centuries following the conquest and today Siberia is mostly Russian-speaking.

On the other hand, in Siberia its own identity, the so-called Siberian identity, developed. Siberian people of Russian origin were not any more satisfied with identification with the Russians. They called themselves Siberians (*sibirjaks*). It is characteristic that this term does not include the native peoples of Siberia but only peoples with European heritage.

The following sources of Siberian identity are discussed: (1) the fervour of the first Russian conquerors and of the colonists, (2) Siberian nature – hard climate, great forests, immense fields of snow, (3) Siberia as a region of exile and penal servitude, and (4) the native peoples of Siberia.

The article analyses a socio-political movement in Siberia in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century – a movement with roots in Siberian cultural identity. Until the 1890s the movement was known as *Siberian patriotists* or *local patriotists*, after that as *oblastnichestvo* (regionalism). It was a sub-national movement, the parallels of which can be found in nationalist movements in East and Central Europe of the 19th century. These movements resulted in political nationalism and formation of nation states. In Siberia it was not the case. The article analyses the motifs of Siberian regionalism and tries to answer the question why the movement finally passed away.

TSAARI-VENEMAA SOTSIAALPOLIITIKA KREENHOLMI JA NIKOLSKI PUUVILLAMANUFAKTUURI NÄITEL

Maie PIHLAMÄGI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti

On käsitletud Tsaari-Venemaa sotsiaalpoliitikat 19. sajandi keskpaigast kuni Esimese maailmasõjani Vene impeeriumi kahe suurima tekstiilitööstusettevõtte – Eestimaa kubermangus tegutsenud Narva Kreenholmi Manufaktuuri (asutatud 1857) ja Kesk-Venemaa Vladimiri kubermangu Nikolski Puuvillamanufaktuuri (1847) – näitel. Seejuures on lähtunud kahest tasandist, mis on mõjutanud sotsiaalpoliitika arengusuundi: nii riigi tasandist ehk valitsuse poliitikast seadusloome näol kui ka vabrikantide enesealgatuslikust initsiatiivist normaalse elu- ja töökeskkonna kujundamisel. On otsitud vastust küsimustele, kuidas olid töölised Tsaari-Venemaal kindlustatud nendeks juhtumiteks (haigus, õnnetus, vanadus, tööpuudus), kui nad polnud enam ise suutelised elatuma oma tavalisest palgatööst; kuidas oli organiseeritud arstiabi; kas ja kuidas olid tagatud hariduse omandamise võimalused; kuidas olid rahuldatud inimeste vajadused eluaseme järele.

ALGHARIDUSE ORGANISEERIMINE

Sotsiaalpoliitika eesmärk on parandada inimeste heaolu ja rahuldada nende vajadused hariduse, tervise, eluaseme ning sotsiaalkindlustuse vallas. Tänapäeval peetakse iseenesestmõistetavaks, et see on riigi ülesanne. See pole alati nii olnud. Ajalugu näitab, et riik võttis vastutuse sotsiaalsfääri eest alles 19. sajandil. Esmalt asuti kaitsma kõige nõrgemaid – alaealisi.

Industrialiseerimise algstaadiumis kasutati kõigis riikides ohtralt alaealiste odavat tööjõudu. See seadis ohtu väljaarenemata organismi arengu, võttis lastelt lapsepõlve ja võimaluse haridust saada. 19. sajandi algul Inglismaal, seejärel ka teistes industrialiseerimise teele asunud Euroopa riikides teadvustati järjest enam, et majanduses eksisteeriv *laissez-faire* poliitika (riiklik mittesekkumispoliitika) ei sobi rakendamiseks sotsiaalsfääris. Esimese sammu astus Inglismaa, kui 1833. aastal võeti vastu seadus, mis keelas rakendada tööstuses alla 9-aastaste laste tööd ja piiras 9–12-aastaste laste tööpäeva 8 tunniga ning 13–18-aastaste tööaja 12 tunniga päevas. Kõiki 9–13-aastasi vabrikutöölisi kohustati käima koolis 6 päeval nädalas, päevas vähemalt 2 tundi. Et lapsed saaksid koolikohustust täita, tuli ettevõtjal

vabriku juures kool avada.¹ 1870. aastal, kui Inglismaal kehtestati üldine koolikohustus, hakati alaealistelt töolistelt nõudma regulaarselt igal nädalal tõendit kooliskäimise kohta. Õppetööst kõrvalehiilijad tuli töölt seniks kõrvaldada, kuni nad on oma koolitunnid tasa teinud.² Tagamaks kõigile lastele vähemalt alghariduse, keelati 1878. aasta vabrikuseaduse ja 1880. aasta elementaarharidusseadusega alla 13-aastasi lapsi üldse tööle võtta, kui neil puudus elementaarharidust tõendav tunnistus.³

Preisimaal oli koolikohustus kehtestatud juba 18. sajandil. Et koolikohustust saaksid täita kõik lapsed, võeti 1853. aastal vastu alaealiste töötamist piirav seadus. See keelas kasutada vabrikutes alla 12-aastaste laste tööd ja piiras alla 14-aastaste tööaja 6 tunniga päevas, et nad saaksid koolis käia.⁴ Bismarcki valitsemise ajal tõsteti 1891. aastal vanusepiiri, millal alaealist võis vabrikusse tööle palgata, aasta võrra – 13. eluaastani – ja seati tingimuseks elementaarkooli lõputunnistuse omanine.⁵ Prantsusmaal ei tohtinud tööle võtta ühtki alaealist, kellel puudus kooliskäimise kohta vanemate või hooldajate tõend. Kuni 12-aastane laps pidi koolis käima vähemalt 2 tundi päevas.⁶

Tsaari-Venemaa jõudis alaealisi vabrikutöölisi kaitsva seaduseni alles 1882. aastal pärast pikki aastaid kestnud diskussioone. Alaealiste tööaega piirava ja kooliskäimist reguleeriva 1882. aasta 1. juuni seadusega⁷ (jõustus 1. mail 1884) keelati alla 12-aastaste laste töö kasutamine vabrikutööstuses ning piirati 12–14-aastaste laste tööaeg 8 tunniga päevas. Seadus kohustas ettevõtete omanikke lubama neid alaealisi, kellel puudus vähemalt 1-klassilise rahvakooli lõputunnistus, kooli õppetööle kuni kolmeks tunniks päevas (18 tundi nädalas). Seaduse sätete täitmise kontrollimiseks loodi uus riiklik institutsioon – vabrikuinspeksioon⁸.

Vaid poolteist kuud pärast seaduse jõustumist, 12. juunil 1884, kiitis Riiginõukogu heaks uue seaduse⁹ (jõustus 1. oktoobril), mis muutis 12–14-aastastele alaealistele kooliskäimise kohustuslikuks, kui neil polnud tunnistust vähemalt 1-klassilise rahvakooli kursuse lõpetamise kohta. Koolikohustuse täitmiseks lubas seadus 12–14-aastastel töötada järjest ilma vaheajata 6 tundi tingimusel, et töö ei kahjusta alaealise tervist ja et tema üldine töötundide arv ööpäevas ei ületa 6 tundi.

¹ The National Archives of the United Kingdom (NAUK), Lab (Records of departments responsible for labour and employment matters and related bodies) 15/19, p. 11 (Annual Report of the Chief Inspector of the Factories and Workshop for the year 1932).

² NAUK, Lab 15/12, p. 61 (Factory Department Memoranda, April 1915).

³ NAUK, HO (Home Office: Registered Papers), 45, ref 9910/B21173 (Factory and Workshop Acts).

⁴ **Braun, H.** *Industrialization and Social Policy in Germany*. C. Heymann, Köln, 1956, 48.

⁵ Samas, 48.

⁶ **Tilk, M.** *Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest 19. sajandi teisel poolel*. – Rmt: Eesti tööliklassi sotsiaal-majanduslik olukord ja klassivõitlus kapitalismi ajajärgul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1987, 50.

⁷ Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗ), 1882, т. II, ст. 931.

⁸ Kuni Eesti- ja Liivimaa kubermangu iseseisvate vabrikuinspeksioonide loomiseni 1894. aastal kontrollis vabrikuseaduste täitmist 1884. aastal tegevust alustanud Peterburi tööstusringkonna vabrikuinspektor.

⁹ ПСЗ, 1884, т. IV, ст. 2316.

Seadus lubas vabrikantidel avada ettevõtte juures kooli alaealistele töölistele alghariduse andmiseks. Kooli ehitamise ja ülalpidamise kulud jäid ettevõtte kanda. Juhul kui ettevõttel kool puudus, tuli vabrikandil sõlmida leping läheduses asuva rahvakooliga vabriku alaealiste tööliste õpetamiseks. Õpetamine koolis toimus aga Rahvahariduse Ministeeriumi kinnitatud programmi alusel.

Nii pani valitsus kohustuse tagada vabrikutööliste algharidus ettevõtjate õlgadele.

1882. ja 1884. aasta seadused olid tegelikult praktika üldistus. Venemaal tegutses 1860.–1870. aastatest hulk vabrikukoole, mis olid rajatud väliskapitali, Saksa ja Inglise kapitali osalusega ettevõtete juurde. Õpetus neis koolides toimus rahvakooli (küla-, valla- ja kihelkonna-, semstvokooli) programmi alusel. Nende ettevõtete hulka kuulusid ka Nikolski ja Kreenholmi puuvillamanufaktuur.

Kreenholmi inglastest juhid mõistsid hästi sõltuvust töötajate haridustaseme ja töö kvaliteedi vahel ning astusid samme, et tagada oma tööliste kirjutamis- ja lugemisoskus. Arvestades ettevõtte tööliste rahvuslikku koosseisu, avati 4 aastat pärast tootmistegevuse algust, 1862. aastal, ühes kasarmus tööliste lastele kui potentsiaalsetele manufaktuuri tööliste kool, kus olid eraldi klassid vene ja eesti lastele. Algul tuli iga lapse eest tasuda kuus 20 kopikat koolimaksu.¹⁰ Tööliste nõudmisel kaotati maks 1872. aastal. 1874. aastal koliti uude kahekorruselisse kaheklassilisse koolimajja, kus tüdrukute ja poiste klassid asusid eri korrustel. Õpetajaid oli koolis 6, neist kaks naisõpetajat. Koolimajas olid õhkküte, veevõrk, ventilatsioon, kuivkäimla ja gaasivalgustus. Kooli ülalpidamiskulud ulatusid 2392 rublani aastas. Kooli järelevalvet teostas Rahvahariduse Ministeerium, kes kinnitas ka õppeprogrammi. Sellesse kuulusid usuõpetus (jumalasõna), vene ja eesti keel, aritmeetika ning algetadmised geograafiast ja ajaloost. Kool oli mõeldud nii tööliste lastele kui ka alaealistele vabrikutööliste lastele. Kooliskäimine oli tasuta ja kohustuslik kõigile 7–12-aastastele vabrikutööliste lastele.¹¹ 1876. aastal õppis koolis 147 õpilast: 83 poissi ja 64 tüdrukut. Neile lisandus Peterburi kasvatusmajast pärit 87 poissi ja tüdrukut, kes olid Kreenholmi tööle toodud.¹²

Et ka täiskasvanute hulgas oli entusiaste, kes soovisid oma hariduslünka täita, avati koolimajas 1878. aastal õhtukool eestlastele ja 1880. aastal venelastele. Õppetöö algas tund pärast vabrikutöö lõppu, s.o kell 21.00. Algul käisid töölisel õhtukoolis agarasti: eesti töölisi õppis 1878. aastal 342, kellest 57% ehk 194 olid naised. Järgmisel aastal oli õppimistuhin vähenenud, eriti meeste hulgas. Kokku oli 1879. aastal 263 õppurit, neist 60% ehk 158 olid naised. Venelastest õppisid ainult mehed, neid oli 1880. aastal 112. 1881. aastal oli õppijate arv 45 võrra suurem ja ulatus 157-ni. Töö ja kodu kõrvalt õppimine osutus aga loodetust raskemaks ning nii hakkas õpilaste arv peagi vähenema. 1884. aastaks oli järele jäänud vaid 65 eesti

---

¹⁰ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907. Ajalooline kirjeldus, kokkuseatud selle vabriku 50-aastase kestvuse puhul 30. aprillil 1907. a. Tartu, 1908, 94.

¹¹ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы. Описание фабрики и жилых помещений для рабочих. С.-Петербург, 1876, 23, 24.

¹² Samas, 25.

õppurit, kusjuures meeste ja naiste arv oli praktiliselt võrdne: vastavalt 31 ning 34 ja 33 vene õppurit. 1885. aastal õhtukool suleti õppijate väikese arvu (kahe kooli peale kokku 98 õppijat) tõttu.¹³

1884. aasta vabrikuseaduse täitmiseks, mis kehtestas alaealistele tööliste koolikohustuse, võeti 1885. aastal kasutusele eraldi koolimaja, sest alaealiste tööliste õppekorraldus (õppetöö toimus kahes vahetuses, 8.00–12.00 ja 14.00–18.00) erines tavaõpilaste omast.¹⁴ Kreenholmi vabriku seaduse § 16 sätestas, et töölisel, kes on nooremad kui 16-aastased ja ei oska lugeda ega kirjutada, peavad seni vabrikukoolis käima, kui nad saavad koolimeistri käest oma oskuste kohta tunnistuse. Peale oma emakeele pidi iga kooliskäija õppima vene keeles lugema ja kirjutama.¹⁵ 1893. aastal valmis kooli juurdeehitus, kus paiknesid saal ja uued klassiruumid. Nii muutus koolimaja kolmeosaliseks hooneks, mille keskel paiknesid saal ja tiibades kokku 7 klassiruumi.

Mõlemad koolihooned kandsid ühist nime – Kreenholmi Manufaktuuri 2-klassiline Ministeeriumikool.

1894. aasta detsembris õppis ministeeriumikoolis kokku 553 8–15-aastast last, neist neljandiku (137) moodustasid 12–15-aastased vabrikutöölised. Õpetust jagasid 15 õpetajat, nende hulgas neli naisõpetajat.¹⁶ Õpilaste liikumine õppeaastajooksul oli üsna suur: osa õpilastest lahkus uue aasta algul koolist, osa tuli varem katkestatud õpinguid jätkama. Nii oli õppeaasta lõpul, 1895. aasta kevadel, kooli nimekirjas 444 õpilast, neist lõpetas I klassi kursuse vaid 17 ja II klassi kursuse 8 õpilast. 1895/96. õppeaastal oli kooli nimekirjas 399 õpilast, kellest kevadel viidi II klassi üle 20 ja kooli lõputunnistuse sai 5 õpilast. Sajandivahetuseks polnud pilt edasijõudmise osas praktiliselt muutunud. 1899/1900. õppeaasta lõpul oli kooli nimekirjas 453 õpilast, neist 13 viidi üle II klassi, II klassi kursuse lõpetajaid oli vaid 7. Endiselt oli vabrikutöölisi õppurite hulgas vähe.

Kreenholmi Manufaktuuri 1901. aasta aruandes märgitakse, et 316 töötavast alaealisest õppis koolis vaid 21. Ei aidanud ka see, et Kreenholmi sisekorraeskirjades oli kuri klausel: “Noore ealised töölisel peavad Kreenholmi vabriku kaheklassilises koolis käima; kui seda käsku täitmata jätavad, võivad nad ajuti vabriku tööst ära jäetud saada, kuni kooli poolt tunnistust toovad, et kooli tundidel käivad”¹⁷. Kuid ka tervikuna ei olnud koolikohustuse täitmisega Kreenholmis kõik korras. Ajavahemikul 1894–1906 kõikus koolis käivate õpilaste arv õppeaastate

¹³ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 94, 97; **Mäsa**, E. Hariduse omandamise ja enesetäiendamise võimalustest Eesti tööstusasulades ja -linnades (1830–1917). – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1996, 45, 1, 105.

¹⁴ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 97.

¹⁵ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 206, n 1, s 188, l 11.

¹⁶ Samas, l 77.

¹⁷ Seestpidise heakorra säädused Kreenholmi vabrikus (kinitatud 1897). Выданная из конторы Кренгольмской мануфактуры разчетная книжка. Утвержденная Эстляндским Губернским по фабричным делам Присутствием. Palga aruamat väljaantud Kreenholmi vabriku kontorist. Kinnitatud Eestimaa kubermangu vabriku asjade komisjonist. Narva, 1898, § 8; EAA, f 206, n 1, s 190, l 125.

lõikes 400 ja 600 vahel, kuid koolikursuse lõpetamiseni jõudsid vaid vähesed. Olukord ei paranenud ka järgnevatel aastatel. 1910. aastal oli Kreenholmi koolis 15 klassikomplekti kokku 1012 õpilasega. Kooli lõpetajaid oli kevadel ainult 62. 1913. aastal oli nimekirjas 781 õpilast, lõpetajaid 70.¹⁸

Kooli kõige suurem probleem oligi õppeedukus. Lapsed käisid koolis küll vahelduva eduga, kuid klassikursuse lõpetamiseni jõudsid väga vähesed. Selline olukord tegi vabrikuvallitsuse murelikuks, sest kooli ülalpidamiskulud olid 1890. aastail suurenenud 16 000 rublani aastas. Kooli- ja vabrikujuhtide ning vabrikuinspektori ühisel nõupidamisel 1898. aasta aprillis otsustati kaaluda kooli sulgemist õpilaste halva edasijõudmise tõttu.¹⁹ Selleni asi siiski ei läinud. Et II klassis õppijad praktiliselt puudusid, töötas kool ajavahemikul 1902–1906 üheklassilisena.²⁰

Lõpetajate väike arv oli tingitud sellest, et lapsed käisid koolis üsna kaootiliselt ja aastas lahkus koolist klassikursust lõpetamata keskmiselt 300 õpilast.²¹ Õpingud katkestati seetõttu, et kodus tuli nooremate õdede-vendade järele vaadata, kui vanemad tööl olid. Suurem osa alaealistest töölised jättis kooli pooleli aga seetõttu, et ei suutnud kahekordset koormust kanda – käia tööl ja samal ajal õppida. Omajagu soodustas kooli poolelijätmist ka koduse sunduse puudumine.

Nikolski puuvillamanufaktuuri kool avati 1864. aastal, kaks aastat hiljem kui Kreenholmis. Esialgu oli nimekirjas 49 õpilast, kellele jagasid teadmisi kaks õpetajat. 1874/75. õppeaastal õppis koolis juba 707 poissi ja tüdrukut, õpetajate arv oli suurenenud 12-ni. Õppijate arvuga võrreldes oli lõpetajaid erakordselt vähe, vaid 16.²² Lootuses, et olukord muutub, kui õppuritele luua paremad õppimis- ja olmetingimused, ehitati 1877. aastal uus kolmekorruseline kivist koolimaja. See oli varustatud veekütte- ja ventilatsioonisüsteemiga, avaraid klassiruumi valgustasid pimedal ajal gaasilambid, päevavalgus langes koolipinkidele vasakult. Koolil olid olemas kõik vajalikud õppevahendid. Standardset õppeprogrammi täiendasid käsitöö, joonistamine ja laulmine.²³

Õppurite arv suurenes järjest ja nii tuli seitse aastat hiljem ehitada koolimajale peale veel neljas korrus, mis osutus siiski vaid ajutiseks lahenduseks. 1890. aastal valmis järjekorras juba kolmas uus koolimaja arhitekt A. Knabe projekti alusel.

Irina Potkina väidab oma Nikolski manufaktuuri ajalugu käsitlevas uurimuses, et 12–15-aastased vabrikutöölised ilmusid Nikolski vabrikukooli alles 1897/98. õppeaastal.²⁴ Selle väite alusel saab teha kaks järeldust. Esiteks: kuni selle ajani hiiliti 1884. aasta seaduse täitmisest mööda, sest Sise-Venemaa kubermangude elanike vähese kirjaoskuse juures on raske uskuda, et alaealistel vabrikutöölistel

¹⁸ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osauhisus 75: 1857–1932. Tallinn, 1933, 113.

¹⁹ ЕАА, ф 206, n 1, s 81, l 14.

²⁰ Samas, l 15.

²¹ Samas, l 4.

²² Поткина И. В. На олимпе делового успеха: Никольская мануфактура Морозовых 1797–1917. Главархив Москвы, Москва, 2004, 191.

²³ Песков П. А. Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 г, фабричного инспектора над занятиями малолетних рабочих. СПб., 1884, 33–34.

²⁴ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 194.

polnud vaja koolis käia, sest neil oli olemas kooli lõputunnistus. Teiseks: kuni 1897/98. õppeaastani õppisid manufaktuuri koolis ainult need lapsed, kel puudus töösuhe manufaktuuriga.

1898/99. õppeaastal moodustati alaealistest töölisõppuritest kuus klassi-komplekti, 20. sajandi algul suurenes klassikomplektide arv kolme võrra. Kooli-kohustuslikest alaealistest koostati nimekiri ja hakati kontrollima nende koolis-käimist. Siiski käis suurem osa alaealistest töölistest nädalas koolis 12–15 tundi, mis oli 3–6 tundi vähem 1884. aasta seadusega kehtestatud normist (18 tundi).²⁵ Nii nagu Kreenholmi vabrikukoolis oli ka Nikolskis kooli lõpetajaid vähe, õppu-ritest vaid mõni protsent. Ega ka terve kubermangu ulatuses olukord oluliselt parem polnud. Nii näiteks lõpetas Vladimiri kubermangus 1909/10. õppeaastal ministeeriumikooli kaheaastase kursuse vaid 9,6% õppijatest.²⁶ Põhjused, miks lapsed lahkusid koolist seda lõpetamata, olid sarnased Kreenholmi omadele: töö-lkäimine, kodused tööd ja õpingutes mahajäämine.

Nii Kreenholmi kui Nikolski vabrikukooli põhjal võib öelda, et õpilased oman-dasid mingil määral lugemis-, kirjutamis- ja arvutamisoskuse, teadmiste oman-damiseni ajaloos ning geograafias jõudsid väga vähesed, sest neid aineid õpetati II klassis. Kuna Tsaari-Venemaal puudus üldine koolikohustus, ei suutnud ette-võtjad oma vabrikukoolidega haridustasemesse murrangut tuua. Vabrikukoolide võrk jäi Tsaari-Venemaal välja arendamata. 1890. aastate keskel tegutsesid vabriku-koolid vabrikuinspektsiooni järelevalvele alluvast 17 460-st ettevõttest 420 juu-res.²⁷ 20. sajandi algus ei toonud vabrikukoolide arvu olulisi muutusi.

ELAMISTINGIMUSED

Tsaari-Venemaal nagu Saksamaalgi rajati tööstusettevõtted valdavalt maapiir-kondadesse ja väikelinnadesse erinevalt Inglismaast, kus tööstus oli peamiselt linnadesse koondunud. Inimeste massiline siirdumine tööstuskeskustesse tõi kaasa elanike kontsentratsiooni suurenemise ja see omakorda tingis eluasemeprobleemi. Inglismaal kujutasid töölikvartalid slumme, mida iseloomustas ülerahvastatus, kanalisatsiooni ja puhta vee puudus, mustus ning räpasus. Parem ei olnud olukord ka Saksamaa linnades, kus domineerisid üürikorterid. Tööliste ehitatud 4–5-korru-selised elamud olid odavad ja mugavusteta. Madalamad korrused nägid päeva-valgust vähe ja sealsetes korterites oli rõskusele vaatamata tavaliselt vaid üks köetav tuba. Kuna elamud olid rahvast täis tuubitud, siis oli täiesti tavaline, et mitu pereliiget jagasid üht voodit.²⁸ Korteripuudusest ja rahanappusest tingituna

---

²⁵ Samas.

²⁶ Samas.

²⁷ **Розенталь И. С.** Духовные запросы рабочих России после революции 1905–1907 гг. – Rmt: Исторические записки, 107. Наука, Москва, 1982, 73.

²⁸ **Berger, S.** Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany. Longman, New York, 2000, 60.

elasid paljud noored ja vallalised töölised töölisperede juures kaasüürilisena. Saksamaal pidas 19. ja 20. sajani vahetusel kaasüürilist 12–25% töölisperesid.²⁹ Osa töolistest sai korteri ettevõttelt, kuid see suurendas sõltuvust tööandjast, sest töölt lahkudes tuli vabastada ka elamispend. Väga vähestel töolistel oli oma maja. Erandi moodustasid Saari piirkonna kaevurid, kellest 40–42%-l oli 19. sajandi lõpul oma maja.³⁰

Kreenholmi ja Nikolski puuvilla ketrus- ja kudumismanufaktuur kerkisid hõreda asustusega maakohta. Et transpordisüsteem oli välja arendamata, tuli paralleelselt tootmishoonetega ehitada vabriku lähedusse töölistele ja ametnikele ka elamud ning vajalikud olmehooned.

Kreenholmi tegutsemise esimese viie aasta jooksul (1858–1862) ehitati Narva jõe vasakule kaldale ettevõtte lähedale, nn peaõue, seitse kahekorruselist puidust tööliskasarmut, tehnilise direktori elamu, kaks ametnike elamut ja mitu majandushoonet. 1867. aastal lisandusid kaks uut kahekorruselist tööliskasarmut. Ehitusmaterjalina kasutati Joala mõisa Kulgu tellisetehases valmistatud telliskive. Lisaks peaõuele toimus ehitustegevus ka lähedal asuvates Uuskülas ja Kulgul, kuhu rajati nii majandushooneid kui ka kasarmuid ning väiksemaid (2–8 perele) pereelamuid tööliste jaoks.

1875. aastal töötas Kreenholmi Manufaktuuris 3940 töolist, kellest valdav osa – 3615 ehk 92% – elas manufaktuuri elamutes, kus koos tööliste pereliikmetega oli kokku 5790 elanikku.³¹ Ülejäänud 8% töolistest (320) oli endale peavarju leidnud Narvas või Joala mõisniku Georg Krameri spetsiaalselt tööliste jaoks ehitatud üürikorterites.

1880. aastate alguseks suurenes Kreenholmi elanike arv 7300-ni ja jäi järgneviks kümneks aastaks suhteliselt stabiilseks, kõikudes 7300 ning 7700 vahel.³² 19. sajandi 90. aastail, kui Kreenholmi tootmine kiiresti suurenes, kasvas ka tööliste arv ja nende majutamiseks ehitati mitu uut tööliselamut. 1895. aastal elas tootmisega seotud 4590 töolisest vabrikuelamutes 4140 ehk 90%. Koos mittetöötavate pereliikmetega oli 31. detsembril 1895 Kreenholmi Manufaktuurile kuuluvas 1715 eluruumis kokku 8275 elanikku.³³ Need 447 töolist, kelle jaoks manufaktuuri elamutes ruumi ei jätkunud, olid üürinud korteri või toanurga Narvas või ümberkaudsetes külades.

1875. ja 1895. aasta andmete võrdlemine näitab, et nõudlus korterite järele oli suurem, kui ehitada jõuti. Seetõttu oli 20 aasta jooksul suurenenud manufaktuuri nende tööliste arv, kes pidid mujalt peavarju otsima.

20. sajandi esimestel aastatel lisandus senistele tööliselamutele üks 108 korteriga kasarmu ja viis neljapereelamut. 1906. aastaks, mil ehitustegevus soikus, oli Kreenholmi vabriku ametnike jaoks 104 ja tööliste jaoks 1694 korterit. Nendes

---

²⁹ Samas, 61.

³⁰ Samas, 61, 62.

³¹ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 4, 13.

³² Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 71.

³³ Описание Кренгольмской мануфактуры близ г. Нарвы. Нарва, 1896, 10, 21, 40–43.

korterites elas 4161 töötajat, koos pereliikmetega oli elanikke kokku 7999.³⁴ Aastail 1907–1909 elas Kreenholmi elamutes 4200–4300 töolist ehk ligikaudu pool (47–53%) tööliste üldarvust. 1910. aastast hakkas aga vabrikumajades elavate tööliste arv järjekindlalt kahanema. Põhjuseks oli see, et järjest rohkem töölisi kasutas ettevõtte pakutud võimalust osta odavalt või järelmaksuga maatükk Joarus ja ehitada sellele oma maja. 1913. aastal elas Kreenholmi vabrikule kuuluvates elamutes 3930 töolist ehk 38% tööliste üldarvust (10 300). Koos mittetöötavate pereliikmetega oli Kreenholmi elamutes kokku 7092 elanikku.³⁵ Endiselt elas osa töölisi Kreenholmi lähedal asuvates üürikorterites.

2- ja 3-korruselised 600–700 inimesele mõeldud töölikasarmud olid kahe-suguse planeeringuga. Osa kasarmuist oli ehitatud selliselt, et hoone keskel oli pikk koridor, mille kummalgi pool paiknesid põhiliselt ühetoalised 8–15 m² suurused kambriid. Korrusel oli selliseid kambreid 36 kuni 44. Koridoris kambrite uste kõrval asusid kapid toiduainete hoidmiseks. Korruse ühes otsas paiknes korruseelanike ühiselt kasutatav köök suure pliidi, valamü ja veekraaniga. Siin pesti ka hommikuti enne tööleminekut silmi. Põhjalikumalt said töölised end pesta saunas, mille kasutamine oli tasuta.³⁶ Koridori teises otsas paiknes kaks hermeetilise reservuaariga kuivkäimlat eraldi naistele ja meestele.

Maja köeti hollandi tüüpi ahjudega, mis asusid koridoris ja olid ühendatud ventilatsioonitoruga, mille kaudu pääses soe õhk kambritesse. Et soojus leviks majas ühtlaselt, muutusid kortereid üksteisest eraldavad laudadest vaheseinad põrandast sülla (ca 2 meetri) kõrgusel varbseinteks.³⁷

Sellisel ehitusstiilil olid aga oma negatiivsed küljed. Perekondade iseolemiseks puudus võimalus, sest sosingi oli naabritele kuulda. Sunnitud kooselu naabritega ei võimaldanud sageli töölistel end tööpäeva alguseks korralikult välja puhata. Isolatsiooni puudumine soodustas ka nakkushaiguste levikut toast tuppa. Eriti vales andis see tunda epideemia ajal.

Kasarmute teist tüüpi esindasid nn rõdudega kasarmud, kus koridori välissein oli vaid rinnakõrgune. Teises seinas olid ridamisi korterite ja köökide ukseid ning aknad. Igal korrusel oli kuus kööki, iga kööki ümbritses kuus 1–2-toalist kambrit.

August Kimm kirjeldab oma mälestustes seda tüüpi kasarmu elamistingimusi. Meenutades üht külaskäiku tädi juurde, märgib ta, et ühest rõdupealsest uksest sisenedes sattusid nad emaga pimedasse, haisvasse, auru ja suitsu ning naiste lärmi täis kööki. Tädi, kes eraldus pliidi ümber askeldavate naiste summast, viis nad köögi taga olevasse tuppa. Tädi oli nende “ühe köögi peal” elavate perede hulgas üks õnnelikust, kellele kuulus nurkmine tuba, mida valgustas pool akent. Teine aknapool kuulus juba järgmise “ühe köögi peal” oleva tubade kobara nurkmisele kambriile. Sellisest tubade kobarast said päevavalgust vaid kaks tänava- ja kaks hoovipoolset tuba, kusjuures viimased olid pimedamad, sest nende pool akent ava-

³⁴ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 77.

³⁵ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osatühisus, 72–74.

³⁶ Samas, 93.

³⁷ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 13.

nes rõdule. Ülejäänud köögi ümber olevad toad olid akendeta. Nendesse tubadesse pääses valgusviirg ülalt lae alt vaksalaiusest praost, sest kobartoad ei olnud üksteisest eraldatud kindla vaheseinaga, vaid säärvandiga. Koos vähese valgusega tungis tuppa ka naabertoa lõhnu ja rõginaid, tülisid ning vandumisi, seda enam et igas niisuguses toapugerikus elas viis, kuus, seitse ja rohkemgi raske tööga tigestunud inimest.³⁸

Lisaks ketrajatele ja kudujatele ning teistele tootmisega hõivatud töölistele vajas manufaktuur aeg-ajalt ehitus- ja mullatöölisi. Nende majutamiseks oli ehitatud ühekorruseline 4 suure magamissaaliga puidust kasarm. Naridega sisustatud magamissaalide vahele jäi avar söögituba koos köögiga. Siinsed elanikud olid üksikud ja majutatud artellide kaupa.³⁹

1880. aastatel Joala külas valminud tööliste korterelamud olid kaasaegsemad ja mugavamad kui Kreenholmi peaõue kasarmud. Väikese maja igal korteril oli omaette sissekäik eenduva eeskojaga, kus asusid sahvri, küttepuude panipaik ja tualettruum ning trepp, mis viis põõningule.⁴⁰ Lisaks sellele oli töölistel võimalik pidada siga või lehma ja kasvatada väikesel aiamaalapikesel juurvilja.

1893. aastal, pärast 12-aastast vaheaega, jätkus kasarmute ehitamine töölistele, sedapuhku uues kvaliteedis: kerkisid viis punasest tellisest kolmekorruselist kasarmut, mis nii oma planeeringult kui heakorralt olid varem ehitatutest kaasaegsemad. Nende kasarmute korterid koosnesid kas ühest suurest või ühest suurest ja väikesest toast, mis olid üksteisest tugevate vaheseintega eraldatud. Igas korteris oli köök ja ahi, korteri juurde kuuluv panipaik asus keldrikorruisel. Veekraanid ja valamud paiknesid koridoris ning olid ühiskasutuses nagu ka põõning ja käimlad.⁴¹

Kõikides uutest majades oli prügi äraviskamiseks ehitatud betoonist õhukindel šaht, mis oli varustatud tõmbetoruga. Kreenholmi elamute vahelised alad ja tähtsamad teed olid asfalteeritud või kividega sillutatud ning puudega ääristatud. Tolmu vältimiseks kasteti suvel õuesid ja peatänavaid.⁴²

Kreenholmi elamuid valgustati 20. sajandi alguseni gaasilampidega. 1900. aastal valminud elektri jaam võimaldas gaasivalgustuse elektrivalgustusega asendada. Uute kasarmute ja pereelamute ehitamise arvel paranesid Kreenholmi tööliste korteriolud. Ilmselt oli Kreenholmi juhatuse tegevus mõjutatud Saksamaa ja Inglismaa eeskujust. Seal töötati 19. sajandi 90. aastail välja ja realiseeriti elamuprogrammid tööliste elamistingimuste parandamiseks. Elamuprogrammide raames hakati esmakordselt ehitama töölisperekondade jaoks mitmetoalisi kortermaju. Suured firmad (näiteks A. Krupp Saksamaal) ostsid maatükke ja ehitasid sinna tööliste jaoks maju, mis esialgu anti neile üürile. Need firmad, kes soovisid töölisti pikemaks ajaks siduda, hakkasid neile elumaja ehitamiseks laenu välja andma. Eestis praktiseeriti seda lisaks Kreenholmile ka Sindis ja Kärddlas.

³⁸ **Kimm, A.** Vihased aastad: vana töölise mälestusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, 10.

³⁹ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 16.

⁴⁰ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 84.

⁴¹ Samas.

⁴² Samas.

Kreenholmi tööliste elamurajoon oli ametnike kaksikmajadega hoonestatud asulaosast eraldatud haljasvööndiga. Ametnikele ehitatud majades olid kolmetoalised köögiga korterid kõige väiksemad. Vastavalt palgaastmele olid ametnikud jaotatud viide rühma, millest olenes neile eraldatud korteri tüüp.⁴³ 1913. aastal täienes see asula osa uute elamutega, kuhu asusid elama 1913. aastal valminud Kreenholmi uue haigla arstid ja personal. Kõige esinduslikumad elamud olid direktorite ja nende abide käsutuses.

Nikolski manufaktuuril oli 1860. aastate algul 18 puitbarakki, kuid need ei suutnud 2400 alalist töolist majutada.⁴⁴ Nii oli üsna tavaline nähtus, et osa manufaktuuri töolistest magas samas ruumis, kus nad töötasid. Samal ajal olid ka elamistingimused barakkides alla igasugust arvestust. Eriti paistis antisanitaarsete elamistingimustega silma elukvartal, mida kutsuti Chicagoks. Sealsetes barakkides puudus töölisel isegi oma nari, magati vahetustega vabal naril.⁴⁵ Tööliste elamutele pakusid väga suurt kontrasti manufaktuuri juhtide ja ametnike elamud. Puuvillavabriku inglasest direktor elas kahekorruselises majas, mille juurde kuulusid kelder, triiphone ja hobusetall. Ametnikud elasid ühekorruselises kortermajas.

Kui esialgu tuli suurem osa toodangust talupoegadest töolistelt, kes kudasid või ketrasid kodus, siis sedamööda, kuidas tootmine koondus manufaktuuri hoonesse, muutus teravamaks ka eluasemeprobleem.

1870. aastate keskel, pärast manufaktuuri ümberkujundamist osäühinguks, algas Nikolskis aktiivne ehitustegevus, mille käigus lammutati osa primitiivsetest barakkidest ja nende asemele ehitati uued.

Elamuehituse eesmärgiks oli ühelt poolt tööliste elamistingimuste parandamine, teisalt tööjõuprobleemi lahendamine. Nikolski manufaktuuri töölised, olles väga tihedalt seotud külaga, pöördusid kevadiste põllutööde alates külasse tagasi ja naasid alles sügisel pärast põllutööde lõppu. Suveperioodil vabrik praktiliselt seisis, sest lahkunud tööjõudu polnud võimalik asendada. Ei aidanud isegi palga tõstmine suveperioodiks 10% võrra.⁴⁶ Peamine panus aga tehti tööliste varustamisele eluasemega ja tööjõupoliitikale. Nimelt eelistati tööjõu palkamisel vallalistele abielus töölisi, sest viimased ei unustanud hetkekski oma kohustust peret ülal pidada ja lahkusid töölt harva. Vallalisi peeti aga kõige "rahatumaks kontingendiks".⁴⁷ Nii nagu Kreenholmis tuli ka Nikolskis töölisel töölt lahkudes vabriku elamispiind vabastada. Need meetmed aitasid 1880. aastate lõpuks kujundada manufaktuuris püsivate tööliste kontingent.

1880. aastate algul olid Nikolski manufaktuuril kasarmud, mis olid planeeringult sarnased Kreenholmi omadele. Ka siinsed kasarmud olid pikad puithooned, mille keskel paiknes koridor, mille mõlemal pool asusid kambrid. Seda tüüpi kasarmutes, ehkki eri hoonetes, elasid perega töölised ja täiskasvanud vallalised töölised. Perekasarmutes elas ühes kambris kolm peret. Kuigi arvestuslikuks

⁴³ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osäühisus, 98.

⁴⁴ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 171.

⁴⁵ Samas, 176.

⁴⁶ Толоконский Н. И. Орехово-Зуевская стачка 1885 г. Госполитиздат, Москва, 1956, 18.

⁴⁷ Samas, 17.

aluseks oli 6–7 inimest ühe kambri kohta, ei peetud sellest normist kinni ja reeglina elas kambri rohkem inimesi. Tavaliselt paiknesid ühe seina ääres voodid, mis olid eesriidega eraldatud. Voodite ja teise seina vahele jäi vaid paari sammu laiune käiguriba. Õhk oli ülerahvastuse tõttu umbne, sest toasoojuse säilitamiseks avati akent harva.

Vallalised täiskasvanud mees- ja naistöölised elasid eri kasarmutes. Perekasarmutega võrreldes oli neis asustustihedus hoopis suurem. Ühes kambri elas tavaliselt 12 inimest.

Alaealiste (12–16-aastaste) tööliste kasarmud olid primitiivsed, need koosnesid naridega sisustatud suurtest magamissaalidest, millest igäüks mahutas 76 inimest.

Kõiki Morozovi manufaktuuri tööliselamuid iseloomustas ruumikitsikus, päikesevalguse, ventilatsiooni ja elementaarsete mugavuste puudumine. Vabrikuinspektor Pjotr Peskov pidas kasarmute planeeringut täiesti ebaõnnestunuks. Samuti polnud ta rahul kasarmute sanitaarsete tingimustega: toad olid ülerahvastatud ja neis valitses läppunud õhk ning mustus.⁴⁸

Nii nagu Kreenholmiski ei jätkunud ka Nikolskis kõigile töölistele kasarmuskohta. Seetõttu üürisid nad endale elamispinda lähedal asuvates külates, saades manufaktuurilt väikest eluasemetoetust.⁴⁹

1890. aastail, tööstuse kiire kasvu aastail, kui kasumid olid suured, otsustas vabrikujuhatus investeerida ka tööliste ja ametnike elamistingimuste parandamisse. Nii nagu Kreenholmiski mõjutas seda otsust vabrikutöölise elamistingimuste parandamisel Saksamaa ja Inglismaa eeskujul.⁵⁰ Ajavahemikul 1891–1896 kulutati töölistele uute, kaasaegsetele sanitaarõuetele vastavate kasarmute ehitamiseks, samuti kortermajade ehitamiseks ametnike jaoks, tolle aja kohta tohutu summa – 1 180 000 rubla.⁵¹

Esimesed kaks kivist kolmekorruselist kambertüüpi kasarmut valmisid 1896. aastal. Toad olid kõrge laega (2,85 m) ja 10,1–13,5 m² suured. Hooned olid varustatud auruküttesüsteemi ja põrandaaluse ventilatsiooniga. Puhkamiseks olid koridoridesse paigutatud pingid. Avarad ühiskasutuses olevad köögid asusid tubade vastas. Toiduainete hoidmiseks olid köögid varustatud spetsiaalsete lauditega. Keldrikorrusel oli pesuköök, pööningul kuivatati pesu. Kasarmute sisehoovid olid kividega sillutatud. Kasarmutest veidi eemale olid ehitatud kuurid, laudad ja kanalad.⁵² Nii oli töölistel võimalus tegelda linnu- ja loomapidamisega ning rikastada oma toidulauda.

Sanitaarõukogu (koosnes vabriku direktoritest ja arstist) tundis siiski muret pesemiskohtade ja veeklosettide puudumise pärast.⁵³ Nende ehitamisele nagu ka petrooleumivalgustuse asendamisele elektrivalgustusega asuti alles 1913. aastal.⁵⁴

⁴⁸ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 172.

⁴⁹ Толоконский Н. И. Орехово-Зуевская стачка, 33; Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 175.

⁵⁰ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 174.

⁵¹ Samas, 172.

⁵² Samas, 172, 173.

⁵³ Samas, 173.

⁵⁴ Samas, 175.

19. sajandi lõpuks oli Nikolski manufaktuuril 32 kasarmut 3300 toaga. 1906. aastal elas neis 14 441 inimest (töölised koos perekonnaliikmetega). Enamikus kambritest (91,1%) elas tavaliselt üks 2–5-liikmeline perekond. 160 kambris (4,7%) elas kaks ja 5 kambris (0,1%) kolm peret. Kasarmutes olid eraldi kambrid leskede jaoks, kokku 139 (4%), kus nad elasid üksi või perega.⁵⁵

Morozovi manufaktuuris ei võetud töölistelt eluaseme ja kütte eest maksu, küll aga tuli tasuda elamute koridoride valgustuse, samovarisõe, väljakäikude puhastamise ja sauna kasutamise eest. Ka kasarmuvahi palga pidid maksma töölised.⁵⁶ 1880. aastate keskel tuli nende kulude katmiseks töölisel välja käia 30–40 kopikat kuus.⁵⁷

Kreenholmi töölised maksid aga eluruumi eest üüri. Üürihinnad olid suhteliselt stabiilsed. Nii näiteks tuli 1876. aastal maksta väiksema korteri eest kütteperioodil (oktoobrist märtsini) koos küttega 1,05 rubla, aprillist septembrini aga 0,80 rubla (ilma küttega) kuus. Suuremate tubadega kasarmus olid üürihinnad kõrgemad: talvel 1,80 ja suvel 1,30 rubla. Rõdudega kasarmutes kõikusid üürihinnad suvel 0,80 ja 2,40 rubla vahel, talvel aga 1,05 ning 3 rubla vahel.⁵⁸ 1894. aastal kehtisid kasarmutes samad üürihinnad. Vahepeal ehitatud kortermajades, kus elanikud pidid kütte ise muretsema, algasid üürihinnad 1,80 rublast kuus ja ulatusid kuni 6 rublani olenevalt korteri suurusest.⁵⁹ 1907. aastal olid üürihinnad samad.⁶⁰ Üüri õigeaegse maksmise üle peeti ranget kontrolli. Üle 7 päeva üüri maksmisega hilinejat ähvardas väljatõstmine.⁶¹

Tööliste elu nii Kreenholmi kui ka Nikolski kasarmutes kulges vabrikuvalitsuse valvsa pilgu all.

Vastavalt vabrikuvalitsuse kehtestatud reeglitele⁶² oli Kreenholmi Manufaktuuri tööline kohustatud pidama eluruumis puhtust ja korda. Keelatud oli eluruumi planeeringut muuta, tulega hooletult ümber käia, kergesti süttivaid esemeid ahju peal hoida, koridorides või trepialustes teemasinaid üles panna, põõningul küttepuid hoida ja tulist tuhka välja viia, tuld põletada ning oma toas pärast kella 22.00 lärmata, pühapiltide ette küünlaid järelevalveta põlema jätta, eluruumis ilma arsti loata haigeid põetada ja pesu pesta ning kuivatada. Ilma valitseja loata oli rangelt keelatud tuba vahetada ja tuttavaid ning sugulasi ööbima jätta või kaasüürilist võtta. Kui üürnik neid reegleid ei täitnud, karistati teda rahatrahviga.

⁵⁵ **Полищук Н. С.** Влияние жилищных условий на образ жизни текстильщиков ЦПР. (На примере фабричных казарм конца XIX–начала XX в.). – Rmt: Морозовская стачка 1885 г. и рабочие центрального промышленного района России в конце XIX–начала XX в. Ответственный редактор Н. А. Иванова. Институт истории СССР, Москва, 1984, 208; **Поткина И. В.** На олимпе делового успеха, 173.

⁵⁶ **Лаверычев В. Я., Соловьева А. М.** Боевой почин российского пролетариата: к 100-летию Морозовской стачки 1885 г. Мысль, Москва, 1985, 68.

⁵⁷ **Поткина И. В.** На олимпе делового успеха, 174.

⁵⁸ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 14–16.

⁵⁹ ЕАА, ф 206, n 1, s 188, l 5.

⁶⁰ ЕАА, ф 206, n 1, s 157, l 85.

⁶¹ ЕАА, ф 206, n 1, s 188, l 14.

⁶² Samas, l 14–15.

Igas tööliskasarmus pidas korda kasarmuvaht, kes pidi kõiki elanikke nägupidi tundma ja teadma, millises toas nad elavad ja millist tööd teevad. Tema ülesanne oli elanike liikumine vabriku kontoris registreerida ja teatada igast haigusjuhtumist ning korrarikkumisest kasarmus, samuti hommikune äratus.⁶³

Nikolski manufaktuuri kasarmuvahi peamine ülesanne oli samasugune nagu Kreenholmi Manufaktuuris: ta pidi jälgima, et kasarmuelanikud täidaksid kehtestatud reegleid. Need nõudsid ruumide korrast ja puhtana pidamist ning tulega ettevaatlikult ümberkäimist; keelasid riidlemise ja karjumise, et ei rikutaks rahu ning vaikust; kõrvaliste isikute õomajale võtmise; pesu pesemise ja kuivatamise toas ning köögis väljaspool kehtestatud kellaega; kapsa ja kiiresti riknevate toiduainete toas hoidmise. Kasarmusse pääses vaid teatud kellaajani õhtul. Eeskirjade eiramine tõi kaasa trahvi.⁶⁴

Kasarmuvahi ülesannete hulka kuulus ka hommikune äratamine. Tund enne hommikust vahetust alustasid kasarmuvahid äratamist ustele koputades ja valjuhäälselt ärkamist nõudes. Kisa ja lärm ajasid üles ka need inimesed, kellel polnud vaja hommikusse vahetusse minna. Kuni 1880. aastateni kehtis 12-tunnine tööpäev. Töö toimus kahes vahetuses. Probleem oli aga selles, et töölise 12-tunnine tööaeg oli jaotatud kaheks: 6-tunnisele töötamisele järgnes 6-tunnine puhkus ja sellele omakorda 6-tunnine töötamine, millele omakorda järgnes 6-tunnine puhkus.⁶⁵ Ööpäeva jagamine 6-tunnisteks järjestikusteks töö- ja puhkeperioodideks ei võimaldanud õieti kellelgi end korralikult välja puhata, sest iga 6 tunni tagant läks keegi tööle või tuli töölt.

Olukord muutus paremaks 1880. aastate lõpul, kui ettevõtte jätkas küll kahes vahetuses töötamist, kuid masinate tööaega vähendati 24 tunnilt 18 tunnini. Vahetus kestis järgemööda 9 tundi.⁶⁶

See, et vabriku poolt antud elamispiinnaga kaasnesid ranged distsipliinireeglid, polnud omane ainult Kreenholmi ja Nikolski manufaktuurile. Seda praktiseeriti kõikides riikides. Nii kehtisid Saksamaa töandjate elamutes reeglid, mis nõudsid vaikust alates kella kümnest õhtul, puhtuse ja korra pidamist korterites ning vanemalt oma laste vaoshoidmist. Nende reeglite vastu eksimine tõi kaasa trahvi.⁶⁷

Võrreldes Kesk-Venemaa teiste vabrikute ja tehaste tööliste elamistingimustega, olid Nikolski manufaktuuri tööliste elamistingimused tunduvalt paremad. Suurem osa Kesk-Venemaa ettevõtetest, sealhulgas Moskva omad, varustasid oma töölisi peavarjuga. Peamine elamutüüp oli barakk, mis oli mõeldud eelkõige magamiseks, mitte eluasemeks. Seetõttu olid need suured hooned, mis koosnesid magamissaalidest, kus reeglina puudus ventilatsioon. Magamissaalid olid sisustatud naridega, mõnikord mitmekordsetega. Ühte saali majutati 10–100 inimest. Harva

⁶³ Samas, I 13.

⁶⁴ **Васильев Б. Н.** Штрафы на Никольской мануфактуре Т. С. Морозова. – Rmt: Морозовская стачка 1885 г., 205; **Лаверычев В. Я., Соловьева, А. М.** Боевой почин российского пролетариата, 51, 69.

⁶⁵ **Толоконский Н. И.** Орехово-Зуевская стачка, 22–23.

⁶⁶ **Лаверычев В. Я., Соловьева А. М.** Боевой почин российского пролетариата, 27.

⁶⁷ **Berger, S.** Social Democracy and the Working Class, 61.

oli magamissaalis pikk laud, mille taga oli võimalik istuda. Barakkides puudus töölisel oma nurk, tal polnud kuskil riideid ja oma isiklikke asju hoida. Sageli puudusid isegi voodiriided ja töölised magasid üleriietes. Oli ka selliseid ettevõtteid, mille barakid olid arvestatud magamiseks vaid ühe vahetuse töölistele. Sel puhul polnudki töölisel kindlat magamiskohta, ta heitis magama lihtsalt vabale kohale.⁶⁸ Hügieenitingimustest on selliste elamistingimuste juures üleliigne rääkida.

Sama tüüpi barakke pakkusid töölistele elamiseks ka Moskva linna ettevõtted: erinevalt Peterburist, kus suurem osa töölistest elas üürikorterites. Nii elas 19. sajandi lõpul vaid 10% Peterburi töölistest ettevõtte elamispinnal.⁶⁹

Lõuna-Venemaa tööstuslikes piirkondades oli tööliste peamiseks elamutüübiks samuti Kesk-Venemaale iseloomulik barakkehitis.

Visla-äärsetes kubermangudes (Poola 10 kubermangu) oli olukord aga hoopis teine. Reeglina olid ettevõtted oma tööliste jaoks kortermajad ehitanud. Lisaks korterile oli töölisel võimalik kasutada juurvilja kasvatamiseks väikest maalappi ja laudanurka sea või lehma pidamiseks. Perega töölised elasid neis hoonetes 1–2-toalistes korterites. Igas korteris oli pliit söögitegemiseks. Reeglina kuulus iga korteri juurde väike ruum söe ja küttepuude hoidmiseks. Kuid ka nendes elamutes oli elamistihedus suur: ühes toas elas 5–8 inimest. Keskmiselt tuli töölisel korteri eest maksta 2 rubla ja 40 kopikat kuus.⁷⁰

Visla-äärsetes kubermangudes nagu Balti kubermangudeski Kesk-Venemaa kasarmutüüpi ei tuntud.

ARSTIABI JA SOTSIAALKINDLUSTUS

Tsaari-Venemaa industrialiseerimisega 19. sajandi teisel poolel kaasnes inimeste massiline siirdumine maalt linnadesse ja vabrikuasulatesse, mis põhjustas mitmeid sotsiaalseid probleeme. Nende hulgas kujunes üheks tähtsaimaks inimeste tervise probleem. Selle põhjusi tuleb otsida eelkõige elamistingimustest ja tervishoiu korraldusest. Suurem osa vabrikutöölised elas ülerahvastatud, vähevalgustatud ja ventilatsioonita ning veetorustiku ja kanalisatsioonita elamutes. Antisaniitaarsed elamistingimused ja joogiveeks kasutatav puhastamata vesi soodustasid haiguste teket ning levikut. See seadis ohtu mitte üksnes tööliste, vaid ka ümbruskonna elanike elu ja tervise. Samal ajal polnud arstiabi kättesaadav, sest tervishoiusüsteem oli üles ehitamata.

---

⁶⁸ **Святловский В. В.** Жилище фабричного рабочего в Малороссии и в Привисляндской крае. Чернигов, 1889, 1–5, 9–12; **Johnson, R.** Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century. Leicester University Press, Leicester, 1979, 84.

⁶⁹ **Bonnell, V.** Roots of Rebellion. Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900–1914. University of California Press, Berkeley, 1983, 69.

⁷⁰ **Святловский В. В.** Жилище фабричного рабочего, 5–7; **Святловский В. В.** Фабричный рабочий. Исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привисляндском крае и в Малороссии. (Из наблюдений фабричного инспектора.) Варшава, 1889, 83.

Sagedased epideemiapuhangud näitasid väga selgelt, et tihedalt asustatud tööstuskeskustes on vaja kiiresti organiseerida tervishoiuteenus. Vabrikutöölised vajasisid arstiabi mitte ainult nakkushaiguste, vaid ka üldhaigestumise ja tööõnnetuste puhul. Järjekordne kooleraepideemia, mis puhkes 1866. aastal Moskva kubermangu tööstusasulates ja nõudis sadu inimelusid, sundis valitsust astuma samme, et tagada tööliste arstiabi. Valitsuse 26. augusti 1866. aasta määrus "Haiglate ehitamisest Moskva kubermangu vabrikute ja tehaste juurde"⁷¹ kohustas kõiki Moskva kubermangu 1000 ja enama töölisega ettevõtteid oma vahenditest haigla ehitama ja palkama ametisse arstid. Alla 1000 töölisega ettevõtted pidid avama vähemalt 5 voodikohaga haigete vastuvõtutoa ja tööle võtma velskri. Haiglavoodite kohustuslikuks normiks määrati 1 voodikoht 100 töölise kohta.

Moskva tööstuspiirkond oma antisanitaarsete elamistingimustega ja puuduliku arstiabisüsteemiga polnud Tsaari-Venemaa tööstuskeskustes erandiks. Seetõttu laiendati valitsuse määruse kehtivust kõigile kubermangudele.⁷² Seda määrust täitsid siiski vaid vähesed suured ettevõtted. Vaatamata määruse ideoloogiale osutada tööliste tasuta arstiabi, seadsid ettevõtte omanikud oma kulutuste kompenseerimiseks sisse erimaksu, mis arvestati töölise palgast maha.⁷³ Olukorda tõi muudatuse tööliste ja ettevõtjate vahelisi töösuhteid reguleeriv 1886. aasta seadus⁷⁴, mis keelas töölise palgast talle osutatud arstiabi eest tasu maha võtta ja kohustas neid ettevõtteid, kel puudus haigla, sõlmima lähima linna või maakonna (semstvo)haiglaga lepingu tööliste statsionaarse ravi osutamiseks. Nii aitasid need kaks õigusakti parandada tööliste jaoks arstiabi kättesaadavust. 1892. aastal Kaubandus-Tööstusministeeriumi juurde loodud Vabriku- ja Mäetööstuse Peakomisjon töötas välja tööliste arstiabi osutamise üldised reeglid, mille alusel töötas reeglid omakorda välja kubermangu vabriku- ja mäeasjade komisjon.

Tasuta arstiabi tagamiseks tööliste kohustas Vladimiri Kubermangu Vabrikuasjade Komisjon oma 20. novembri 1893. aasta määrusega⁷⁵ kubermangu kõiki vabriku- ja tehaseomanikke avama ettevõttes haigete vastuvõtutoa ning palkama arsti ja velskri. Statsionaarse ravi osutamiseks tuli ettevõttel ehitada haigla (üks voodikoht iga 100 töölise kohta) või osta teenus linna- või semstvohaiglast, sõlmides vastava kokkuleppe.

1894. aastal loodud Eestimaa Kubermangu Vabriku- ja Mäeasjade Komisjoni 12. mai 1895. aasta eeskiri⁷⁶ vabrikutööliste tasuta arstiabi andmise kohta kohustas alla 30 töölisega ettevõtteid sõlmima hooldusarstiga haigete teenindamiseks lepingu. 30–100 töölisega ettevõtted pidid kindlustama arsti vastuvõtu vähemalt

---

⁷¹ Vt Врачебная помощь фабричным рабочим. Составлено и разработано фабричным ревизором Е. М. Дементьевым. С.-Петербург, 1899, 8–9; Врачебная помощь фабрично-заводским рабочим в 1907 году. С.-Петербург, 1909, 141.

⁷² Врачебная помощь фабрично-заводским рабочим, 141.

⁷³ **Литвинов-Фалинский В. П.** Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. С.-Петербург, 1904, 241.

⁷⁴ ПСЗ, 1886, т. VI, ст. 5769.

⁷⁵ Врачебная помощь фабричным рабочим, 37–38.

⁷⁶ Samas, 46–48; Эстляндские Губернские Ведомости, 1895, 22 июня.

kord nädalas. Üle 100 töölisega ettevõtetal tuli esmaabi osutamiseks avada velskripunkt, statsionaarse ravi tagamiseks aga ehitada haigla või rentida voodikohad mõnes haiglas arvestusega 1 voodikoht 100 töölise kohta. Vastavalt eeskirjale tuli väikseimagi nakkushaiguse kahtluse puhul haige isoleerida ja eluruum desinfitseerida.

Kreenholmi ja Nikolski puuvillamanufaktuur kuulusid erandite hulka: mõlemas ettevõttes toimis arstiabi juba enne 1866. aastat, kui Tsaari-Venemaal tõstus esmakordselt tööliste arstiabi organiseerimise küsimus.

Kreenholmi töölistele ja nende perekonnaliikmetele oli tasuta arstiabi ning haiglaravi kättesaadav alates ettevõtte tegevuse esimesest, 1858. aastast. Kahekorruselise 120 voodikohaga haigla sise- ja kirurgiaosakonnas oli kokku 15 palatit, nende hulgas sünnituspalat. Haiglal olid operatsioonisaal, sidumisruum, labor ja silma- ning silmahaiguste uuringute kabinet. Haigla juures töötasid polikliinik ja apteek. Elamutest eemal paiknes eraldi 100-kohaline barakkhaigla, mis oli mõeldud epideemiliste haigete jaoks.⁷⁷ See hoone võeti kasutusse 1893. aastal, kui Venemaa erinevaid piirkondi laastanud kooleraepideemia jõudis Narva ja Kreenholmi.⁷⁸ Kuna tööliste hulgas levisid sageli leetrid, tuberkuloos, angiin ja teised nakkushaigused, avati 1893. aastal 25 voodikohaga nakkushaigla. Ühekordses puithoones oli neli palatit, kabinetid meditsiinilisele personalile, vannitoad ja köök.

Kreenholmi kõiki haiglahooneid köeti õhkküttega ja valgustati gaasilampidega, 1890. aastate lõpul vahetas elektrivalgustus gaasivalgustuse välja.

Kreenholmis nägi aastas ilmavalgust üle 200 uue ilmakodaniku, mistõttu haigla sünnituspalat jäi kitsaks. 1906. aastal avas Kreenholm uue 30 voodikohaga sünnitusmaja, mis oli varustatud keskkütte ja elektrivalgustusega. Sellega seoses suurendati ka meditsiinilist personalit. 1907. aastal teenindas Kreenholmi töölisi (ligi 9000) ja nende pereliikmeid kolm arsti, neli velskrit, kaks ämmaemandat ja arsti abilised.⁷⁹

Kui 1911. aastal ületas tööliste arv ettevõttes 10 000 piiri, otsustas aktsiaseltsi juhatus ehitada uue peahaigla. 1913. aasta novembris valmis Romanovite dünastia 300. aastapäevaks arhitekt Aleksander Vladovski projekti järgi 140 voodikohaga moodne kahekorruseline haigla. Seal oli kolm operatsioonisaali, vesiravila, hästi sisustatud ortopeediline osakond, inhalatsiooniruum, röntgenikabinet, labor ja erialaraamatukogu.⁸⁰

Kreenholmi Manufaktuur oli üks vähestest Eesti suurettevõtetest, kel oli oma haigla ja kes teenindas mitte ainult oma töölisi ning nende pereliikmeid, vaid ka ümbruskonna elanikke. Oma haigla olid veel Hiiu-Kärdla kalevivabrikul, Port-Kunda ja Aseri tsemenditehasel ning Vene-Balti laevatehasel.⁸¹ Nii sammus Kreenholm nende ettevõtete esirinnas, kes olid aru saanud, kui tähtis on inimese tervis, ning panustasid selsse, et muuta arstiabi kättesaadavaks ja arstiabisüsteem efektiivsemaks.

⁷⁷ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 20.

⁷⁸ Vt Отчет Кренгольмской участковой санитарно-исполнительной комиссии. Нарва, 1894.

⁷⁹ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 108, 111.

⁸⁰ EAA, f 206, n 1, s 191, l 21–22; s 290, l 73.

⁸¹ EAA, f 206, n 1, s 290, l 103.

Nikolskisse ehitati haigla alles 1850. ja 1860. aastate vahetusel, seega rohkem kui 10 aastat pärast tootmistegevuse algust. Haigla juures avati ka apteek. 1870. aastal oli haigla kolmes osakonnas (naiste-, meeste- ja sünnitusosakond) kokku 100 voodikohta, sellest 8 sünnitusosakonnas. Haigeid teenindasid arst, kaks velskrit, ämmaemand ja 8 sanitari.⁸²

1873. aastal, kui ettevõtte kujundati ümber osäühinguks, muutusid lahedamaks ka rahalised võimalused ja Nikolski töölistele parema kvaliteediga arstiabi osutamiseks ehitati uus kahekorruseline puidust haiglahoone, mis teenindas abivajajaid järgmisel veerandsajandil. Selle aja jooksul toimusid haiglas mitmed uuendused: ehitati vannitoad, desinfektsioonikamber ja veeklosetid.

19. sajandi 90. aastatel suurenes haiglavoodite arv 160-ni, tegevust alustasid 2 uut haigete vastuvõtutuba, laste osakond ja operatsioonisaal. 1899. aastal lisandus 30 voodikohaga nakkushaiguste osakond. Suurenes ka meditsiiniline personal, mis koosnes 3 arstist, 10 velskrist, 2 ämmaemandast, proviisorist, apteekriabist, põetajatest ja sanitaridest. Need muutused olid vajalikud seetõttu, et haigla teenindas ligi 17 000 inimest.⁸³ Nikolskis said arstiabi nii ettevõtte töölised kui ka nende pere liikmed, samuti ümbruskonna külade elanikud. Kui töölised said arstiabi tasuta, siis pereliikmetele osutati manufaktuuri kulul esmast arstiabi, haiglaravi eest tuli neil maksta. Ümbruskonna elanike jaoks oli kogu arstiabi tasuline.⁸⁴

1906. aastal valmis arhitekt Aleksander Galetski projekti järgi Nikolski manufaktuuri 300-kohaline uus peahaigla, mis läks manufaktuuri omanikele maksma tolle aja kohta väga suure summa – ligi 767 000 rubla. Haiglal oli 2 kirurgia- ja sisehaiguste osakonda, günekoloogia- ning sünnitusosakond, röntgenikabinet, hüdro- ja elektroteraapiakabinet, ambulatoorium (polikliinik) ning apteek ja hambaravikabinet.⁸⁵ Viimane oli Venemaal halvasti organiseeritud hambaravi taustal üsna unikaalne nähtus. Haigla kütmiseks kasutati aurukütet, palatid ja teised haiglaruumid olid varustatud ventilatsiooniga. Haigla infrastruktuuri kuulusid auru-desinfitseerimiskambriga mehaaniline pesumaja ja bioloogiline filter heitvee puhastamiseks.

Nikolski manufaktuuri ajaloo uurija Irina Potkina sõnul pidasid kaasaegsed Nikolski haiglat sanitaartehnika ja arhitektuuri imeks.⁸⁶

Nii Kreenholmis kui Nikolskis oli tähelepanu keskmes võitlus nakkushaigustega ja nende leviku tõkestamine. Kreenholmi haigla olemasolev statistika haiguste kohta⁸⁷ aastatest 1875–1906 näitab, et üheks kõige levinumaks nakkushaiguseks olid leetrid, mis mõnel aastal (1883, 1887, 1894, 1897, 1901, 1904) omandas epideemia iseloomu. Nimetatud ajavahemikul põdes seda haigust 2247 patsienti. Järgnesid viirushaigused (1499 juhtumit) ja tuberkuloos (806). Tolle aja kõige ohtlikumateks nakkushaigusteks olid koolera, difteeria ja mustad rõuged. Nimetud

⁸² Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 162.

⁸³ Samas, 163.

⁸⁴ Samas, 165, 168.

⁸⁵ Samas, 163, 167.

⁸⁶ Samas, 164.

⁸⁷ Vt Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 112–113.

ajavahemikul puhkes kooleraepideemia Kreenholmis vaid ühel korral, 1894. aastal, kuid nõudis ligi poolsada inimelu: koolerasse haigestunud 95 inimesest suri 49 ehk üle poole (51,6%) haigestunutest. Ajavahemikul 1875–1906 põdes kurgu-difteeriat 357 inimest, kellest ligi pooled, 165 ehk 46,2%, surid. Mustadesse rōugetesse haigestunud 487 inimesest suri 132 ehk 27% nakatunutest. Kõige efektiivsem oli arstiabi süüfilise (450 juhtumit) ja tuulerōugete (210) puhul: kõik patsiendid raviti terveks. Nakkushaigete kõrval vajas üsna palju inimesi haiglaravi mitmesuguste vigastuste puhul (1041 juhtumit). Üldse viibis aga 31 aasta jooksul Kreenholmi Manufaktuuri haiglas ravil 31 254 patsienti, kellest suri 8% ehk 2701 inimest. Seega suutsid arstid abivajajaid enamasti aidata, mis annab tunnistust kvaliteetsest arstiabist. Kergemakujuliste haiguste puhul saadi abi ambulatooriumist.

Nikolski haigla patsientidest moodustasid kõige suurema osa – ligi 14% – ülemiste hingamisteede haigustega haiged. Küllalt palju patsiente sattus haiglasse abstsesside (mädanik, paise), palaviku, reuma ja maokatarri tõttu. Kõige ohtlikumaks haiguseks peeti koolerat. Koolerapuhang aastatel 1891–1893 ei jätnud puutumata ka Nikolski manufaktuuri töölisi. Et haigusele piir panna, kulutati täiendavalt ligi 80 000 rubla medikamentide ostmiseks ja elamute ning nende ümbruse desinfitseerimiseks.⁸⁸

Nikolski manufaktuuri arstide tegevus oli üsna tulemuslik, sest haigla statistika näitab, et ajavahemikul 1889/90–1907/08 viibis aastas haiglaravil 2500 kuni 4260 patsienti, kellest enamikule suutsid arstid abi anda. Suremuse protsent kõikus 4,7 ja 5,4 vahel.⁸⁹

Lisaks arstiabi tõhustamisele rakendati mõlemas ettevõttes meetmeid nakkushaiguste ennetamiseks. Kreenholmi vabrikukorteri üürilepingus oli klausel, mis kohustas töolist enda või oma pereliikme mis tahes haigusnähu ilmnemisel viivitamatult arsti poole pöörduma, vastasel korral ähvardas rahatrahv. Prügikastidena kasutati suletud betoonkaste, käimlaid desinfitseeriti regulaarselt. Tööliselamutevahelised õued olid asfalteeritud või kividega sillutatud ja suviti kasteti neid regulaarselt. 1890. aastaist hakati aga lapsi ja ka täiskasvanuid rōugete vastu vaktsineerima.

Nikolski manufaktuuris kasutati nakkushaiguste ennetamiseks elu- ja tööruumide desinfitseerimist, peamiselt lupjamist. Prügikastide ümbrusesse ja käimlatesse raputati regulaarselt kustutamata lupja. 1890. aastail alustati Nikolskis nii nagu Kreenholmiski laste ja täiskasvanute vaktsineerimist rōugete vastu. Ainuüksi 1898/99. aastal vaktsineerisid Nikolski haigla arstid 2355 last ja täiskasvanut.⁹⁰ Haiguste vältimiseks olid töölised kohustatud elamutes ja nende ümbruses puhtust pidama. Selle nõude eiramisel ootas neid 15 kopika kuni ühe rubla suurune trahv, mis palgast maha võeti.⁹¹

⁸⁸ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 166, 169.

⁸⁹ Samas, 167.

⁹⁰ Samas, 168.

⁹¹ Васильев Б. Н. Штрафы на Никольской мануфактуре Т. С. Морозова. – Rmt: Морозовская стачка 1885 г., 205.

Kreenholmi ja Nikolski manufaktuuri hoolitsus oma tööliste tervise eest oli seda hinnatavam, et arstiabi oli organiseeritud vaid vähestes tööstusettevõtetes, mida näitavad Kaubandus-Tööstusministeeriumi tööstusosakonna 1897. ja 1907. aastal kogutud andmed arstiabi organiseerimise kohta Tsaari-Venemaa tööstusettevõtetes. Nende andmete⁹² alusel oli 1897. aastal haigla või leping raviasutusega statsionaarse ravi osutamiseks töölistele, ambulatoorium või haigete vastuvõtutuba olemas vaid 18%-l (3488) tööstusettevõtetest. 1907. aastaks oli küll arstiabi osutavate ettevõtete arv suurenenud 5439-ni, kuid nende 38,2%-line osatähtsus ettevõtete üldarvus oli endiselt väike.

Haiguse ja tööõnnetuse tagajärjel tekkinud ajutise töövõimetuse ajal töölistes hüvitist ei saanud, sest erinevalt Saksamaast, kus esimese Euroopa riigina kehtestati ajavahemikul 1883–1899 haigus-, tööõnnetus-, pensioni- ja töötukindlustus, puudus Tsaari-Venemaal sotsiaalkindlustussüsteem kuni 1903. aastani. Tõsi küll, ühekordset haigus-, sünni- või matusetoetust maksti töölistele nende avalduse alusel ettevõtte trahvikapitalist.⁹³

Saksamaa eeskujule järgnesid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul Inglismaa ning mitmed teised Euroopa riigid, Tsaari-Venemaa pidas vajalikuks ja võimalikuks kindlustada töölistes vaid tööõnnetuse ning haiguse puhuks. 1903. aasta tööõnnetuskindlustusseadus⁹⁴ (jõustus 1. jaanuarist 1904) pani vastutuse tootmises toimunud tööõnnetuse eest ettevõtjale ja kohutas teda kandma kannatanu ravikulud ning maksuma talle ka haigusraha kuni kannatanu tervenemiseni või invaliidisuse määramiseni. Toetuse suuruseks määrati vallalisele töölisel 1/2 ja abielus töölisel 2/3 päevapalka iga haiguspäeva eest. Kui õnnetusjuhtumi tagajärjeks oli alaline töövõimetuse, määrati pension kannatanu 2/3 aastapalga ulatuses. Surmaga lõppenud tööõnnetuse puhul pidi ettevõtja korvama matusekulud ja maksuma pensioni hukku ülalpidamisel olnud lesele ning alla 15-aastastele lastele. Neile makstava pensioni suurus ei tohtinud ületada 2/3 hukku aastapalka. Makstav summa polnud küll suur, kuid leevendas tööliste materiaalselt olukorda ajal, mil teenistus puudus. Tööandja võis kindlustada oma vastutuse võimalike tööõnnetuste eest kindlustusseltsis ja siis korvas tööõnnetusega seotud kulutused kindlustusseltsis.

See seadus ei olnud ettevõtjate seas populaarne ja tihti tekkis töölistel konflikt vabrikuvallitsusega, kes soovis tööõnnetust varjata ning keeldus akti koostamast või vaidlustas haigusraha suuruse. Nii näiteks maksti Kreenholmi Manufaktuuris tööõnnetuse tagajärjel kannatanud töölistele hüvitist 1906. aastal 271 rubla. Tööliste arvates oli see summa liiga väike ja nad esitasid vabrikuinspektorile kaebuse, nõudes 2,6 korda suuremat summat ehk 705 rubla. 1907. aastal tekkis järjekordne konflikt tööandjaga, sest töölisi ei rahuldanud 263 rubla suurune hüvitis: nad

---

⁹² Vt Врачебная помощь фабричным рабочим, 84; Врачебная помощь фабрично-заводским рабочим, 8.

⁹³ 1886. aasta tööliste ja ettevõtjate vahelisi töösuhteid reguleeriv seadus nägi ette juhtumid, millal võis töolist trahvida, ja maksimaalsed trahvimäärad. Trahvidest moodustati fond, mille summasid võis kasutada ainult tööliste tarvis.

⁹⁴ ПСЗ, 1903, т. XXIII, ст. 23060.

nõudsid viis korda suuremat summat. 1908. aastal oli tööliste arvates neil õigus saada hüvitist 1595 rubla asemel 5766 rubla.⁹⁵ Vabrikuinspektorite aruanded näitavad, et vabrikuinspektorite vahendusel suudeti enamasti poolte vahel kokkulepe saavutada.

Haiguskindlustuse üle peeti palavaid diskussioone töösturite hulgas, valitsuses ja duumas. Vastava seaduseni jõuti alles 1912. aastal. 23. juuni 1912. aasta haiguskindlustusseadus⁹⁶, mis hõlmas vaid mäe- ja vabrikutöölisi, nägi ette haigekassade loomise tööstusettevõtetes ning nende kaudu toetuse maksmise töölistele nii tööõnnetuse kui ka üldhaigestumise ja sünnitusega seotud töövõimetusel ajal. Toetust maksti töövõimetusel esimesest päevast perega haigekassa liikmele 2/3 keskmisest päevapalgast, vallalisele aga 1/2 keskmisest päevapalgast. Sünnitoetust maksti 2/3 palgast 6 nädala jooksul (2 nädalat enne ja 4 nädalat pärast sünnitust).

Nikolski manufaktuuris alustati haigekassa liikmemaksude kogumist (1,25% palgast) ja toetuste andmist 1914. aastal.⁹⁷ Kreenholmi Manufaktuuri haigekassa hakkas liikmemaksu – 2% palgast – kinni pidama ja toetusi välja maksma alates 1915. aasta märtsist.⁹⁸

Nikolski ja Kreenholmi manufaktuuris olid enamik töölistest naised ja seetõttu oli tähtis, et haiguskindlustusseadus nägi ette 6-nädalase tasulise sünnituspuhkuse. Kreenholmi naispere jaoks oli tasuline sünnituspuhkus oluline lisa olemasolevatele soodustustele. Kui enamik maanaisi sünnitas kodus ilma arsti järelevalveta, siis Kreenholmi Manufaktuuri noorel emal oli õigus viibida oma lapsega haiglas arstide ja ämmaemandate järelevalve all pärast sünnitust 9 päeva.⁹⁹ 1890. aastail võitles Kreenholmi naispere endale välja 3-kuulise emapuhkuse, mille jooksul säilis töökoht. Kuni lapse aastaseks saamiseni oli emal õigus tööpäeva jooksul saada kaks vaheaega, et käia last toitmas.¹⁰⁰ Kuni 1912. aastani oli sünnituseelse ja -järgse puhkuse andmine Tsaari-Venemaa ettevõtetes väga harv nähtus.¹⁰¹ Inglismaal seevastu oli 4-nädalane sünnituspuhkus seadustatud juba 1878. aastast.¹⁰² Ka Saksamaal oli sünnituspuhkus seadustatud 1878. aastast. Selle pikkuseks oli 3 nädalat. 1891. aastal pikendati emapuhkust kuni 6 nädalani.¹⁰³

Nikolski manufaktuuris asus noor ema tööle juba teisel-kolmandal päeval pärast sünnitust kartuses oma töökohast ilma jääda.¹⁰⁴ Olukord muutus alles 1905. aastal,

---

⁹⁵ EAA, f 206, n 1, s 157, l 168.

⁹⁶ Свод законов Российской империи по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшим узаконением 1911 и 1912 гг. Дополниеульнъя узаконения. Книга третья, т. X–XIII, столб 1190-1234. С.-Петербург, 1913.

⁹⁷ **Поткина И. В.** На олимпе делового успеха, 181.

⁹⁸ EAA, f 206, n 1, s 325, l 73.

⁹⁹ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 125.

¹⁰⁰ EAA, f 206, n 1, s 157, l 36; s 189, l 133.

¹⁰¹ **Крузе Э.** Условия труда и быта рабочего класса в России 1900–1914 гг. Наука, Ленинград, 1981, 35.

¹⁰² NAUK, Lab 15/12, p. 163 (Factory Department Memoranda, April 1915).

¹⁰³ **Braun, H.** Industrialization and Social Policy, 51.

¹⁰⁴ **Толоконский Н. И.** Орехово-Зуевская стачка, 33.

kui võimsa streigiliikumise survele olid Morozovid sunnitud järeleandmisi tegema ja nõustusid sisse viima 8-nädalase sünnituspuhkuse ning maksuma ühekordset 10 rubla suurust sünnitoetust.¹⁰⁵

Kuna Tsaari-Venemaa töötajad polnud vanaduse puhuks kindlustatud, tuleb Kreenholmi ja Nikolski manufaktuuri omanike aadressil öelda häid sõnu, sest nad näitasid üles hoolitsust oma staažikate töötajate vastu. Vanaduse tõttu vallandatud töötajad sattusid sissetuleku kadumisel majanduslikult raskesse olukorda, eriti need, kellel puudus perekonna või sugulaste toetus.

Kreenholmi vabrikuvälisus püüdis esmajärjekorras kergendada ametnike vanaduspõlve. 1902. aastal loodi osaühingu peakoosoleku otsusega ettevõtte kasumi eraldistest ametnike toetusfond. Sellest maksti väikest toetusraha töölt lahkunud ametnikele, kes olid manufaktuuri teenistuses olnud vähemalt 35 aastat või kes olid töölt lahkudes vähemalt 60-aastased. Fondist said toetust ka ametnike lesed ja nende alaealised lapsed.¹⁰⁶

Mõned aastad hiljem leiti võimalus maksta kasumist väikest igakuist pensioni ka staažikatele, vähemalt 20–30 aastat manufaktuuris töötanud töölistele, kes vanaduse tõttu olid sunnitud töölt lahkuma. 1910. aastal oli toetusraha suuruseks meestöölistele 7,50 rubla ja naistöölistele 3,50–5 rubla kuus.¹⁰⁷ See moodustas vähem kui kolmandiku Eestimaa kubermangu tööliste keskmisest palgast, mis 1910. aastal oli 24 rubla kuus.¹⁰⁸ Üsna oluliseks vabrikupoolseks toetuseks oli see, et vanadel töötajatel lubati pärast töökarjääri lõppu jääda vabriku korteritesse tasuta edasi elama.

Nikolski manufaktuuris ehitati 1881. aastal staažikatele töölistele 36-kohaline vaestemaja (seek). 1892. aastal aga valmis uus 200-kohaline vaestemaja. Kui esialgu paigutati sinna need vanurid, kes olid manufaktuuris kaua töötanud, siis 1890. aastaist sai see elupaigaks ka orvuks jäänud lastele, kelle vanemad olid manufaktuuris töötanud. 1899. aastal elas vaestemajas 167 inimest, sealhulgas 26 orbu. Kõik seegi elanikud olid kindlustatud tasuta toidu ja arstiabiga, vajadusel ka rõivastega.¹⁰⁹

KOKKUVÕTE

Nii Kreenholmi Manufaktuuri kui ka Nikolski puuvillamanufaktuuri omanike sotsiaalpoliitika oli suunatud eelkõige tasuta arstiabi organiseerimisele, tööliste ja ametnike eluruumiga varustamisele, alghariduse organiseerimisele ning vanurite ja orbude eest hoolitsusele – kokkuvõttes tööliste elukvaliteedi tõstmisele. Nende ettevõtete omanikud mõistsid hästi, et investeerimine sotsiaalsfääri mõjutab elukeskkonda, mis omakorda avaldab mõju töökeskkonnale ja konkurentsivõimele.

¹⁰⁵ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 363.

¹⁰⁶ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osaühisus, 80.

¹⁰⁷ Tallinna Teataja, 1910, 16. nov.

¹⁰⁸ Arvestusalus: Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 год. СПб., 1911, 281.

¹⁰⁹ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 181, 182.

Samal ajal oli Tsaari-Venemaal tervishoiusüsteem välja arenemata, puudus üldine koolikohustus ja 19. sajandil ka sotsiaalkindlustussüsteem. Erinevalt Euroopa tööstusriikidest Inglismaast ja Saksamaast ei pööranud riik tööliste elamistingimustele tähelepanu. Tsaari-Venemaal toetus sotsiaalpoliitika tervikuna suures osas eraettevõtete initsiatiivile. Valitsuse sotsiaalpoliitika 19. sajandi viimastel kümnenditel ja 20. sajandi algul tegeles kõige nõrgemate, alaealiste kaitsmisega ning tööliste ja ettevõtjate vaheliste töösuhete reguleerimisega. Tähtsaks ettevõtmiseks tuleb hinnata sotsiaalkindlustussüsteemi loomist 20. sajandi algul, vaatamata sellele et Venemaa, kes järgis Saksamaa mudelit, võttis sellest üle vaid ühe osa – õnnetus- ja haiguskindlustuse – ning jättis kõrvale töötus- ja vanaduskindlustuse. Need kaks kindlustusseadust tagasid töölistele arstiabi ja sissetuleku ajutise töövõimetuse perioodiks või pensioni alalise töövõime kaotuse puhuks ning aitasid säilitada või parandada tööliste elukvaliteeti.

SOCIAL POLICY IN CZARIST RUSSIA ON THE EXAMPLE OF THE KREENHOLM AND NIKOLSKI COTTON MANUFACTURES

Maie PIHLAMÄGI

The article deals with the social policy of Imperial Russia from the second half of the 19th century up to the First World War on the example of two largest textile enterprises – the Kreenholm Manufacture (founded in 1857 in Estland province, Baltic region) and Nikolski Cotton Manufacture (1847, Vladimir province, Central region). The investigation proceeds on two levels that influenced the directions of social policy: on the level of government legislative action and on the level of private initiative of entrepreneurs and private enterprise. The types of social insurance, organisation of medical services, provision of elementary education and lodging of industrial workers are under investigation.

For the Kreenholm workers both emergency and hospital medical care were available since the enterprise started to operate in 1858. For the Nikolski workers medical services were made accessible at the turn of the 1850s and 1860s. The central government acted only in 1866, after repeated tragic visitations of cholera. As the public health system was very much neglected, the Act of 1866 put the responsibility for opening hospitals and providing free medical services for industrial workers on the entrepreneurs. However, still at the beginning of the 20th century there was a small number of industrial enterprises in Russia fulfilling the clauses of the act.

Unlike England and Germany, Imperial Russia had no law to protect the pregnant women and young mothers until 1912. In this context, it was an exception that the women of Kreenholm enjoyed three months unpaid maternity leave since 1897. The workers of the Nikolski manufacture achieved eight weeks maternity leave only in 1905 after revolutionary struggle.

An important change in the social sphere took place at the beginning of the 20th century, when a social insurance system was introduced in Russia. Although following the social security model of Germany, Czarist Russia took over only part of it – insurance against work-related injuries (1903) and against sickness (1912). These laws guaranteed certain income for industrial workers in the period of temporary disability, including maternity, and free medical care. Still, protection for unemployment and old age remained family responsibility. To protect the workers against the hazards of life, the owners of Kreenholm paid a small monthly retirement allowance and provided free housing to those who had worked in the manufacture for more than 30 years. In Nikolski the retired single workers and orphans were settled in the poorhouse with provision of free meals and medical care.

Because of undeveloped infrastructure the Kreenholm and Nikolski manufactures had to build not only factory buildings, but also barracks and dwellings for workers and managers as well as schools and hospitals. So, most workers of Kreenholm and Nikolski lived in employer-provided housing, but the conditions varied. Some workers of Kreenholm lived in two- or three-storey buildings with separate rooms for workmen with families; some families living in small houses shared the house with 2–8 families. The shortage of space in Nikolski barracks meant that part of the workers slept in the workplaces. The situation did not improve until 1873 when the Nikolski cotton mill was converted into a limited liability company and large investments were made into the social sphere. The workers as house-owners emerged as a new phenomenon in Imperial Russia in the last decade of the 19th century. It was common for companies with British and German investments. Among them were also Kreenholm and Nikolski manufactures.

The sphere in which the state became involved in the 1880s was working conditions of child labour and their educational provision. The Acts of 1882 and 1884 forbade the employment of children under 12, limited the working hours of teenagers between 12 and 15 to 8 hours a day and made school attendance compulsory for them. It was a duty of factory inspectors to put pressure on factory owners to open factory schools. Under the terms of the Acts the entrepreneurs became responsible for provision of elementary education. In this area the Kreenholm and Nikolski manufactures were also pioneers. Kreenholm provided schooling since 1862 and Nikolski since 1864.

Considering the Kreenholm and Nikolski manufactures we can say that in Russia social policy was largely based on the initiative of private enterprises. The social policy of the owners of the Nikolski cotton manufacture as well as of the Kreenholm cotton manufacture was directed to improving the living standards of workers by organising free medical care and elementary education and providing housing for workers and social assistance to retired persons and orphans. The owners of these two enterprises understood very well that the investments into the social sphere would influence the living conditions, which in turn would affect the working environment and competitive ability of the enterprise.

RIIK, VÕIM JA LEGITIIMSUS EESTIS AASTAIL 1917–1920

Olavi ARENS

Department of History, Armstrong Atlantic State University, Savannah, Georgia 31419 U.S.A.;
arensola@mail.armstrong.edu

Artiklis on riiki defineeritud kui organisatsiooni, mis teostab suveräänset võimu kindlal territooriumil. Pärast Venemaa kui riigi lagunemist 1917. aastal saame riiklikust võimust Eestis rääkida jälle alles alates 1919. aastast. Vahepealse aja kohta peame sõna *võim* kasutama teises tähenduses kui *suveräänne võim*. Selleks on vaja täpsustada, kui palju (või kui vähe) Maapäeval, nõukogudel, sõjaväeüksustel, Saksa sõjaväel jne tegelikult Eestis võimu oli ja kuivõrd nad suutsid seda legitimeerida. Deklaratsioonid võimu ülevõtmisest ei peegelda tihti seda reaalsust.

Alustame tavalise definitsiooniga: riik on organisatsioon, mis teostab suveräänset võimu rahva üle, kes asub teatud territooriumil.¹ See tähendab, et riik on võimeline sisemist seaduslikku korda oma territooriumil kaitsma ja samuti suudab ta seda teha rahvusvahelisel areenil. See definitsioon tähendab, et riik on tunnustatud teiste riikide poolt. Võib lisada, et riigil on veel teatud majanduslikud kohustused: rahasüsteemi korraldamine, hariduse ja rahva tervishoiu ning toitlustamise eest hoolitsemine. Et neid kohustusi täita, on suveräänsel riigil vaja oma kaitseväge, politseid, kohtusüsteemi ja riigiasutusi, mis tegeleksid finantsküsimuste ning maksude kogumisega. Tsaari-Venemaa tegeles nende küsimustega ja Eesti riik pidi samuti seda tegema, et ta oleks rahva poolt aktsepteeritud.

Sõna *võim* on raskem defineerida. Seda sõna võib kasutada selles mõttes, mida tähendab *suveräänne võim*, mida valdab legitiimne riik või valitseja. Tsaari-Venemaa võimu puhul saame aru, et räägime autokraatiast või piiramatust võimust. Aga seda sõna võib kasutada ka teises mõttes, mis tähendab midagi vähemat kui suveräänne võim. Tsitseerin saksa sotsioloogi Max Weberit: “Võim (*power* või *Macht*) oleneb sellest, et keegi ühiskonnas võib oma tahtmise läbi suruda, olgugi et vastuseis on olemas.”² Kui rääkida võimust olukorras, kus riiklik võim puudub,

¹ Tilly, C. Reflections on the history of European state-making. – Rmt: The Formation of National States in Western Europe. Toim C. Tilly. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1975, 70.

² Weber, M. Economy and Society. Bedminster Press, New York, 1968, 1, 53.

peab selgitama, millised on tegurid, mis teevad võimu kasutamise ühiskonnas võimalikuks. Tuleb ka selgeks teha, kes kasutab võimu ja millised on tema sihid. Lõpuks tuleb ka küsida, missugused on piirangud sellele võimule ja kui efektiivne on võimu kasutamine.

Mis annab riigivõimule legitiimsuse? On kerge öelda, et osa vastusest on rahvusvaheline tunnustus. Tänapäeva maailmas tähendab legitiimsus ka seda, et suurem osa ühiskonnaliikmetest aktsepteerib riigivõimu kas või passiivselt. Siit küsimus: millal on revolutsiooni ajal see hetk, kui võib öelda, et küllaltki suur osa rahvast toetab uut poliitilist korda ja annab sellega uuele riigile legitiimsuse? Millal on see moment, kui teatud riigikord kaotab oma legitiimsuse? Millal võib kindlalt öelda, et on tekkinud uus, legitiimne riiklik kord?

1917. aasta Veebruarirevolutsioon tõi endaga kaasa sügava poliitilise, majandusliku ja sotsiaalse kriisi kõikides Vene impeeriumi piirkondades. Arusaamised riigist, legitiimsusest ja võimust Venemaal muutusid drastiliselt. Endine poliitiline süsteem varises kokku. Tähtis osa riigiaparaadist – politsei – lakkas eksisteerimast. Olgugi et Venemaa Ajutist Valitsust tunnustati rahvusvahelisel tasemel kui Venemaa valitsust, ei suutnud Ajutine Valitsus pärast Veebruarirevolutsiooni Venemaad tegelikult valitseda, nagu oli seda teinud tsaarivalitsus. Võib öelda, et tal puudus selleks sisemine legitiimsus. Paljud Venemaa elanikud lihtsalt ei täitnud riigiametnike käsk, tulid need siis keskvalitsuselt või kohalikelt ametnikelt. Muidugi ei lakanud Venemaa kui riik täielikult eksisteerimast, kuigi ta oli nõrgem kui varem.

Venemaa Ajutine Valitsus proovis uut poliitilist korda Venemaal üles ehitada omavalitsusasutuste läbi – see tähendab kubermangude semstvot ja linnavolikogude najal.³ See omakorda tähendas, et keskvalitsuse või riigi võim tuli jagada omavalitsustega, mis vahepeal olid demokratiseeritud. Politsei (miilitsa) funktsioonid pidid näiteks keskvalitsuselt omavalitsuste kätte minema. Tsaari-Venemaal korraldasid omavalitsusasutused kohalikku elu ja nendesse ei suhtunud kui riigiasutustesse. Nüüd pidid uuesti valitud kubermangu- ja linnaomavalitsused etendama tähtsat osa kui uue, demokraatliku riigi tugisambad. Lõpuks pidi Venemaa valima Asutava Kogu, mille ülesandeks oli põhiseaduse kirjutamine, et selle läbi uut, demokraatlikult detsentraliseeritud Venemaad kui riiki legitimeerida. Nagu teame, see Vene liberaalsete poliitikute plaan ehitada üles demokraatlik Venemaa ebaõnnestus, nagu mitmed teised katsed sel ajal luua Ida- ja Kesk-Euroopas uusi riike ja valitsemissüsteeme.

Autori arvates oskasid Eesti poliitilised juhid seda uut demokratiseerimisprotsessi Venemaal oma huvides ära kasutada, asudes Eestis riiklikku korda üles ehitama, sihiks oli autonoomne Eesti riik. Vormiks oli omavalitsusasutuste demokratiseerimine Venemaal, Eestis oli aga sisuks Eesti poliitilise autonoomia üles ehitamine demokraatlikult valitud asutuste kaudu. See 1917. aasta Eesti poliitika

---

³ **Browder, R. P., Kerensky, A. F.** (toim). *The Russian Provisional Government 1917: Documents*. Stanford University Press, Stanford, California, 1961, 1, 243–301. Peatükis on ära toodud tähtsamad seadused Venemaa kohalike valitsusasutuste kohta.

tõlgendus erineb läänes levinud tavaarusaamast, mis järgib Aleksandr Kerenski käsitlust tema kolmeköitelises dokumentide kogus, kus 30. märtsi 1917. aasta Eesti autonoomia seadus on paigutatud omavalitsuste uuendamist Venemaal käsitlevasse peatükki.⁴ See tõlgendus erineb ka selle perioodi nõukogudeaegsetest käsitlustest.⁵ Tegelikult tuleb Eestimaa autonoomia ülesehitamist 1917. aastal vaadelda kui Eesti riigi ehitamise algaastat, kui Eesti riigi eelajalugu. Eesti riiki ei loodud hiljem, 1918. aasta novembris, *ex nihilo*, st mitte millestki.

Poliitiline loosung, mida meelevaldustel pärast Veebruarirevolutsiooni kasutati, oli: “Autonoomne Eesti Venemaa Vabariigis”. Eestlaste poliitika, mis suutis ära kasutada uusi võimalusi, oli seotud 30. märtsi seadusega, mis ühendas administratiivselt Eestimaa ja Liivimaa kubermangud, ning ka teiste omavalitsusasutuste demokratiseerimisega.⁶ Valiti uus kogu, Maanõukogu/Maapäev, mis tuli kokku 1917. aasta suvel ja sügisel. Tehti algust uue administratiivse korra loomisega Eestis, mis seisnes kontrolli sisseseadmises madalamate omavalitsusüksuste ja hariduse üle. Samal ajal tekkis uus suund kubermangu valitsemises, kui uus komissar Jaan Poska hakkas eestlasi kubermangu administratsiooni määrama. Lõppsihiks oli luua poliitiliselt autonoomne Eesti, mille kompetentsi kuulusid politsei, kohtud, koolid, maksude kogumine, rahva heaolu eest hoolitsemine ja kontroll maakondade ning valdade omavalitsusasutuste üle. Nagu teame, toimusid linnade ja valdade volikogude demokraatlikud valimised 1917. aasta suvel. Samal ajal tegutsesid ka teised Eesti organisatsioonid, kes korraldasid Eesti sõjaväeüksuste formeerimist. Enamlaste poliitika Eestis ei suutnud seda arengukäiku pidurdada.

Kuidas seda autonoomiat kokkuvõttes defineerida? Üks osa sellest oli mõte lahutada Eesti teistest Venemaa kubermangudest, olgugi et samal ajal aktsepteeriti Venemaa kui riigi autoriteeti. Venemaa Ajutise Valitsuse poliitilised juhid, kaasa arvatud Aleksandr Kerenski, niisuguse autonoomsusega muidugi päri ei olnud. Baltisaksa aadli ja linnade kodanluse autonoomia Tsaari-Venemaal on näiteks, et Baltimaades oli varem eksisteerinud autonoomne kord. Samuti innustas eestlasi Soome autonoomia. Kui võrrelda Maapäeva Vene semstvotega, kus tavaliselt domineeris Vene *dvorianstvo*, on märgatav, et Eesti Maapäeva ei valitud ühtki aadlisoost saadikut, olgugi et liikmeks oli ka üks Tallinna baltisakslane.⁷ Vastupidi, baltisaksa aadel pidi oma võimu Maapäevale üle andma. Peale selle võtsid kõik Eesti poliitilised parteid (ja ka enamlased) osa Maapäeva istungitest, mida ei saa aga nõukogude (sovettide) kohta öelda. Lõpuks võib mainida, et Maapäeva keel oli eesti keel, samal ajal kui Tallinna nõukogus kasutati vene keelt. Nagu teada,

⁴ Browder, R. P., Kerensky, A. F. The Russian Provisional Government, 1917, 300–301.

⁵ Siilivask, K. Veebruarist Oktoobrini 1917. Eesti Raamat, Tallinn, 1972, 136–148.

⁶ Võrdluseks võib öelda, et Soome riiklik (administratiivne) kord loodi pärast Venemaaga ühendamist (pärast 1809. aastat). Alapuro, R. State and Revolution in Finland. University of California Press, Berkeley, California, 1988, 19–39, 263–269.

⁷ Arens, O. The Estonian Maapäev during 1917. – Rmt: The Baltic States in Peace and War. Toim V. S. Vardys, R. J. Misiunas. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1978, 19–30.

ei õnnestunud katse uuendada Vene riiki demokraatlikel alustel. Ebaõnnestumine oli üks tegur, mis tõukas Eesti poliitikuid pidama Eesti Asutava Kogu valimisi, mis pidid otsustama Eesti saatuse ja vastu võtma Eesti põhiseaduse.

Mida tähendas Oktoobrirevolutsioon Venemaal? Lenin ja bolševikud prokla-meerisid võimu ülevõtmist Ajutiselt Valitsuselt. Kas see tähendas, et sellega loodi Nõukogude riik?⁸ Võib küsida: kui palju võimu oli veel Ajutisel Valitsusel sel ajal? Seda polnud palju. Venemaa riigikord enam ei toiminud. Venemaa sõjavägi oli laostunud ja kui Ajutine Valitsus ei leidnud sõjaväelt enda kaitsmiseks toetust, siis uus, bolševistlik võim omalt poolt lihtsalt demobiliseeris sõjaväe. Peale selle ei tunnustanud suur osa Venemaa omavalitsustest nõukogude võimu. Osa inimesi Venemaal ootas Asutava Kogu valimisi, lootes enamlaste poliitika lõppu. Olgugi et uue riigi alusmüürid eksisteerisid nõukogude näol juba enne Oktoobri-revolutsiooni,⁹ algas tegelik Nõukogude riigi ülesehitamine oktoobris. Alles Vene-maa kodusõja ajal sai uus riigikord lõpliku vormi. Võit kodusõjas legitimeeris nõukogude korra.¹⁰ Rahvusvaheline tunnustus tuli aeglaselt, alustades Saksamaa tunnustusega Brest-Litovskis ja lõpetades Ameerika omaga 1933. aastal.

Oktoobrirevolutsioon andis Eesti enamlastele juhtiva positsiooni nõukogude Eestis, kus enne olid domineerinud Vene esseerid ja menševikud. Eesti enam-lased olid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Partei liikmed ja nende tegevus oli osa bolševike tegevusest Venemaal. Lenini poliitika sihiks oli konsolideerida oma võimu Venemaal,¹¹ mida proovis enamlus ka Eestis teha. Samuti püüdis ta osa võtta tsentraliseeritud Venemaa sotsialistliku korra ülesehitamisest. Nende näge-muse järgi oli legitiimne võim Venemaal pärast Oktoobrirevolutsiooni Lenini ja enamlaste partei käes, mille üheks osaks nad olid. Eestis hakati sulgema konkureerivaid kohalikke riigiasutusi. Tegelikuses tähendas see, et võeti füüsiliselt

---

⁸ Ajaloolane John Keep hindab Oktoobrirevolutsiooni järgmiselt: “The Bolshevik seizure of power plunged Russia into chaos and confusion... It was almost universally assumed that the new regime could not last for long. /.../ In retrospect the Bolsheviks’ actual seizure of power in October 1917 seems less significant than their success in retaining power during the months that followed”: **Keep, J. H.** *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization.* W. W. Norton & Co., New York, 1976, 251–52.

⁹ Nii väidab ajaloolane Marc Ferro: **Ferro, M.** *October 1917, A Social History of the Russian Revolution.* Routledge & Kegan Paul, London, 1980, 179–223.

¹⁰ Lenin ja bolševikud püüdsid võimuletulekut legitimeerida ülevenemaaliste nõukogude kongresside abil (eriti teise – 25.–27. oktoobrini 1917 – ja kolmanda – 10.–18. jaanuarini 1918 – abil): **Smirnov, N. N.** *The Soviets. – Rmt: Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921.* Toim E. Acton, V. I. Cherniaev, W. G. Rosenberg. Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1997, 429–437. Samuti **Anweiler, O.** *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers’ Councils 1905–1921.* Pantheon Books, New York, 1974, 208–253.

¹¹ “Until the ‘higher’ phase of Communism arrives, the socialists demand the strictest control by society and by the state over the measure of labour and the measure of consumption; ...not by a state of bureaucrats, but by a state of armed workers.” **Lenin, V. I.** *The State and Revolution.* Collected Works. Progress Publishers, Moscow, 1964, 25, 470. Uuemad uurimused näitavad, et tegelikult oli endistel riigiametnikel (mitte töölistel) uue, nõukogude riigi ülesehitamisel Vene-maal tähtis osa: **Orlovsky, D. T.** *State Building in the Civil War Era: The Role of the Lower-Middle Strata. – Rmt: Party, State, and Society in the Russian Civil War.* Toim D. P. Koenker, W. G. Rosenberg, R. G. Suny. Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1989, 180–209.

üle asutuste – kubermangukomissari (Poska) kantselei, Maapäev ja lõpuks ka valla-
valitsused – raamatud ning hooned. Ülevõtmise oli mitme kuu töö ja polnud enne
Saksa okupatsiooni lõpule viidud.¹² Tavaliselt ei õnnestunud enamlastel nende
administratiivasutuste ametnikke kasutada.

Asutati ka uusi võimukeskusi: Eestimaa Nõukogude Täidesaatev Komitee,
Eestimaa Sõja-Revolutsiooni Komitee ja revolutsioonilisi kohtutribunale. Uued,
klassilisel alusel asutatud maatameeste nõukogud pidid üldistel alustel valitud
vallavolikogud välja vahetama.¹³ Enamlaste poliitikaks oli konfiskeerida mõisad
ja kasutada neid agraarkommuunidele üleminekuks ning samal ajal asutada maal
maatameeste nõukogusid. Poliitiliselt tähendas see, et enamlased võisid oma poliitika
võimu linnadest, kus neid toetasid vabrikutöölised, üle viia ka maale. Kas
niisugune enamlaste agraarpoliitika oli see eksisamm, mille läbi nad kaotasid
poolehoidu? Nii see ei olnud.¹⁴ Suurem viga oli see, et nad ei toetanud, vähemalt
sõnades, Eesti rahvuslikku poliitikat ja ei suhtunud tõsiselt Saksa okupatsiooni
ohtu.¹⁵ Mingi Eestimaa poliitilist autonoomiat toetav deklaratsioon oleks võib-
olla enamlastele hääli juurde toonud ja vältinud kaotust Eesti Asutava Kogu
valimistel 1918. aasta jaanuaris. Enamlaste võit valimistel oleks legitimeerinud
nende võimu Eestis ja oleks võimaldanud Nõukogude Venemaa välissaadi-
kutel Saksa Brest-Litovski poliitikale vastu vaielda ning näidata, kuidas tegeli-
kult peaks rahvaste enesemääramine toimuma. See oleks teinud raskemaks
ka sakslaste Eesti okupeerimise poliitika.¹⁶ Enamlased Eestis, olgugi et nad

¹² Siinjuures ei nõustu autor James D. White'i interpretatsiooniga. White jälgib nõukogudeaegset kirjandust ja tõlgendab oktoobrisündmusi Eestis peamiselt Poska (kubermangukomissar kui Vene Ajutise Valitsuse esindaja) kõrvaldamisega. Nagu eelpool väidetud, oli *võimu* mõiste Eestis laiem kui ainult Venemaa Ajutise Valitsuse ja kubermangukomissari võim. Traditsiooniline kaksikvõimu skeem (Venemaa Ajutise Valitsuse võim ja nõukogude võim) ei seleta olukorda Eestis. Tuleb arvesse võtta omavalitsusasutusi, sõjaväetüksusi, poliitilisi parteisid ja tsiviilühiskonda. See tegi Oktoobrirevolutsiooni-järgse olukorra Eestis keeruliseks: **White, J. D.** *The Russian Revolution 1917–1923*. Edward Arnold, London, 1994, 172–173.

¹³ **Saat, J.** Nõukogude võim Eestis: oktoober 1917 – märts 1918. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, 82–139.

¹⁴ Lihula maatameeste, tööliste ja väikemaapidajate koosoleku protokollist (7. jaanuar 1918) loeme: “Sm Rebane seletab enamlaste parteist ja punase kaardiwäe tähtsusest ja loomisest millele läbirääkimised järgnesivad. Sms. Kostitsky annab seletust ka enamlaste parteist, nende maa-programmist, riigi korrast ja koolide seisukorrast. /.../ Pääle läbirääkimiste suure häälteenamisega otsustati: Lihulasse asutada Wenemaa Sotsial Demokratilise (enamlaste) Partei osakond. Osakonna liikmeteks andsid endid üles (järgneb nimekiri: 123 isikut andsid oma nõusoleku). ERA, f R-1292, n 1, s 6a.

¹⁵ Anonüümne kiri Jaan Anveltile (4. jaanuar 1918): “Kui käre enamlane ma ka ei ole, aga viimasel ajal hakkab ma kartma, et meie niiviisi küll Saksa rappa tormame. Ainuke peasetee on küll Eesti rutuline iseseiswaks kuulutamine, ühenduses Wenemaaga läheb kõik meie asi paratamata nurja. Tarwitage siin nüüd veel kõiki oma võimu ja osawust selleks, et Eesti Asutaw Kogu võimalikult ruttu kokku tuleks ja tingimata iseseiswuse wälja kuulutaks...” ERA, f R-1290, n 2, s 5.

¹⁶ Poliitiline olukord Eestis on hea näide sellest, et Rosa Luxemburgil ei olnud õigus, kui ta kritiseeris Leninit selles, et ta eksis, kui ta poliitilistel kaalutlustel propageeris “rahvaste enesemääramisõigust”. Luxemburgi järgi olid rahvuslikud liikumised sotsialistliku revolutsiooni peamised vaenlased: **Luxemburg, R.** *Zur russischen Revolution*. – Rmt: Rosa Luxemburg: *Gesammelte Werke*. Dietz Verlag, Berlin, 1987, 4, 345–352.

tegelikult praktiseerisid poliitilist autonoomiat, kohandades nõukogude korraldusi Eesti olukorraga (näiteks agraarpoliitikas), seisis ideoloogias poliitilise autonoomia vastu. Teiste sõnadega: praktikas ajasid enamlased Eestis autonoomia-poliitikat, aga teoreetiliselt olid nad selle vastu. Eesti enamlus kaotas sellega võimaluse leida Eestis oma võimule eesti rahva enamiku toetust. Samuti kaotas ta sellega võimaluse ära võtta oponentidelt loosung. Enamlaste poliitika toetajad Eestis – vabrikutöölised, kellele lubati lõpetada majanduslik kaos ja garanteerida pärast sõja lõppu tööd, ja mõisatöölised maal, kellele lubati pärast mõisate ülevõtmist korralikke elutingimusi – oleksid teoreetiliselt saanud rahuldada oma tahtmisi tsentraliseeritud Venemaal. Enamlus ei suutnud sellest poliitikast kauge-male minna.¹⁷

Mida võib öelda enamlaste riigi ehitamise poliitika kohta? Augustini oli poliitiline pilt Eesti nõukogudes samasugune kui Venemaal – esseeride-menševike blokk oli enamuses. Enamik nõukogude liikmetest olid näiteks Tallinnas venelased (eriti sõdurid) ja kasutatav keel oli vene keel – ametlik Tallinna nõukogu ajaleht oli venekeelne. Enamik Eesti töolistest toetas 1917. aastal enamlasi ja peamine side eestlaste ja nõukogude vahel olidki enamlased. Eestis ei tähendanud nõukogud aga sedasama mida Sise-Venemaal, kus nendesse suhtuti kui üldiselt aktsepteeritud ja demokraatiat pooldavatesse asutustesse. Kui Venemaa Asutava Kogu valimistel võitsid erakonnad, kes olid nõukogudes esindatud ja kes olid Sise-Venemaa kubermangudest saanud 90% häältest (peamiselt esseeride poolt),¹⁸ siis Eestis oli see protsent parimal juhul 45 (peaaegu kõik bolševike poolt hääletatud).

Kui palju võimu oli tegelikult enamlaste käes pärast Oktoobrirevolutsiooni Eestis? Kuidas peaks seda võimu defineerima? Kas Eestis eksisteeris riiklik kord? Kas võib seda võimu pidada riiklikuks võimuks? Maapäeva 15. novembri deklaratsioon ei tunnustanud Eestis mingisugust nõukogude võimu. Sellest järgnes, et nõukogude võimul puudus paljude eestlaste jaoks legitiimsus. Väljakuulutatud nõukogude võimul polnud regulaarset administratsiooni, politseid ega sõjaväge. Nõukogude korralduste täitmine tähendas tihti vägivalda kasutamist. Kui vägivald lõppes, oli võimalik nõukogude korraldused täitmata jätta. Kui palju võimu oli näiteks enamlastel tegelikult maal väljaspool mõisaid? Puudus kontroll Esimese Eesti Polgu üle Haapsalus ja teiste Eesti sõjaväeüksuste üle. Eestis eksisteeris veel tsiviilühiskond: teised erakonnad korraldasid koosolekuid ja andsid välja ajalehti, kus diskuteeriti avalikult nõukogude süsteemi alternatiivide üle.

Poliitika, mis tõi enamlastele toetuse, näiteks mõisate ülevõtmine, ei tähendanud, et enamlased oleksid teadnud, kuidas nad peaksid suuri majandeid majandama. Tööpuudus vabrikutes, mille põhjuseks oli Venemaa majanduse kokkuvarisemine, ainult suurenes pärast oktoobrit. Venemaa bolševikud ei saanud Venemaa majan-

---

¹⁷ Üks Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei asutajatest Mihkel Martna kirjutas: “Sie legten die Ziele der Revolution gewöhnlich dahin aus, dass den estnischen lokalen Interessen ebenfalls gedient sein würde, wenn die allgemeinen Ziele in Russland erreicht seien. Vom Standpunkte der Arbeiter- und Soldatenräte konnte es überhaupt keine Sonderinteressen des estnischen Volkes geben!?”: **Martna, M.** Estland, die Esten und die estnische Frage. W. Trosch, Olten, 1919, 176.

¹⁸ **Radkey, O. H.** The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917. Harvard University Press, Cambridge, 1950, 16.

dusega hakkama – tööliste olukord halvenes, samuti oli see ka Eestis.¹⁹ Eesti enamlased oleksid pidanud 1918. aasta kevadel lahendama ka tõsise toitlusprobleemi.

Terror kui poliitiline relv, sundimaks teisi nõukogude korda tunnustama, oli alles algamas. Nagu teame, arreteeriti ja saadeti enne Saksa okupatsiooni Eestist välja umbes 400 baltisakslast.²⁰ Kuidas enamlased oleksid rahva enamikult (60–65% rahvast), kes ei hääletanud nende poolt, ei toetanud nende poliitikat ega polnud kusagil esindatud, oma poliitikale tunnustust saanud, on raske vastata. Oletatavasti oleks poliitiline terror kasvanud.

Lõppkokkuvõttes õnnestus Eesti enamlaste projekt üles ehitada Eestimaa kui osa Nõukogude Venemaa riigist ainult osaliselt. Uue riikliku korrani välja ei jõutud. Eesti Töörahva Kommuun 1918. aasta novembris oli viimane katse seda uuesti saavutada.

Saksa okupatsioon tegi enamlaste poliitikale Eestis lõpu. Lahtiseks jääb küsimus: kas enamlastel oleks olnud ilma Saksa okupatsioonita võimalik oma võimu Eestis konsolideerida? Saksa võim oli sõjaväe okupatsioonivõim, mida Nõukogude Venemaa valitsus tunnustas. Brest-Litovsk aga ei olnud ainult leping Saksamaa ja Nõukogude Venemaa vahel. Seda lepingut tuleb ka rahvusvahelisest aspektist vaadelda. Inglismaa ja Prantsusmaa reaktsiooniks, mis näitas, et nad ei aktsepteerinud Brest-Litovski lepingut, oli Eesti *de facto* tunnustamine 1918. aasta mais. Ka Ameerika Ühendriigid võtsid Woodrow Wilsoni deklaratsioonides – 14 punkti ja 4 printsiibi kõnedes – Brest-Litovski lepingu vastase hoiaku.²¹ Wilson ei olnud nõus Saksa ekspansiooniga ida poole Venemaa arvel. Et oma poliitikat Baltimaades läbi suruda, oleks Saksamaa pidanud sõja võitma. Nagu teame, püüdis baltisaksa aadel okupatsiooniajal omakorda olukorda ära kasutada, kui ta proovis üles ehitada riiklikku struktuuri Balti hertsogiriigi näol, mida oleks juhtinud aadel. Selle katse võime aga lisada teiste ebaõnnestunute nimekirja, kui Esimese maailmasõja lõpul taheti Ida- ja Kesk-Euroopas uusi riike luua.

Antandi riikide võidu tõttu maailmasõjas pidi Saksamaa Brest-Litovski rahu- lepingu tühistama, kui ta kirjutas Compiègne'i vaherahu lepingule alla, mis hakkas

---

¹⁹ Ajaloostel on olemas üldine arusaam olukorrast pärast Oktoobrirevolutsiooni: “The Bolsheviks had no means of feeding the cities or halting the collapse of the economy”: **Figes, O.** A People’s Tragedy: A History of the Russian Revolution. Viking, New York, 1997, 501. Petrogradis langes tööliste ametlik leivanorm 1917.–1918. aasta talvel 50 grammile: **Nove, A.** An Economic History of the USSR, 1917–1991. Penguin Books, London, 1992, 48. Tööliste kontroll vabrikutes lõpetati detsembris: **Carr, E. H.** The Bolshevik Revolution, 1917–1923. Penguin Books, Baltimore, Maryland, 1966, 2, 78–79. “The October Revolution precipitated a rapid collapse of urban life in Soviet Russia”: **Reed, C.** The Making and Breaking of the Soviet System. Palgrave, New York, 2001, 24. Petrogradi rahvaarv langes 2,5 miljonilt 1917. aastal 700 000-le pärast 1920. aastat: **Koenker, D. P.** Urbanization and deurbanization in the Russian revolution and civil war. – Rmt: Party, State, and Society in the Russian Civil War, 81. “Between summer 1917 and summer 1918 the number of persons in factory employment plummeted from three and a half to two and a half million”: **Service, R.** The Bolshevik Party in Revolution 1917–1923: A Study in Organizational Change. Harper & Row, New York, 1979, 66.

²⁰ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, 661.

²¹ **Link, A. S.** (toim). The Papers of Woodrow Wilson. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 45, 534–539; 46, 318–324.

kehtima 11. novembril 1918. Vahehaku tingimuste järgi läks võim Eestis asuva Saksa sõjaväe üle Antandi riikide kätte. Antandi riigid ei olnud oma võidu eest nõukogude võimule võlgu, pealegi ei tunnustanud nad Nõukogude valitsust. Lenin püüdis olukorda (Antandi võitu sõjas) oportunistlikult ära kasutada, kui ta annuleeris kaks päeva hiljem (13. novembril) Brest-Litovski rahulepingu ja proovis vallutada Saksamaa poolt okupeeritud maa-alasid. Eesti Ajutine Valitsus suutis aga soodsat olukorda ära kasutada, et rajada Eesti riik.

The whole is greater than the sum of the parts. Riigi võim on kvalitatiivselt suurem kui võim, mida omavad isikud, asutused või poliitilised parteid ühiskonnas. Millisest hetkest alates võib selgelt öelda, et tegemist on tõelise Eesti riigiga? Autori teooria on: Eesti Ajutine Valitsus kogus nii Eestist kui väljastpoolt seda võimu ja toetust, mis võimaldas tal teatud ajal riigikohustusi täita. Seega võib öelda, et 1919. aasta veebruaris oli Eestis riiklik kord, mida ei saa väita 1918. aasta novembri kohta. Nii tekkis suveräänse riigi võim.

Organiseerimistöo algas 1917. aastal, mis on Eesti riigi asutamise eelajalugu. Eesti riiki ei loodud *ex nihilo* 1918. aasta lõpul. Kas uus riik sai oma võimu Saksa okupatsioonivõimude käest?²² Autor nii ei arva. Samuti ei loonud Eesti riiki Saksamaa poliitika ja Eesti Ajutine Valitsus ei saanud oma riiklikku võimu Saksa okupatsioonivõimu käest. Eesti riigiasutused ei olnud loodud Saksa okupatsiooni ajal. Kust tuli Eesti riigivõim? Osalt tuli see rahvusvahelisest *de facto* tunnustamisest kahe Antandi riigi poolt, samuti Soome ja osalt muidugi ka Saksamaa poolt. Uue riigi võim kasvas välja rahva poolt valitud Maapäevast ja toetusest, mida andsid talle Eesti poliitilised parteid,²³ sõjaväeüksused ja Eesti ühiskond. Riik konsolideeris end Eesti Asutava Kogu valimiste läbi. Otsustav oli see, et Ajutine Valitsus suutis Eesti riigi ehitamisse kaasata enamiku eesti rahvast ja võidelda Nõukogude Venemaa punase sõjaväega ning selle tagasi tõrjuda.

Lõppkokkuvõttes toetus Eesti vabariigi legitiimsus rahvaste enesemääramise printsiibile, mida Asutava Kogu valimised kooskõlastasid ja mis oli 1919. aastal maailmas rahvusvaheliselt aktsepteeritud kui printsiip, mis legitimeeris uusi riike. Vastuvõtt rahvusvahelisel areenil tuli ajal, kui Eesti võeti vastu Rahvaste Liitu.

STATE, POWER AND LEGITIMACY IN ESTONIA, 1917–1920

Olavi ARENS

The article begins with definitions of state, power, and legitimacy. While we can define the state as an organization exercising sovereign power over the

²² **Vihalemm, P.** Eesti kodanlus imperialistide teenistuses. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, 156–243.

²³ Nagu Mati Graf on näidanud, esindasid Eesti poliitilised parteid eesti rahva kõiki sotsiaalseid kihte ja samal ajal oli neil poliitiliste võimaluste selgitamisel eesti rahvale tähtis osa: **Graf, M.** Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934: koos eellooga 1905–1917 ja järellooga 1934–1940. Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, Tallinn, 2000.

population of a given territory, power is harder to define. Power can mean the sovereign power of a state, but most often it means less than that. In the latter case power needs to be defined by the circumstances in which it is used. Finally, we need to ask what creates the political legitimacy of states.

Following the February Revolution, Russian political leaders wished to establish a new political structure for the Russian state where power would be decentralized and the political order would be legitimized by a constitution. Estonian political leaders were able to seize the favorable political moment to obtain from the Provisional Government a statute that brought about the administrative unification of the territory of Estonia and provided an elected institution that was to be responsible for the local governmental institutions of Estonia including schools and local law enforcement. Newly democratically elected town and commune assemblies were to be part of the new structure. The form of this political structure was that of self-government, but the content from the perspective of Estonian political leaders after the February Revolution was to be political autonomy for Estonia. This institution building of 1917 became the pre-history of the construction of the Estonian state in 1918–1919.

A competing state-building experiment via the soviets also took place in Estonia during this period. The soviets in Estonia were initially dominated by Russian soldiers and workers. However, with time, Estonian Bolsheviks were able to bring Estonian workers into their movement and later also secure support from segments of the rural population with their agrarian politics. The Bolshevik goal in Estonia was to participate in the building of fairly centralized state structure in Russia based on Bolshevik economic policies.

Following the seizure of power in Petrograd by the Bolsheviks in October, the Bolsheviks in Estonia also began the take-over of state and self-governmental institutions in Estonia. Power in Estonia, however, in 1917 was not as simple to define as perhaps before 1917. The Bolsheviks needed to take over not one or two, but numerous institutions. In fact, actual state power in Estonia eluded them as the Bolsheviks failed to gain control of Estonian military units, elements of Estonian society, and failed the test of elections to the Estonian Constituent Assembly. It is argued that the prime reason for this failure was an inability to articulate a coherent national vision for Estonia.

With the defeat of Germany in the War and the end of the German occupation in November 1918, state building in Estonia again commenced based on the institutions created in 1917. We can perhaps seriously begin to talk about the existence of an Estonian state in February 1919. Power and legitimacy flowed to this state from a variety of sources, both external and internal. Externally, support derived from the Entente powers, and Finnish and even German policies. Internally, the state building was supported by Estonian society, political parties, the military and the election process. Internal legitimacy derived from the elections to the Constituent Assembly and from military victories. External legitimacy derived ultimately from Estonia's admission into the League of Nations.

FACED WITH AN ALTERNATIVE A failed submarine deal

Magnus ILMJÄRV

Institute of History, Tallinn University, 6 Rütüli St., 10130 Tallinn, Estonia; magnus.ilmjarv@tlu.ee

In the 1930s it was decided to modernize the navy of Estonia. Its two largest warships were sold, and two modern submarines were ordered from England in 1934. The keels of the two similar submarines were laid down in May 1935 in England by Vickers-Armstrong. On July 1936 they were named “Kalev” and “Lembit” and launched shortly thereafter. Already on November 22, one month after the Red Army units had occupied their bases in Estonia, Germany had expressed its interest in obtaining the two Estonian submarines. On July 6 1940 Germany terminated the negotiations regarding the purchase of the Estonian submarines.

In the year of 1939, just before the start of the Second World War, Estonia owned 17 navy ships, two of these submarines – named “Kalev” and “Lembit” – built in 1934 by the British firm Vickers Armstrong. The history, and the fate, of these two submarines has continued to be in the focus of Estonian historians throughout the past decades. These two warships, launched more than 70 years ago, have always been viewed as objects of national pride.

Although much has been written about the two Estonian submarines, until now one aspect in their history has not been touched upon: Hitler-Germany’s attempt to purchase these modern British-built submarines as training submarines for the German navy in the fall of 1939. This topic is the main subject of this article which will also briefly cover the foreign policy activities of the Estonian government in this critical period. In addition, this account will describe the technical features of the two boats in question, the financial aspects of their procurement, also provide the background of the personalities involved in the sale negotiations, and finally analyze the reasons why Germany did not succeed in purchasing the coveted submarines despite its best efforts.

Even today, with the subject a part of the almost forgotten past, the pro and con arguments continue to preoccupy Estonian historians. Specifically, they ponder whether or not the purchasing of two, although modern, submarines for the Estonian navy in 1934 was a rationally acceptable step to take. Then and even now some opponents of the submarine purchase claim that the 9,000,000 Ekr

spent on these two submarines would have bought Estonia a modern and efficient air force, at least the best in the Baltic states.

It is clear from the available historical documents that altogether seventeen manufacturing companies from seven different countries were interested in producing the submarines for the Estonian navy. In 1933 Germany was anxious to get the order from Estonia for two U-boats, which were going to be built by a Dutch company, the *Ingeneurskantoon voor Scheepsbow*, a concern financed by the German capital.¹ But this firm was not acceptable to Estonian authorities, who ordered the U-boats from Great Britain instead. Nevertheless, the developing plan to purchase the submarines from Great Britain was strongly backed by General Johan Laidoner, and professor Ants Piip, the well-known Estonian diplomat, and the Foreign Minister.

Estonia's final choice of the manufacturer depended on various technical questions as well as its own foreign and domestic policy factors. In technical terms the British firms, particularly Vickers Armstrong Ltd., stood out among the competitors because of their many years of experience in successfully building submarines for the British as well as for foreign navies. As for the foreign policy considerations, the Estonian leadership felt a certain allegiance, and considered themselves obligation-bound, toward the British people: in January 1919, Great Britain had presented the newborn and struggling Estonian republic, at the time of fighting with the Soviet Russia, with two captured Russian mine-cruisers, "Avtroil" and "Spartak".² These cruisers eventually became the backbone of the Estonian navy. Further, the Estonians feared that ordering the submarines from some other country might negatively influence the Estonian-British relations. From the birth of independent statehood, Estonia viewed the Soviet Union as the hostile power in the region.

In domestic policy terms, the preceding points in respect to the trade and commerce would become issues for Estonian agricultural and manufacturing sectors, and thus negatively influence its domestic policies. Again, ordering the submarines from Great Britain in preference to all other countries would be advisable also from a domestic point of view.

Furthermore, the feelings of Estonians as a nation had to be taken into account in the matter of choosing a suitable, and satisfactory, manufacturer for building the planned submarines. Because of the help and support received from Great Britain during the War of Independence (1918–1920), most Estonians felt that the right thing to do under the prevailing circumstances was to contract a British firm to build the desired submarines. Thus, because of the above described arguments the Estonian government eventually decided to contract a still undetermined

---

¹ Chef der Marineleitung to the Auswärtiges Amt, August 22, 1933; Reinebeck's report, May 12, 1934. US National Archives II College Park, Maryland (NA II) RG-242 T-120 R-3883, K076705; K076740–K076742. About the *Ingeneurskantoon voor Scheepsbow* see **Forsén, B., Forsén, A.** *Saksan ja Suomen salainen sukellusveneyhteistyö*. WSOY, Porvoo, 1999, 11.

² See **Золотарев В. А., Козлов И. А.** *Три столетия Российского флота 1914–1941*. Полигон, Москва, 2004, 175–178.

British manufacturer for building its two planned submarines. In time, Vickers & Armstrong Ltd. was chosen for the job.

In parallel with the described process of choosing the manufacturer for the desired two submarines, the Estonian government was also making financial preparations for carrying out the project. First, the proceeds from the sale of its ageing cruisers to Peru in 1933 for 410,000 U.S. dollars or 2,312,400 Ekr. which were going to be used for purchasing the two planned submarines. Second, in 1933 the government established a Voluntary Special Governmental Submarine Collection Fund which during the next six years eventually collected 512,000 Ekr.³ It has to be mentioned that the government utilized this collection agency successfully also as a propaganda instrument in matters other than the purchase of the submarines for its navy. Third, to complete the financial preparations, on December 21, 1933 the *Riigikogu*⁴ adopted a “law for Improvement of the Navy and Preparation of the Budget for the Project’s Realization”. It should be mentioned here that the preliminary estimates put the total cost of the project into the 6,000,000–9,000,000 Ekr. range.

On December 12, 1934, the Estonian government signed the contract for the building of two submarines with the British firm Vickers & Armstrong Ltd for a price of £360,000 or 6,611,059 Ekr. According to the contract these boats were to be delivered in 1937. This purchase was the most expensive weapons’ procurement ever taken on by the Estonian republic.

On July 7, 1936 the launching of the new Estonian submarines, “Kalev” and “Lembit”, took place in Barrow of Furness. The British Admiralty was represented by Admiral Sir Percy Addison. Vickers & Armstrong Ltd. announced that these submarines were the 168th and 169th of its production-line.⁵ “Kalev” arrived in Tallinn in June 1937 and “Lembit” about one month later.

On their arrival, the boats were not as yet fully equipped with the necessary machinery and instrumentation for active duty. Radar, sonar, hydrophonical devices and submarine internal telephone were installed in September-October 1937 by the German firm “Atlas-Werke”. Finally, in September 1938, the Swedish firm “Bofors” mounted two 40 mm automatic guns on each boat for the price of & 7,300 or 134,028 Ekr.

To bring the boats to (a) full service capability, the training of their crews followed: the navigational trips undertaken in 1937 in the Baltic Sea prepared the chosen individuals for service on both submarines. These men had been selected from the total pool of Estonian military manpower reserves, including the border guards. The cost of training the boat crews – a total 34 men of whom 4 were officers, 28 petty officers and 2 were seamen.⁶

---

³ **Sammet, J.** Eesti allveelaevade saamisloost. Allveelaev ajaloomälestisena. (Eesti Meremuuseumi Toimetised, 2.) Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2001, 8.

⁴ Estonian Parliament.

⁵ **Sammet, J.** Eesti allveelaevade saamisloost, 9.

⁶ *Ibid.*, 13.

“Kalev” and “Lembit” shared many features with the S-class submarines built for Britain’s own use. The more notable features and capabilities of the new submarines were as follows. They had been designed for both the offensive as well as the defensive: to carry and launch torpedoes and to carry and lay mines even when submerged. In addition to the respective necessary equipment, both submarines were furnished with the required standard detection and communication systems. Each submarine was powered with two 600 HP diesel engines which permitted them to reach a maximum speed of 13.7 knots while cruising on the surface and 8 knots when cruising submerged under normal conditions. The supply enabled constant 24-hour stays under water and available air supply enabled constant 24-hour stays under water and available storage space for food and life subsistence needs made 30-day campaign missions possible.⁷ The British historian Brian D. Head concludes that the S-class submarines operated during the Second World War in the North Sea and the Mediterranean and proved to be very effective overall.⁸

Initially, as described at the beginning of this article, the Estonian government had based its war strategy on the military, specifically on the naval cooperation with Finland. In 1931, Finnish president Svinhufud advised prime minister Päts that the Estonian and Finnish peoples must work together as neither country could protect itself militarily alone and that on the seas the co-operation must be total.⁹ Up to the second half of 1930s both Estonia and Finland viewed Germany only as a potential guarantor of their independence as well as a possible ally against the Soviet Union. The submarines were expected to work in concert with Finnish submarines and coastal batteries to protect the Gulf of Finland and prevent the Soviet Navy entering the Baltic Sea until help arrived from the West.

In the beginning of July 1938 Lieutenant General Nikolai Reek, The Estonian Chief of General staff, informed Hans Frohwein, the German envoy in Tallinn, that Estonia had decided to offer resolute military opposition to any Soviet efforts of marching through its territories, but expects German military assistance if a military struggle ensues. Reek also told Frohwein that Estonia will ready to mine the Gulf of Finland, its straits and entrances to block the Soviet Navy from entering the Baltic Sea.¹⁰ It should be noted here that the Estonian submarines were also capable of laying mines.

On August 23, 1939 a Soviet-German Non-Aggression Pact was signed in Moscow. This pact between two European superpowers changed the continent’s

---

⁷ Ibid.

⁸ **Head, B. D.** Eesti allveelaevade areng 1919–1939. Allveelaev ajaloomälestisena. (Eesti Mere-
muuseumi Toimetised, 2.) Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2001, 31.

⁹ **Leskinen, J.** Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta
Neuvostliiton varalta vuosina 1930–1939. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1997, 193–
195, 199.

¹⁰ Frohwein’s report July 5, 1938. Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D
(1937–1945). Vol. V. Poland, The Balkans, Latin America, The Smaller Powers 1937–1939.
Washington, D. C., 1953, 460–462.

political landscape totally. Reek's offer to the German envoy was no longer operative because now Estonia belonged to the Soviet zone of interest. This circumstance became a reality when the Soviet-Estonian Mutual Assistance Pact was signed on September 28, 1939 and in October the Soviet military forces moved into bases in Estonia dictated by the agreement. Within a few days Latvia and Lithuania had followed suit by signing similar pacts.

According to Michael Gunton, at the beginning of the Second World War the British had 69 submarines at their disposal, 6 of which were minelayers and 33 of which had been built before 1935. They were reasonably well-equipped with efficient guns, torpedoes and fire control. The German U-boat arm was almost caught by surprise when war was declared, having only 57 boats of their disposal. The Germans had plans to build over 200 U-boats and many were under construction, but when the war started they were ill-prepared.¹¹ After the Soviet-Estonian pact was signed, Germany started proceedings, leading to the purchase of Estonian submarines. Already on November 22, one month after the Red Army units had occupied their bases in Estonia, the OKM¹², *Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen*¹³, presented to the OKM a memorandum proposing the purchase of allegedly available Estonian submarines, with stated intention to be used for training German U-boat crews. The reason given for this proposal was that by June 1940, the established time goal of the OKM, German shipyards were not able to produce the required 35 U-boat training ships. It becomes also clear from this memorandum that OKM had proposed similar schemes at earlier times, although with the Soviet Union, Italy and Japan in mind as the donor states. Initially Hitler had agreed to the proposal that the desired submarines could be bought from the Soviet Union, but had soon changed his mind. By this time it also had become clear that neither Italy nor Japan were willing to depart from their submarines in favor of Germany. Therefore the *Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen* shifted its attention to Estonia and Latvia as the donors of desired submarines. By then Germans also recognized that properties left behind by the evacuated Baltic Germans could, perhaps advantageously, be utilized as the payments for the boats in question. It was also believed that the Soviet bases had created a situation in which owning submarines had become meaningless for small nations like Latvia and Estonia.¹⁴

For some reason, only Estonian submarines were chosen. Apparently this was due to the fact that Berlin considered Estonia to be the most German-friendly of the three Baltic states. Additionally, the brand-new Estonian submarines probably contained the latest inventions and thus were excellent sources of technical information and design details of the British shipyards. For all these reasons the

---

¹¹ **Gunton, M.** *Submarines at War. A History of Undersea Warfare from the American Revolution to the Cold War.* Carol & Graf Publishers, New York, 2003, 41.

¹² *Oberkommando der Kriegsmarine.*

¹³ Headquarters of U-boat Division.

¹⁴ Memorandum by Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen 22.11.1939. NA II RG-242 T-1022 R-2917.

OKM was interested in acquiring the two Estonian submarines in preference to the Latvian two French-built submarines which, however, were older and therefore technically not up-to-date.

The submarines purchasing project was initially turned over to the *Auswärtiges Amt* and Foreign Minister Joachim von Ribbentrop. Already on November 22 Hans Frohwein, the German envoy in Tallinn, received an encoded telegram informing him about OKM's tentative plans to purchase both Estonian submarines. The telegram requested him to pass the order to Admiral Reimar von Bonin, the German naval attaché in Helsinki, also accredited to Estonia and Latvia, and direct him to guardedly approach the Estonian authorities in the matter.¹⁵

The conclusion of the mutual assistance pact brought about a change in the Estonian government. The new government assumed office on October 12, 1939 with Jüri Uluots as the Prime Minister, Ants Piip as the Minister of Foreign Affairs, Lieutenant General Reek as the Minister of War, August Jürimaa as the Minister of Internal affairs and Paul Kogerman as the Minister of Education, while the rest of the positions were held by their previous occupants. The German legation in Tallinn generally approved the changes in the government. Telegrams sent to the *Auswärtiges Amt* by envoy Frohwein indicated a positive view of Reek, who was considered very friendly to *Wehrmacht*, and a true supporter of the *Reich* and admirer of German Military prowess. Frohwein was also satisfied with Leo Sepp, the Minister of Finance, whom he thought an active backer of good trade relations with Germany. Frohwein warned of professor Jüri Uluots, the new Prime Minister, but was unhappy with the choice of professor Piip because of his earlier connections with Great Britain.¹⁶ Frohwein stated that Piip, unlike his predecessor, Foreign Minister Karl Selter, had personal connections to Britain and, because of this, the Foreign Ministry should be by-passed in the matter.¹⁷

At the end of 1939 and the beginning of 1940 the above-described submarines project was not moving with the necessary urgency. First, envoy Frohwein had not reacted to the *Auswärtiges Amt's* November 22 letter. Only on February 21, 1940 Frohwein informed *Auswärtiges Amt* that Bonin had delegated him, the envoy, to communicate with the Estonian government to start negotiations in the matter. Frohwein stated that he had informed the relevant Estonian officials of this, but they had reacted negatively.¹⁸

From the memorandum of Bonin it transpired that he had become aware of the submarine purchasing deal as late as December 1939 and had personally acted in the matter only after his visit to Berlin in the middle of February 1940. However, by this time fortunately Colonel Körner, the German deputy military attaché, had already approached a nameless Estonian confidant to get the case rolling.¹⁹

---

¹⁵ See Bonin's report, June 20, 1940. NA II RG-242 T-1022 R-2917, PG4888NID.

¹⁶ See Telegram by Frohwein, October 13, 1939. NA II RG-242 T-120 R-279, 214510.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ NA II RG-242 T-120 R-279, 214600.

¹⁹ Bonin's report, June 20, 1940. NA II RG-242 T-1022 R-2917, PG4888NID.

On February 23, 1940 a meeting of German High Command, with Hitler, Grand Admiral Erich Raeder, the Commander of German Naval Forces, General Wilhelm Keitel, the Chief of staff of OKW²⁰, and General Alfred Jodl, the Chief of OKW's Operation Section participating, took place. In discussions about the sea warfare the subject of purchasing Estonian submarines came up. The protocol of this meeting reports tersely that "According to a private discussion with the assistant of the military attaché, Estonia appears to be ready to transfer her two submarines to Germany, provided that Russia agrees." This is followed by the practical recommendation that "Estonia herself would have to obtain this agreement from Russia and offer the submarines on her own initiative. Then the acquisition would be most desirable." And it closes with the statement that "The Fuehrer agrees to this procedure."²¹

On February 28, OKM dispatched letters to the *Auswärtiges Amt* and to German legation in Tallinn declaring Hitler's approval to Admiral Raeder's proposal to buy two Estonian submarines and also stressing the point that the transaction was an important issue to Germany, and that these boats were not intended for military use but for training purposes only. This message also stated that if Estonia wished to replace the sold submarines with some torpedo boats, the German government would be willing to manufacture these in its shipyards.²² According to the memorandums originating in the Headquarters of U-boat Division this offer proved to be unrealistic: the promised torpedo boats could have been built by 1942 at the earliest, but most likely after the end of the war.²³

The next communication from the OKM, a memorandum dated March 2, expressed amazement that the legation in Tallinn had remained relatively passive in advancing the deal. This memorandum demanded accelerated action from the German naval attaché in Tallinn. It repeated the point that the initiative for the proposed deal should come from the Estonian government which also should ascertain the agreement of the Soviet government to the deal. It also restated the *Führer's* continuous interest in the matter. Finally, it recommended to by-pass the Estonian Foreign Ministry in the coming negotiations about the proposed transaction.²⁴

Another month passed by before Bonin had a chance to act and then inform the OKM about his progress. In an April 23 letter he wrote that on the advice of OKM and *Auswärtiges Amt* he had moved carefully and that at least regarding the Estonian government officials he had got nowhere as these officials did not want to know anything about the proposed submarines deal. As a support for their

---

²⁰ *Oberkommando der Wehrmacht.*

²¹ Fuehrer Conferences on Naval Affairs, 1939–1945. Foreword by Jak P. Mallmann Showell. Stackpole Boom, Pennsylvania, 2005, 82.

²² OKM to Auswärtiges Amt 28.2.1939. NA II RG-242 T-1022 R-2917.

²³ Memorandum by Seegriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen 30.3.1940. NA II RG-242 T-1022 R-1982.

²⁴ NA II RG-242 T-1022 R-1982.

negative position, they offered Bonin three reasons. First: because of the national pride involved in the matter the sale of the boats was unrealistic. Estonians viewed these boats as a national treasure; second: because the submarines were purchased with money, at least partly collected from the nation; third: the ships were extraordinarily well armed and met operational requirements. In his letter Bonin also declined to accept Colonel Körner's more optimistic views in the matter because he suspected that the information on which Körner had since February 1940 based his conclusions had been received from a self-serving confidant. However, Bonin still agreed to cautiously continue investigating the possibilities, and to carry out the order received from the OKM.²⁵

More than a month passed before Bonin was able to inform Berlin again about the state of things. On 24 May, Bonin flew from Helsinki to Tallinn – to carry out the verbal orders of the Submarine Group – to establish a new contact for the purpose of acquiring the two Estonian submarines. While doing this, he found that Germany and Estonia had a special relationship and that the purchase of the submarines was an inevitable undertaking. Bonin's war diaries offer additional information about the conversations in Tallinn, secret discussions that by-passed the embassy. It becomes clear that he met with a confidant with whom the aide to the military attaché had had discussions already in 1939. Bonin wrote in his war diaries that this nameless confidant did not consider the purchase of Estonian submarines through official channels advisable, actually impossible, but recommends as conclusion to try unofficial private channels.²⁶ In his long report from May 25, Bonin thoroughly analyzes some aspects of the possible submarines deal. First, he considers this business transaction very important to Estonia, particularly from the foreign policy standpoint: the sale of the British-built submarines to Germany would not only go against the laws of neutrality but will also be contrary to the wishes of Estonian Foreign Minister Piip. Speaking of domestic policy issues, Bonin stressed again that the ships were the embodiment of a national symbol: bought in the name of Commander-in-Chief Laidoner and with the people's money. It nevertheless becomes clear from the report that the matter had begun to shift in a direction favorable to Germany: "My confidant warns urgently against the straight path. Receptiveness from Päts, Uluots and Sepp can be expected only if the purchase occurs with the mediation of Sweden."²⁷ At the same time the naval attaché stated that, whereas the president favored the sale, one must expect opposition from Commander-in-Chief Laidoner. Whereas Bonin's report makes clear the opposition of Laidoner and II Division Commander Willem Saarsen to the undertaking, this was not the case with all higher-ranking Estonian military officers. In Berlin, military attaché Ludwig Jakobsen had informed Bonin that the submarines were not especially suited to Estonian needs, that they were "too big and unwieldy." Bonin now discussed the confidant's recommendation to use a

---

²⁵ Bonin's report, April 23, 1940. NA II RG-242 T-1022 R-1982, 33686.

²⁶ Bonin's war diary, May 1940. NA II RG-242 T-1022 R-4089, PG4875.

²⁷ NA II RG-242 T-1022 R-1982.

middleman. He named the Swedish firm *Bofors* but had to confess that he had not yet been able to address this question.²⁸

It becomes clear from the letter that the President, Prime Minister Uluots and Minister of Finance Sepp were ready to sell the submarines, with Sweden's mediation, to Germany. What could be the reason for this? Did they foresee Estonia's fate and wished to avoid the submarines falling into Russian hands? This appears unlikely. The president was convinced to the end that by yielding and subservience he could outsmart the Russians until the start of the German-Soviet war.

For example on April 29 Pääts in his talks with envoy Frohwein stated that Estonians had never belonged to the Russian-Asiatic cultural domain but always to the Western, i.e German, cultural realm and that he hoped that Europe's remaining rational political leaders would be able to settle the conditions of peace on the continent before rushing into new destructive military actions. Pääts emphasized that, bearing in mind their independence and free national existence, Germany's concept of constructing a New Europe was important to the small nations of Eastern Europe, even if this should be accompanied by certain restrictions.²⁹

Let us now examine more closely the foreign and domestic policy arguments raised by Bonin. The sale of the submarines did indeed have foreign policy implications. The ships were built in England, their sale to a nation at war would have been a breach of neutrality and unacceptable to those Estonians whose sympathies lay with Britain and France. There were sufficient numbers of such individuals in Estonia. As for to the submarines, it is worth recalling that "Lembit" and "Kalev" were funded partly with money obtained from the sale, to Peru, of Russian warships that had been given to Estonia by the British. A domestic policy and psychological element was the fact that the ships, built partly with money donated by the people, had become a national symbol.

The military also belonged to the domestic policy issues. How would the crews of the submarines, trained in England, react? We can only guess. Displeasure would probably have been general. In May, 1939, when the Estonian military leadership had decided to send the submarines on a visit to Kiel, one of the officers immediately informed the British Passport Control Officer (intelligence resident in Tallinn).³⁰ On May, 22 the Passport Control Officer told to Wilfred Hansford Gallienne that an Estonian naval officer had informed him that Lieutenant General Reek had given secret orders that the submarines were to go to Kiel after their visit to Finland. The officer, whom it has not been possible to identify, stated that the submarines officers were most displeased since they are generally pro-English and since they had promised when they were in England that they would never let

---

²⁸ Ibid.

²⁹ Telegram by Frohwein, April 29, 1940. NA II RG-242 T-120 R-1171, 474739.

³⁰ Message from Gallienne, May 22, 1939. Public Record Office, London (PRO FO) 371/23603, N 2900/177/59.

the ships be inspected by a country who might become a potential enemy of Great Britain. News of the planned visit of British-built submarines to Germany, in the spring of 1939, in the tense international situation, was a surprise to the Admiralty: “We understand, from secret sources considered reliable, that at the instance of the Estonian Foreign Office, the proposed visit has been abandoned. If this is confirmed, there would of course be no occasion for any further action, but we think you might like to intimate to Consul that whilst the cause of his uneasiness is fully appreciated there would have been difficulty in finding valid grounds for formal protest against the visit in question.”³¹ It was believed that the military chief of staff, Lieutenant General Reek, on whose orders the visit was to occur, had been bought off by the Germans. The British consul in Tallinn, Gallienne, did not believe this. On 28 June he reported to London: “I agree that this seems to confirm our suspicions of Reek, but I personally do not believe – as some do – that he is actively anti-British, or has been bought by the Germans. My opinion is that he considers the German army the finest in the world, and the only one to be admired, emulated and placated. However this is only a question of degree and as far as results are concerned we must look on him as a danger.”³² The visit to Kiel was intended as a political demonstration at a time when, negotiations were taking place among the Soviet Union, Britain and France for an alliance against Germany. An item in the tri-partite negotiations was guaranteeing Latvia, Estonia and Finland against German aggression. The visit was intended by the military leadership as a demonstration of their opposition to the Soviet-British-French guarantee and the encirclement of Germany. Gallienne’s protest to the Estonian Foreign Ministry nevertheless put a quick end to the plan.

Commander-in-Chief Laidoner, Chief-of-Staff Reek and his aide Colonel Richard Maasing, who had at this point already left Estonia, were believed in Berlin to be especially German-friendly. It is possible this was the basis for the belief that the purchase of “Kalev” and “Lembit” would succeed.

But who was the Estonian confidant to whom Bonin refers to in several reports without naming him? This becomes clear from Bonin’s war diary. In the latter the naval attaché has, along with other events, made dated entries concerning the negotiations about the purchase of the submarines. The confidant was the internationally known arms dealer Boris Linde. It is appropriate to discuss the Linde persona. In 1919–1920 Linde was active in an anti-Bolshevik league and was known for his monarchical views. At this time he was flat broke. Just like Päts, Linde had been involved in banking an “Easter trade” (with the communist regime of Russia) but according to rumors unsuccessfully. A relationship of trust with Päts made him one of the richest men in Estonia. After Päts’s *coup d’état* of March 12, 1934 Linde had become an internationally known arms-trafficker. Päts and Estonian

---

³¹ Admiralty to Foreign Office (Visit of two Estonian submarines to Kiel), June 9, 1939. PRO FO 371/23603, N 2900/177/59.

³² Gallienne to Collier, June 28, 1939. PRO FO 371/23603, N 3216/177/59.

higher military leadership trusted Linde to organize a number of arms deals. At this time Linde was closely associated with Mikhail Bondarenko.³³

The president and the military leadership trusted Linde with the variety of transactions. Linde, Bondarenko and the president's son Viktor Päts were the ones who were entrusted with selling off Estonia's aging weapons to the republicans in Spain.³⁴ In 1937–1939, Estonia sold, through dozens of agreements, weaponry for 16, 000,000 Ekr.—cannons, minethrowers, airplanes and ammunition.³⁵ This was seven times more than was realized from the sale of the destroyers “Lennuk” and “Wambola”.

Linde was associated with the “Bena”–“Nicolina Matkovite”–“Sharon”–“Vena-Scotia” scandal.³⁶ Because of international obligations, Estonian authorities were forced to arrest, in October, 1937 a ship that had arrived port side at Paldiski. “Bena” had previously left Gdynia under the name of “Jaron”, sailing under the British flag which during the trip was replaced with the Greek flag, in Paldiski claiming Bordeaux as its final destination.³⁷ During its journey to Pladiski it had been followed by a suitably armed privateer named “Alracon” (or “Al Rocque”) and sailing under the French flag. In Paldiski harbor “Alracon” blocked “Bena” from exiting, and when eventually the Estonian custom officers boarded “Bena” they found various war materials of Czechoslovakian origin in its last: a great number of fieldguns, machine guns and 4,000,000 cartridges. Later a court case ensued between the owners of the ship and the owner of the cargo. Meanwhile the cargo of “Bena” was sent on the ships of “Järvamaa” and “Virumaa” (belonging to the Tallinn Shipping Company) back to Gdynia.³⁸ One of the owners of the weapons cargo was arguably Linde. On October 14, 1937 “The Times” reported that “Bena's” cargo had been worth £ 1,500,000 and its final destination had been the republicans' side of the Spanish Civil War.

In any case in the beginning of June 1940 the U-boat Division of OKM still insisted on continuing Estonia's submarine purchasing project. It was again requested that the Estonian government take the initiative in selling the ships and that the Soviet Union be informed of the matter. The need to inform the Soviet Union was emphasized. It was also decided to offer the Estonians in recompense small U-boats built in Dutch and Danish shipyards.³⁹ Even a few days before the

---

³³ Originally from the Ukraine, the Russian emigrant Bondarenko arrived in Estonia in 1936. He had lived for a time in Paris and had been associated with the internationally known arms merchant Sir Basil Zacharoff.

³⁴ See Kromel's protocol of the cross-examination, September 29–October 4, 1940. Eesti Riigi-arhiivi Filiaal (ERAF), f 130, n 3802, s 2, l 85.

³⁵ Nõmm, T. Eesti sõjapüssid 1918–1940. (Laidoneri Muuseumi aastaraamat, 5.) Tallinn, 2005, 46.

³⁶ See Päevaleht, 1937, December 9.

³⁷ See Estonian Foreign Ministry to the Estonian Maritime Board, October 19, 1937. Eesti Riigi-arhiiv (ERA), f 957, n 14, s 456, l 2.

³⁸ Estonian Foreign Ministry to Linde, November 18, 1937; Estonian Foreign Ministry to envoy in London, December 9, 1937. ERA, f 957, n 14, s 456, l 28, l 34–34p.

³⁹ Memorandum by Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen 7.6.1940. NA II RG-242 T-1022 R-2917, PG488-NID.

ultimatum was presented to the Baltic states, it was hoped in Berlin that the purchase of the ships would be successful. On 12 June, OKM addressed a new letter to the *Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen* and the naval attaché in Helsinki. This letter repeated again that Hitler's agreement to buy the Estonian submarines was contingent on two requirements: Estonia should itself make the proposal to Germany and this should occur through Russia or with Russia's knowledge.⁴⁰ It was again stressed that the purchase of the ships would be accompanied by domestic and foreign policy as well as psychological issues for Estonia. Therefore, the naval attaché was advised to be extremely careful in his discussions with the Estonians. The letter stated that using Sweden as an intermediary for the transaction was unacceptable as it was contrary to Hitler's directions and also not recommended for political reasons.⁴¹

On 16 June 1940 the Soviet government presented Estonia with an ultimatum, followed by the occupation of the country a day later. The Soviet Union also demanded the formation of a Soviet-friendly government. On 21 June, President Päts appointed into office the government of Johannes Vares-Barbarus. All this brought profound changes to the planned purchase of the ships. On the same day the new government took office, the *Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen* sent the naval attaché a telegram asking him what he thought: would it be worthwhile to approach the Estonian government about the planned purchase of the submarines or should the negotiations be ended.⁴² On June 28 OKM asked the naval attaché whether it was still possible to purchase these submarines without the knowledge of the Soviet government. Bonin's reaction to these question can be found in his war diaries where he stated that without any further investigation it is impossible to answer these inquiries truthfully, but added that he had contacted the Commander of Estonian Navy.⁴³ Subsequent events in the Balticum obviously demonstrated to the Germans the hopelessness of the transaction.

After this final inquiry the OKM seemingly gave up – OKM July 5 letter to *Seekriegsleitung Amtsgruppe U-bootswesen* and OKW Foreign Department concluded, particularly in taking into account Hitler's demand to continue negotiations only if it is done on Estonian initiative. It becomes clear from the letter that Hitler himself had forbidden any contact with Moscow regarding "Kalev" and "Lembit": "Dealing with Moscow is contrary to the *Führer's* instructions; it is in conflict with the current foreign policy line".⁴⁴ On the next day, July 6, the *Seekriegsleitung Amtsgruppe U-bootswesen* ordered the Helsinki naval attaché and the OKW Foreign Department to terminate negotiations regarding the purchase of the Estonian submarines.⁴⁵ The decision is understandable. In a memorandum

---

⁴⁰ NA II RG-242 T-1022 R-1982.

⁴¹ Ibid.

⁴² NA II RG-242 T-1022 R-1982.

⁴³ Bonin's war diary, June 1940. NA II RG-242 T-1022 R-4089, PG4875NID.

⁴⁴ NA II RG-242 T-1022 R-1982.

⁴⁵ Ibid.

written on 3 July, *Reichswirtschaftsminister* and *Reichsbank* president Walther Funk stated that German firms and business circles were continually providing information that, the near future, one must consider on a total political and economic structural transformation in the Baltic states and that Soviet influence in the economic sphere increases daily.⁴⁶ At the same time, it has been impossible to find any document in the Soviet archives which would show any attempt by the Estonians to discover Moscow's views.

It is worth noting that in the summer of 1940, Juhan Nihtig (Narma), business man and Minister of Finance in the Vares government, who is also identified as a Soviet intelligence agent in Soviet intelligence documents, informed Mikhail Botshkarjov, consul and political intelligence resident at the Soviet embassy in Tallinn, that the government led by Prime Minister Uluots had wanted to sell the complete Estonian navy to Britain and that negotiations to this effect had been carried out for as long as six months. Beria considered this news so important that he informed Stalin, Molotov, Kliment Voroshilov and Semjon Timoshenko.⁴⁷ Confirmation that the Estonian government also negotiated with Britain over the sale of the submarines has been impossible to find.

In conclusion, the ultimate fate of the two Estonian submarines needs to be told. On 6 August, after news of Estonia's incorporation into the Soviet Union, the submarines raised the flag of the Soviet Union. Based on the 13 August 1940 decision of the Supreme Soviet of the Commissar of War Navy, Nikolai Kuznetsov gave an order to the Soviet Baltic Navy under the red flag which resulted in the placing of both the Estonian and Latvian battleships under the command of the Soviet Baltic Navy.⁴⁸ At the beginning of the German-Soviet war both "Kalev" and "Lembit" fought the German Navy in the Baltic Sea. In November 1941 "Kalev" hit a mine near the Naissaar Island at the entrance of the Tallinn harbor, and sank. "Lembit" survived the war with six battles. It sunk two enemy warships, two supporting ships and presumably other seagoing vessels with mines launched by it into hostile waters.⁴⁹

CONCLUSION

The following conclusion can be drawn from the preceding story of the two British-built Estonian submarines.

---

⁴⁶ About the Memorandum by Funk see Memorandum by Woermann, July 11, 1940. NA II RG-242 T-120 R-375, 23026.

⁴⁷ Beria to Timoshenko, July 11, 1940. Library of Congress, Washington, D. C. (LC), Volkogonov, 16/37.

⁴⁸ Российский государственный архив Военно-морского флота, Санкт-Петербург (РГАВМФ), Р-1678-1-135, 134–135.

⁴⁹ **Петров П. В.** Военно-морские силы Эстонии (1918–1940). – Таифун. Военно-технический альманах, 2003, 1, 42.

Concerning the Germans: As stated by the German naval authorities in their correspondence, the Estonian submarines in question were to be purchased for training U-boat crews. From the intensity with which the project was pursued by the highest authorities of Nazi Germany it can be concluded that the German interest in these British-built submarines was primarily motivated by the desire to discover the British advancements in submarine technology and construction methods. Training on submarines built in Great Britain would patently have given German seamen additional experience. Familiarity with the enemy's ships would obviously have given them a certain advantage in the on-going naval warfare.

Concerning the Estonians: Under the conditions of the European foreign policy crisis, Estonia, hiding behind a rhetoric of neutrality, chose for itself in 1939 a foreign policy orientation that corresponded least to the national interests of its people. Fearing a loss of property, a contribution was made to the enemy of independent Baltic states, Hitler's Germany, as the most decisive opposing force to Bolshevism. With the sale of the submarines, a faction of the Estonian government wanted to please Germany – it was believed that only it could exert its power and influence to save Estonia from total occupation and bolshevization. One may ask how, had the submarines indeed been sold, the government would have justified it to the people and the military? Fear of public opinion, the military and obviously also of the reaction of the Soviet Union and the occupation of the country by the Soviet Union were all among reasons why the sale of the submarines to Germany did not take place.

ACKNOWLEDGEMENTS

The research was financially supported by the Estonian Science Foundation grant Nos 2905, 3817, 5095, 9896. My special thanks to translators Eino and Maia Saaremaa and Ene Inno in the United States of America.

VALIKU EES

Nurjunud allveelaevatehing

Magnus ILMJÄRV

1939. aastal oli Eesti Vabariigil 17 sõjalaeva, nende seas ka kaks allveelaeva Kalev ja Lembit, mille tegevus ning saatus on jätkuvalt huvi pakkunud. 60 aastat tagasi vette lastud laevu võib täie õigusega "rahvuslikuks uhkuseks" nimetada. Eesti soovi vastu ehitada kaks allveelaeva tundsid huvi kolmteist firmat seitsmest riigist. Otsuse tegemisel said määravaks tehnilised, poliitilised ja majanduslikud aspektid. 12. detsembril 1934 sõlmis Eesti riik Briti firmaga Vickers & Armstrongs Ltd lepingu kahe allveelaeva ehitamiseks.

Allveelaevad pidid koostöös Soome allveelaevade ja rannikupatareidega kaitsma Soome lahte ning sulgema Nõukogude laevastiku väljapääsu Läänemerele, kuni abi mingist sõbralikust riigist kohale jõuab. 1930. aastate teisel poolel nähti abistaja-riigina Saksamaad. Ehkki Eesti allveelaevadest on piisavalt kirjutatud, leidub nende ajaloos siiski episood, mis väärib käsitlemist.

Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise lepingud muutsid Balti riigid idanaabri protektoraadiks. Kuu aega pärast Punaarmee asumist baasidesse Eestis, 22. novembril 1939, koostas OKM-i⁵⁰ Allveelaevade Grupp (Seekriegsleitung Amtsgruppe U-Bootswesen) ülemjuhatusel memorandumi, milles leiti, et Saksa allveelaevastiku ülesehitamine nõuab lisaks sõjas kasutatavatele allveelaevadele ka õppeallveelaevu, mida Saksa tööstus pole suuteline ehitama. Allveelaevade Grupp tegi ettepaneku osta allveelaevad Eestist või Lätist. Millegipärast jäädi peatuma ainult Eesti allveelaevadel. Kas oli põhjuseks see, et Eestit peeti Berliinis kolmest Balti riigist kõige Saksa-sõbralikumaks, või olid juba 20. aastatel Prantsusmaal ehitatud Läti allveelaevad Ronis ja Spidola sakslaste arvates sobimatud, jääb selgusetuks. Ühe momendina märgivad sakslased Inglismaal ehitatud Eesti allveelaevade modernsust.

Allveelaevade Grupp pöördus selles küsimuses välisminister Ribbentropi poole. Juba 22. novembril sai Saksa Tallinna saadik Hans Frohwein šifreeritud telegrammi. Selles teatati, et Saksa merevägi kaalub võimalust osta mõlemad Eesti allveelaevad. Saadik pidi andma Saksa Helsingi mereväeatašeele admiral Reimar von Boninile, kes oli akrediteeritud ka Eestisse ja Lätisse, ülesande ettevaatlikult pinda sondeerida.

23. veebruaril 1940 toimus Berliinis koosolek, millel osalesid Hitler, sõjalaevastiku ülemjuhataja suuradmiral Erich Raeder, OKW⁵¹ staabiülem kindral Wilhelm Keitel ja OKW operatiivosakonna ülem kindralmajor Alfred Jodl. Meresõda puudutavate küsimuste kõrval oli üheks aruteluobjektiks ka Eesti allveelaevade ostmine. Leiti, et Eesti võiks ise saavutada kokkuleppe Venemaaga ja pakkuda allveelaevu oma initsiatiivil. Hitler ise nõustus sellega. Kõnelusi laevade ostmiseks soovitati pidada Eesti välisministeeriumist mööda minnes. 23. aprillil kirjutatud ettekandes tõdes mereväeatašee Bonin, et Eesti ametiisikud ei taha laevade müügist kuulda, et rahvusliku uhkuse seisukohast on laevade müük võimatu, sest laevad on ehitatud valdavalt rahva raha eest, et rahvas osales korjanduses ja võttis laevu vastu suure pidulikkusega.

Veel 1940. aasta juuni algul leidis Allveelaevade Grupp, et mereväeatašee peab läbirääkimisi jätkama. Taas soovitati, et Eesti valitsus peaks näitama laevade müügil initsiatiivi ja et venelasi tuleb asjast informeerida. Seejuures rõhutati Nõukogude Liidu informeerimise vajadust. Veel mõned päevad enne Balti riikidele esitatud ultimaatumit loodeti Berliinis, et laevade ostmine õnnestub. 12. juunil adresseeris OKM Allveelaevade Grupile ja Helsingi mereväeatašeele uue kirja.

---

⁵⁰ *Oberkommando der Kriegsmarine.*

⁵¹ *Oberkommando der Wehrmacht.*

Selles korralti taas, et Hitleri nõusolek kahe Eesti allveelaeva ostmiseks on seotud sellega, et Eesti peaks ise Saksamaale pakkumise tegema ja müük peaks toimuma Nõukogude Liidu teadmisel.

16. juunil 1940 andis Nõukogude valitsus Eestile ultimaatumi, millele järgnes maa okupeerimine päev hiljem. See kõik tõi olulise pöörde laevade ostmise kavatsusse. Edasised sündmused Baltikumis näitasid sakslastele ilmselt tehingu lootusetust. 5. juulil tõdeti OKM-i Allveelaevade Grupile, mereväeatašeele ja OKW välisosakonnale saadetud kirjas, et Hitler oli seadnud peamiseks tingimuseks Eesti valitsuse poolse initsiatiivi, kuid et seoses uue poliitilise olukorraga on mõttetu seda Eestilt oodata.

Hitleri Saksamaa soovis laevu osta seepärast, et tegemist oli moodsate laevadega. Väljaõpe Inglismaal ehitatud laevadel andnuks ilmselt saksa meremeestele täiendavaid kogemusi. Vastase allveelaevade tundmine andnuks aga käimasolevas meresõjas teatud eelise.

Allveelaevade müügi puhul soovis üks osa Eesti valitsusest tulla vastu Saksamaale – riigile, kellest usuti, et ainult tema suudab oma mõju ja jõuga Eesti lõpliku okupeerimise ning bolševiseerimise ära hoida. Kartus avaliku arvamuse, ühe osa sõjaväelaste ja ilmselt ka Nõukogude Liidu reaktsiooni ees ning maa okupeerimine Nõukogude Liidu poolt olid põhjused, miks allveelaevade Saksamaale mahamüümine ei õnnestunud.

EDUCATIONAL IDEOLOGY AND PROFESSIONAL MIDDLE CLASS IN SOVIET ESTONIA IN THE 1950s–1980s

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hotmail.com

Since the mid-20th century university-educated intellectual workers have ceased to be just a small part of the population, forming instead quite an eminent layer of society – a mass intelligentsia. The phenomenon has been sparking research interest all over Europe. The aim of the present article is to elucidate certain aspects of the development of Estonian intelligentsia during the Soviet period, as in their time, the definition of intelligentsia and the related concepts, the efficiency of intelligentsia, and a comparison of the relevant situation in Estonia with that of other countries – all those used to be issues evaded or blurred rather than discussed objectively.

Labour has a vital role in national economic growth and progress. Other factors such as capital, natural resources, geographic location etc. are also obviously important. And yet the motor of social development is man with his will to work, his daring and resolution, his knowledge, skills and education. Since the mid-20th century all industrial countries have been developing certain common traits, which can be attributed to the technological and scientific progress. One of them is an unprecedented spread of secondary and tertiary education, while intelligentsia has become a salient part of labour resources not only in the functional sense, but also in quantitative terms.

IDEOLOGY AND EFFICIENCY OF TERTIARY EDUCATION

Earlier many economists and educators would regard education (particularly on secondary and tertiary levels) as belonging to the sphere of consumption. Later, however, especially as educational system took shape and public education became current (i.e. in the 19th and first half of the 20th century) education came to be regarded as investment.¹ For Soviet ideology this was an alien term. Throughout

---

¹ **Firestone, O. J.** *Industry and Education. A Century of Canadian Development.* (Social Science Studies, 5.) University of Ottawa Press, Ottawa, 1969, 93, 96–97, 147.

the tsarist period education had been seen mainly as a personal (or family) matter, and thus even primary general education had not been made compulsory. In Estonia compulsory school attendance was enforced in September 1919 by the Constituent Assembly, applying to the age group 9–14. In Russia educational ideology changed after the Bolshevik coup, when the educational sphere was nationalized for both political and economic reasons. The principle that it was workers and poor peasants and other such “trustworthy” people whose offspring should primarily benefit from Soviet higher education, refers to an obsolete paradigm according to which education was a status or class privilege. Until the schoolyear 1956/57 high school and university charged for tuition in the Soviet Union. The propaganda emphasized that a Soviet intellectual would always remain in debt to the people (nation). This, too, intimates that education was viewed on a political scale and from a personality point of view. Education was funded using the so-called residual method, which hardly matched the concept of education as a motor of the future, or of education financing as investment. The Soviet communists cherished a voluntaristic principle according to which the Communist Party was “the mind, honour and conscience” of their era, showing the people science-based ways to progress, awakening their energy and guiding them. The leaders of the closed Soviet society could and would consider education only as an issue of domestic policy or a means of propaganda, whereas in the West education had long before become an international challenge involving extensive exchange of students and professors. The aim set by the CPSU was to develop the social structure of the nation by a gradual merger of industrial workers, collective farmers and intellectuals “into a unified workers’ collective of communist society”.² Soviet educational ideology was school-central, overemphasizing the importance of studying at institutions subjected to firm control, or rather, ruling out all other options. Out-of-school learning was not positively valued: true, the eight-class and high-school certificates could be acquired extra-murally, but not the diplomas of vocational schools or universities.³ Soviet educational ideology rested on the Marxist understanding of man as a tool in the hands of the laws of human development.

In the post-war Western world schooling came to be regarded as another branch of economy – education industry, regulated by the law of supply and demand. In the 1960s it was emphasized that managers were the most important profession making economy innovative and sustainable. It was understood that a mere expansion of the productive capacity of the labour force will not lead to economic growth per se. It is also necessary to create sufficient effective demand to make efficient use of the expanding labour force equipped with greater knowledge and skills resulting from more and better education and training.⁴

---

² Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt). Eesti Raamat, Tallinn, 1968, 105, 121.

³ Eesti nõukogude entsüklopeedia (ENE), 2. Valgus, Tallinn, 1987, 498.

⁴ **Firestone, O. J.** Industry and Education, 143.

A great deal of effort was put into getting a better understanding of the relationship between education and economic growth. Many countries, including the Soviet Union, seemed to forget that educated people would need good (incl. economic) conditions for self-realization. Educational policy should, after all, be aimed at a situation where education (diploma) guarantees a young person a prosperity higher than those without higher education are entitled to, at the same time burdening the young specialist with a higher load of social responsibility. Soviet educational policy ignored the former aspect, although well emphasizing the latter.

The promotion of education in the Soviet Union was made ineffective by a relatively slow economic growth. Educating the youth means a potential possibility to increase the gross domestic product. A real growth of the GDP requires a skilful application of that potential. That is where the Soviet system failed.

From 1980–1988 the GDP of the Estonian SSR increased by 25% (true, the statistics of the time could easily have been exaggerated), which makes the annual average 2.8%. During the same period, however, the number of employees with tertiary education increased from 79,100 to 106,000, i.e. by 34%. The number of people with a secondary special education rose from 108,300 thousand to 134,000 thousand, i.e. by 24%.⁵ The previous decade (1970–1980) had brought a 72% increase (from 46,000 to 79,100) of employees with tertiary education, while the GDP grew by 66%.⁶ Analogous indices can be presented for various economic sectors. In 1980, for example, the agriculture and forestry of the Estonian SSR employed 24,900 specialists with tertiary or special secondary education, whereas in 1987 their number amounted to 36,200 (an increase by 145%). The value of agricultural output, however (in prices comparable to those of 1983), was 1718.1 million roubles in 1980, and 1847.1 million in 1987 – an increase by 108%.⁷ In civil engineering the accumulation rate of qualifications exceeded the growth of working efficiency probably because full implementation of the capabilities of the highly educated employees was impeded by administrative barriers and particular interests.⁸ According to Firestone the educational sphere in Canada is also “...an industry whose rate of growth exceeds the rate of expansion of most sectors of the Canadian economy”.⁹ Yet economic growth was rapid in Canada. In 1976–1989 the Gross Domestic Product increased 3.3 times, while in 1983–1987 its growth (4.4% per year) was the highest among the G7 countries.¹⁰ In most cases dangerous widening of a split between the educational level of labour and productivity signals of some flaws in economic and social policy.

---

⁵ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal. Statistika aastaraamat. Olion, Tallinn, 1989, 29, 219.

⁶ Eesti NSV rahvamajandus 1983. aastal. Statistika aastaraamat. Eesti Raamat, Tallinn, 1984, 16, 151.

⁷ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal, 27, 220.

⁸ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu. Argo, Tallinn, 2007, 387.

⁹ **Firestone, O. J.** Industry and Education, 170.

¹⁰ The Canadian Trade and Investment Guide, 1989. The Financial Post, Toronto, 1989, 3.

In countries with a developed market economy it was believed that the contribution of the school system to the productive sector would counterbalance educational expenditure. As education proved to be profitable it began to receive considerably more funding, modern information technology and mental effort. Many eminent social scientists were guided by the principle that education is a major impetus behind social change. Investments to education are a key to economic and social progress.¹¹ Those ideas were particularly influential in capitalist countries in the prosperous 1960s. The depression of the 1970s, however, brought a somewhat less optimistic ideology.¹² This had direct repercussions on the educational expenditure of several countries with market economy: in Switzerland, for example, the expenditure went on increasing in the 1970s and 1980s, too, but at a lower rate than in the “golden sixties”.¹³ I fully agree with Swedish sociologist Gunnar Adler-Karlsson in that both the optimism of the 1950s–1960s and the pessimism of the 1970s–1980s were exaggerated.¹⁴ In the so-called socialist countries, however, the efficiency of the educational system proved to be low, despite being carefully regulated. In any case, extensive employment of educated labour was not accompanied by a similarly rapid economic growth.¹⁵

In the Soviet Union pedagogy, as well as studies of social and economic problems related to the educational system, were not well funded. The effects of financial shortage (a problem often discussed by Western educationalists, too) were aggravated by some other impediments characteristic of the Soviet empire, such as, for example, a fear to come up with new ideas. It prevailed up to the mid-1950s, causing social paralysis. Later the situation improved, but some spheres, such as for example, studies of applied didactics lacked full academic freedom right until the end of the Soviet Union.¹⁶

It is complicated to measure the contribution of educational progress to economic growth. And yet, schooling expenditure remains one of the most important investments to human development. The influence of intellectuals on economic growth is mediated by the economic policy of the ruling regime. In the Soviet Union decisions – not only general political ones, but often also those applying to practical work – would be made on rather high level. Such practice would inhibit the creative ability and responsibility of the intellectuals, forcing them into the category of underlings, shared by industrial and farm workers.

---

¹¹ **Tartu, Ü.** Ühiskond ja haridus. – Haridus, 1990, 1, 8.

¹² See **Collins, R.** *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification.* Academic Press, New York, 1979.

¹³ *Bildungs mosaik Schweiz.* Bundesamt für Statistik. Bern, 1992, 26.

¹⁴ **Adler-Karlsson, G.** *Koulu – püsakõimispaikka terpeettomille vai tie sisäiseen avartumiseen?* Tammi, Helsinki, 1983, 52.

¹⁵ **Sirk, V.** *Hariduskriis Nõukogude Eestis.* – *Acta Historica Tallinnensia*, 2005, 9, 235–256.

¹⁶ **Nagel, V.** *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991.* (Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 22.) TLÜ Kirjastus, Tallinn, 2006, 73, 76.

INTELLIGENTSIA AS THE PROFESSIONAL MIDDLE CLASS IN THE SOVIET UNION

Many sociologists place intelligentsia in the middle class and define it more precisely as “the professional middle class”, thus making a clear difference from workers as well as from businessmen. That class played an important role in the mollification or abolition of authoritarian regimes, and in the emergence and stabilization of liberal democracies.¹⁷ Soviet intelligentsia is usually not referred to as “professional middle class”. This seems an aftermath of Soviet social studies, ardently opposing the definition of intellectuals as a class. In the first phase of communism (the so-called socialist society) intelligentsia was meant to exist as an intermediate stratum alongside workers and collective farmers. Intellectuals were not supposed to have interests of their own or aims different from those of workers and collective farmers, while everyone had to align themselves with “the working class as the leading force of the society”. In the higher phase of the communist society, however, all classes were to disappear, together with the intermediate layer.¹⁸ Speculating on that utopian vision of the future, we may guess that the intellectuals were to lose a lot, including an opportunity to devote themselves entirely to congenial work. Creative intellectuals were expected to commit themselves to the so-called productive labour, while creative efforts were obviously meant to acquire a hobby status. According to Karl Marx: “Modern industry, indeed, compels society, under penalty of death, to replace the detail-worker of to-day..., by the fully developed individual, fit for variety of labours, ready to face any change of production, and to whom the different social functions he performs are but so many modes of giving free scope to his own natural and acquired powers.”¹⁹ At the same place he refers to a 17th-century author John Bellers, according to whom “Bodily labour, it’s a primitive institution of God”. Eastern Marxist literature sometimes refers to the possible emergence of a nationwide intelligentsia: “*Je mehr sich jedoch die menschliche Gesellschaft ihrer Vollendung im Kommunismus nähert je größer der Anteil der Intelligenz an der Bevölkerung, desto näher sind Wir dem großen Ziel einer das ganze Volk umfassenden sich voll entwickelnden Intelligenz.*”²⁰ The idea was not only utopian, but also paradoxical, as several capitalist countries of the time were closer to that ultimate social goal than the Soviet Union, let alone most of its satellites.

Nowadays many non-Marxist scholars favour a more liberal definition of a social class: a social group with a similar social-economic status, whose members

---

¹⁷ **Zakaria, F.** *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad.* W. W. Norton & Company, New York, 2003, 72.

¹⁸ *Filosoofia leksikon.* Eesti Raamat, Tallinn, 1965, 447.

¹⁹ **Marx, K.** *Capital*; **Marx, K., Engels, F.** *Manifesto of the Communist Party.* (Great Books of the Western World, 50.) William Benton, Publisher, Encyclopaedia Britannica INC., Chicago, 1952, 240–241.

²⁰ **Kuczynski, J.** *Die Intelligenz. Studien zur Soziologie und Geschichte ihrer Großen.* Akademie-Verlag, Berlin, 1987, 324.

share certain attributes or interests.²¹ Classes are regarded neither as bricks in the wall nor as hostile legions lined up for battle. Class is rather understood as a set of people possessing capital in similar quantities and combinations. Notably, this capital need not be merely economic, but it may well be “cultural capital” in Bourdieu’s terms (education, prestige, etc.).²² Consequently, class membership is also defined by way of life and particularly (in my opinion) by behaviour.²³ This enables the people who are engaged in complicated mental work and sell their knowledge or mental production, to be described collectively as a class. Modern sociology acknowledges – despite controversies over the theory of class – at least three major classes: upper, working (or lower) and middle.²⁴ The main difference between the Soviet intellectuals and the traditional middle class was pecuniary: the living standard of most of the intellectuals did not differ much from that of workers and collective farmers, while the income of certain privileged worker categories and wealthy collective farmers considerably exceeded that of an ordinary intellectual.

And yet the term “professional middle class” is not empty of content. On the contrary, it distinguishes the mass of wage earning intelligentsia (teachers, physicians, engineers etc.) from the highly educated members of the powerful elite (top nomenclatura). It may also cover a wider stratum of creative intellectuals (scientists, scholars, university lecturers, writers etc.), excluding perhaps some artists particularly favoured by the potentates, and the mediatory top scientists. Soviet nomenclatura was not without highly educated people, and their numbers increased as the collapse of the empire drew nearer. Like M. Djilas, Western sovietologist M. Voslenski describes the Soviet ruling stratum as a new class of “declassed” people.²⁵ The term “middle class” gives quite an apt description of the position of intelligentsia in the community – its more active members rising to the elite (economic as well as political), the less able ones slipping down to join less qualified workers. On status groups level (defined by job prestige and cultural requirements), the intellectuals should in turn be distinguished from the working or lower class as well as from the less educated middle class (small producers, small proprietors etc.).²⁶

---

²¹ **Cathal, J. N.** The Longman Guide to World Affairs. Institute of International Relations University of British Columbia, Longman Publishers, USA, 1995, 64.

²² **Adamson, W. L.** Marxism and historical thought. – In: A Companion to Western Historical Thought. Eds L. Kramer, S. Maza. Blackwell Publishers, Malden, Mass., 2000, 218.

²³ Modern scientists declare that “the upper-middle class historically has been the responsible backbone of the community because of its civic participation and its support of cultural affairs”: **Bensman, J., Vidich, A.** The new class system and its life-styles. – In: The New Middle Classes. Life-Styles, Status Claims and Political Orientations. Ed. A. Vidich. New York University Press, New York, 1995, 267.

²⁴ The New Encyclopædia Britannica, 10. Micropædia. Ready Reference. Founded 1768. 15th Edition. Encyclopædia Britannica, Inc., Chicago, 1998, 919.

²⁵ **Восленский М.** Номенклатура. – Новый мир, 1990, 6, 230.

²⁶ About distribution of the middle class to the new middle class (managers, salaried professionals etc.) and the old middle class (farmers, businessmen, free professionals): **Mills, C. W.** The new middle class, I. – In: The New Middle Classes, 189–202.

Soviet intelligentsia was a middle class also by its mental characteristics. The authorities were aware that intellectuals cannot be controlled using exactly the same methods as with workers and collective farmers: in KGB there was a special department to keep an eye on the intellectuals and to “work” them personally. Therefore, an intellectual had to tread even more carefully than a worker, practising double morals and cultivating bi-behavioural bilingualism.²⁷ More than a worker he had to consider the consequences of his or her word or deed in a totalitarian country. All this cultivated restraint, precaution and deliberation, all so typical of Estonian intellectuals. Moreover, those traits were characteristic of the Estonian people in general, while it was, after all, the intellectuals who formed its firm backbone after the Estonian state and civic structures had been wiped out in the 1940s. The authorities were not able to regulate social and national-cultural functioning of the intelligentsia quite to the same extent as its activity in the administrative and economic spheres. In the Estonian SSR, like in the rest of small Soviet republics that lacked the opportunities to develop political life while its administrative and economic spheres were firmly subordinated to Moscow, the cultural sphere acquired a special place as the last pillar of national identity. The local political as well as economic elites being rather inefficient, people’s respect and interest belonged first and foremost to cultural figures (writers, musicians, scholars, artists, actors etc.). Most of the ethnic Estonians living in the Estonian SSR (in 1989 963,281 people, 61.5% of the population) may be regarded as a national community with its own specific aims, of which the central one was a vernacular school prizing national culture.²⁸ This was the educational ideology supported by most parents, as well as teachers and – within possible limits – even some representatives of the top nomenclatura, such as Ferdinand Eisen, minister of education of the Estonian SSR from 1960–1980.

The official aim and public task of the Soviet school was communist education as “the formation of such members of the socialist and communist society who are politically aware, free from relics of the past, and developed in every way”.²⁹ However, “communist education” remained an abstract notion never really explained in detail by top ideologists. According to Peeter Kreitzberg the aim of teaching and educating young people was one of the least elaborated problems in

---

²⁷ **Boobbyer, P.** Truth-telling, conscience and dissent in late Soviet Russia: evidence from oral histories. – *European History*, 2000, **30**, 4, 553.

²⁸ “In Estonia in the sixties /.../ and in the seventies there emerged a specific subculture, something which utilizing the terminology of Elemer Hankiss can be called a “second society”. The “first society” – the official frame installed by Moscow – and the “second society” (which formally did not exist) built two different organizational principles in the state-socialist society. The second society was a specific sphere to maintain opposition.”: **Ruutsoo, R.** Civil society and nation building in Estonia and the Baltic States. Impact of traditions on mobilization and transition 1986–2000 – historical and sociological study. (*Acta Universitatis Lapponiensis*, 49.) Rovaniemi, 2002, 162–163.

²⁹ *Filosoofia leksikon*, 207.

Soviet pedagogy.³⁰ Ideological confusion on the highest level and the deficiency of pedagogical research enabled Estonian schoolteachers and university professors to educate the would-be intellectuals of Estonia a little more according to their own principles. So, with utmost caution and under cover some national and anti-totalitarian spirit could be passed on to the students.

In the Soviet Union all social wealth was controlled and distributed by top-level party bureaucrats. This was easier with material products. The mental wealth created by intellectuals was, however, more universal, not subject to ownership, and its relations with the authorities were less distinct. It was also more difficult to gauge, in particular since the mid-1950s when the Stalinist Procrustean bed came to be used less often for the works of writers, artists and scholars. All this gave Soviet intelligentsia a special status to be reckoned with by the post-Stalinist policy.³¹ Yet this did not mean a surrender of the ideology deliberately belittling the role of intelligentsia in the community.

Some social studies signalled an alarming fact – as a rule, the intellectuals did not particularly care to assume leadership.³² They just avoided shouldering responsibility in a situation where the rights of a leader were really quite limited. In a sound society the young members of the professional middle class are expected to feel a strong urge to rise socially. Paradoxically, many Soviet people with higher education preferred working class jobs, often for higher wages.

FORMATION OF MASS INTELLIGENTSIA

By the final third of the 20th century illiteracy had been practically abolished in Europe (incl. the Soviet Union). From that time on literacy rates have ceased to be an appropriate measure to compare the level of culture and modernization of different countries. This is why high level schooling, i.e. the spread and accessibility of tertiary education has become one of the most important indicators of the educational level of a society.

Thus, the following discussion of mass intelligentsia is based on this feature as it is objective and can be measured relatively easily.

In the 19th century the number of university-educated people in Estonia was so small that in the general structure of the society they could be considered a marginal group. According to the all-Russian census of 1897 the number of people with a university background was merely 2853 (2794 male and 59 female).

---

³⁰ **Kreitzberg, P.** (author-comp.). Õppe-kasvatustöö eesmärkide klassifitseerimise ja konkretiseerimise psühholoogilis-metoodilised lähtekohad. Metoodiline materjal õpetajatele. Eesti NSV Haridusministeerium, Tallinn, 1987, 19.

³¹ For more detail see **Sirk, V.** Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust. – Tuna, 2004, 4, 49–50.

³² **Metsa, A.** Aus karjäär vajab eeldusi, tingimusi ja hoobi. – Põllumajandus, 1990, 4, 28.

The total made up 0.4% of the population older than 10 years (0.8% of males, 0.0% of females).³³ The importance of that small group was naturally much bigger, in some spheres, indeed, indispensable. However, there were other massive spheres having practically no contact with the highly educated (handicraft, most of agriculture, petty trade, part of transport and building).

The freshly independent Estonia (1918) stood in great need of intellectuals to man its state organs. According to the census of 1922 the number of people with some experience of higher education was 9857, which makes 1.2% of the population over ten years old. Of those, 4178 were university graduates, while 395 had higher special education.³⁴ According to the second census (1934) of the Estonian Republic, 7437 of its inhabitants (5988 male and 1449 female) had a higher education certificate. As for the more than 10 years old population, 0.8% had passed a full course, while 1.1% had partial higher education.³⁵ The percentage of the highly educated showed that Estonia was still a long way from the world's leading countries. In the USA, for example, 4.6% of the people aged over 25 had graduated at least from a four-year college by 1940.³⁶ Nevertheless, independent Estonia had good prospects for making educational progress. This is proved by the relatively high number of Estonian university students at the time, surpassing the corresponding indicator of several civilized countries, including its neighbouring Finland.³⁷

Second World War, bringing about the invasion and annexation by two totalitarian states (the Soviet Union and Nazi-Germany), had catastrophic consequences for the Estonian people, while the highest toll was taken from the local elite and intellectuals. After the battles of WW II on the Estonian territory were over (autumn 1944), a mere couple of thousand people with higher education were estimated to have remained in their native country.³⁸ The post-war years were not favourable for the development of intelligentsia either. Only after the death of Stalin (1953), Estonia was relieved of mass repression, the CPSU cultural and intellectuals policy grew more flexible, the cultural life brisked up and the number of Estonian intellectuals began to increase. According to the all-Union census of 1959 there were 25,183 people with higher education in the Estonian SSR.³⁹ The census of 1970 yielded a count of 54,776 people with higher education, while by 1979 their number had grown to 92,630 and in 1989

---

³³ Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis. 1922. a. üldrahvalugemise andmeid, I. Eesti Riikline Statistika, Tallinn, 1924, 46.

³⁴ Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis, 43, 46, 89.

³⁵ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Argo, Tallinn, 2001, 21.

³⁶ Social Change in America. The Historical Handbook 2006. Bernan Press, Lanham, MD, 221.

³⁷ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 48, 50.

³⁸ **Helemäe, J. et al.** Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuste alusel. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2000, 193.

³⁹ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Эстонская ССР. Госстатиздат ЦСУ СССР, Москва, 1962, 22.

to 142,286, which was 5.7 times more than 30 years earlier.⁴⁰ In the Estonia of 1934 only one of every 128 people (aged ten or over) had higher education, while by 1959 the rate was one to 40, increasing to one to 21 by 1970, one to 13 by 1979 and one to 9 by 1989. During 55 years (1934–1989) the population of the highly educated increased 19 times. Due to the war and the atrocities committed by the foreign rule in Estonia, as well as in the other two Baltic countries, the growth vector acquired the form of a reversed arch.

The entwinement of science and technology, the fusion of research and development into a powerful productive force, an extremely fast expansion of post-industrial production with high requirements of research information caused an explosive growth of the number of intellectuals all over the world. So the intelligentsia became a salient layer besides the working class also in quantitative terms. Thus, in 1988 the number of workers among the productive personnel of the Estonian industry was 187,100,⁴¹ which exceeded the number of the highly educated by a mere 45,000. As for the collective farmers their number was more than two times less than that of the highly educated. Those numbers reveal that the official version of the intelligentsia being an “intermediate layer” at the side of workers and collective farmers was absurd. The intelligentsia growing comparable to the major classes in numbers might serve as another argument to justify the term “professional middle class”.

Sometimes the intelligentsia having recently leaped in numbers is called “mass intelligentsia”. However, having found no quantitative specification of the term, the author of the present paper has attempted to suggest one.⁴² Actually there seem to be two feasible criteria: either one highly educated person per ten adults, or one highly educated person per ten employees. According to the first criterion the Estonian intelligentsia reached a mass stage at the turn of the 1970s and 1980s. From the employees’ point of view there was one highly educated person per 28 employees in Estonia in 1959, one per 14 in 1970, one per nine in 1979, and one per seven in 1989. Thus the second criterion would shift the critical point to the 1970s, which is but a couple of years earlier. In the Soviet Union there were 11 employees per one with a higher education at the end of the 1970s, and eight per one in 1987.⁴³

Yet why the rate 1 : 10? It is because 5–10 people have been considered an optimal number of people to be controlled effectively by one person. Subdivisions of ten have been found useful in group management and passing on information since a very distant past (cf. Latin *decanus*, Est. *kümnik*, defined as “older foreman of ten or so workers”).⁴⁴ In the Estonian SSR the smallest unit of a production

---

⁴⁰ Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel, I. Eesti Statistikaamet, Tallinn, 1995, 176–177.

⁴¹ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal, 86.

⁴² Sirk, V. Massiharitlaskonnast ja haritlaspoliitikast 1970.–1980. aastate Eestis. – Tuna, 2006, 2, 37–41.

⁴³ Население СССР 1987. Статистический сборник. Финансы и статистика, Москва, 1988, 97.

⁴⁴ Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I. Vaba Eesti, Stockholm, 1958, 139.

organization was a brigade. In 1988 a brigade in industry consisted of 13.5 workers on average, while in civil engineering the number was 11.2 and in housing and communal economy 9.4.⁴⁵

By the 1970s Estonia had reached a situation where practically the whole population (even those working in the field or stables of a collective or state farm, in a kindergarden, a small village school, or a village centre) had some direct contacts with people having higher education. Estonian families were small: in 1959 the average number of family members living together was merely 3.1.⁴⁶ The rate 1 : 10 between the highly educated and the population aged at least ten meant that almost every family must have had a close relative with higher education. In a community that had reached the stage of mass intelligentsia, a university graduate would separate him/herself less from people without an academic background than before. Due to that the personality traits of an intellectual grew even more influential, in particular their interests, opinions, attitudes and value orientations developed in an academic environment. Thus the intelligentsia pervaded all spheres of life, exercising an ever growing influence on such mass phenomena as public opinion, mentality, etc. The whole community was aware of the example set by intellectuals, their way of thinking and acting.⁴⁷

In parallel with the formation of mass intelligentsia it is interesting to follow how the proportion of people with higher education changed in such job groups as managers and top specialists. In 1985 the number of filled managerial positions in Estonia was 66, 900. Although there were enough people with higher education to fill most of those positions, their actual proportion was 44.5% (29,800).⁴⁸ The percentage showed no rise towards the end of the century either, being 43% in 1999. The transition from command economy to market economy was even accompanied by a slight drop in the average manager educational level, which was probably due to the mass emergence of small companies.⁴⁹ In addition, the educational level of the managers was influenced by the peculiarities of the old and new economic systems, the requirements of the economic situation, and politics. A more adequate reflection of the tendencies of intellectuals' development can be observed in top specialists, in which job group the percentage of the highly educated was 57% in 1989 and 68% in 1999. As the Estonian SSR approached the stage of mass intelligentsia the percentage of people with higher education

---

⁴⁵ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal, 69.

⁴⁶ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, 100–101.

⁴⁷ Possibly, university as an institution not even a thousand years old need not develop the innate nonverbal aspect (primitive empathy, synchrony etc.) of a person's social intelligence. See **Goleman, D.** Sotsiaalne intelligentsus. Tarkus suhetes. – Väike Vanker, 2007, 426–429. Yet it has been proved by cognitive psychology that the social cognition and knowledge acquired on higher levels of education have an immense role in social communication.

⁴⁸ **Roots, H., Võõrmann, M.** Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi. Eesti NSV Ühing Teadus, Tallinn, 1987, 10–11.

⁴⁹ Eesti inimarengu aruanne 2001. Tallinna Pedagoogikaülikool, Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Tallinn, 2001, 54–55.

among top leaders and top specialists exceeded 50%. In Estonian industry, for example, more than half of the directors could boast higher education by the 1970s, while the same had applied to the chief engineers since the 1960s.⁵⁰

The Soviet system was conducive to the formation of an intelligentsia with a homogeneous educational level. A graduate received a diploma proving competence in a speciality, but not a scientific or scholarly degree. There were two of the latter: candidate's and doctoral, both to be confirmed in Moscow. Relatively few were considered eligible for a degree, as gradation of intellectuals was not regarded favourably. In 1990 there were 333 doctors (4.7% of all researchers) in Estonia.⁵¹ This was not many, considering the fact that from 1919–1938 156 doctoral diplomas had been awarded by the University of Tartu alone.⁵² Yet from 1950–1990 the number of researchers increased from 1221 to 7150 (5.9 times) in Estonia.⁵³ In 1990 the number of candidates in Estonia was 2467 (35% of all researchers). Too many university graduates never developed their scholarly ability as there was little active stimulation on the part of the government, considering its research and staff policies.

SOME COMPARATIVE DATA

The massive flight to the West in the autumn of 1944 and the post-war Stalinist atrocities discontinued the development of the Estonian, as well as Latvian and Lithuanian intelligentsia. The resulting gap was filled by numerous intellectuals from Russia, who had either received a special job or who arrived in the hope of better living conditions. The latter included some descendants of the Estonian, Latvian and Lithuanian expatriates who had emigrated from the Baltics in tsarist times. Their background included Soviet schooling and intimidation by the Great Terror of the 1930s. Now they were used as tools for a quick and brutal Sovietization to be carried out in the Baltic republics.

In post-war years many graduates of Estonian higher educational establishments were despatched to work in Russia. In 1959 the proportion of ethnic Estonians among the local intelligentsia was 63.9%, but 74.6% of the total population. Since the Khrushchev Thaw, sending of graduates from Estonian higher schools to Russia decreased considerably. Russian immigrants, however, continued flooding in, including numerous intellectuals. In 1989 the percentage of Estonians in local intelligentsia was 57.0%, which was less than their proportion (61.5%) in total population. Thus the average educational level of the Russians living in Estonia had become higher than that of Estonians.⁵⁴ This may seem like classical colonialism

---

⁵⁰ **Graf, M.** (comp.). Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986. Valgus, Tallinn, 1986, 126.

⁵¹ Eesti entsüklopeedia (EE), 11. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2002, 483.

⁵² **Lepp, A.** Tartu Ülikool 1938. a. – Eesti Statistika, 1939, 217 (7), 398.

⁵³ **Martinson, K.** Teadlane ja teaduslik publikatsioon Eesti NSV-s. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1973, 5; EE, 11, 483.

⁵⁴ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu, 34–37.

where, as a rule, the colonists are more educated than the aborigines. One should not forget, however, that with Russian colonialism the situation could have been different in the Western areas – the Baltic Germans as the most educated minority in Russia and the almost total literacy of Estonians in the early 20th century. The 1970 all-Union census, too, reveals that in the Russian SFSR the number of people (aged 10 or over) with higher education was 44 per one thousand, while in Estonia the number was 47 (42 in the Soviet Union on average). As to different union republics the relevant numbers differed considerably, being, for example, 73 in Georgia, 46 in Latvia, 35 in Lithuania, and 29 in Moldavia.⁵⁵ True, the whole official statistics of the Soviet Union should be taken with a grain of salt. The readers are especially warned of the relevant publications of different republics having been compiled on different principles, which makes the data tricky to compare.⁵⁶ This may seem paradoxical, considering the general trend for centralization and unification so typical of the Soviet Union.

In the first half of the 1970s nearly 70–90% of the soviet school leavers wished to continue their education at a higher educational establishment, but actually only one in three could make it.⁵⁷ Admission was kept down deliberately, although the educational level of the working population (10 years of schooling on average) lagged behind what was considered adequate for developed countries (12–14 years). The trouble was that too many workers were still doing unskilled manual work, which limited purposeful employment of the highly educated. In countries with a more stable history the increase of intelligentsia was smoother than in Estonia, lacking catastrophic drops and being in better harmony with the gradual rise of the mental requirements of work. As was mentioned above, by 1940 4.6% of the US adult population had experienced at least 4 years of college. Since then the percentage of the highly educated has kept growing in the USA: 6.2% in 1950; 8.9% in 1962; 9.8% in 1966; 11.0% in 1970; 13.9% in 1975; 17.0% in 1980; 21.3% in 1990.⁵⁸ The United States reached the stage of mass intelligentsia in 1967, when the above index equalled 10.1%. Estonian economist Juhan Teder revealed some interesting comparative data about educational level in the USA (1987) and in Estonia (1989). In the 25–29 age group 22.0% had certified higher education in the USA and 17.4% in Estonia; in the 30–34 age group these indices were respectively 25.8 and 19.3, in the 35–44 age group 26.5 and 18.1; in the 45–54 age group 19.5 and 15.1.⁵⁹

---

⁵⁵ Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, III. Уровень образования населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. Статистика, Москва, 1972, 6–7, 14–15, 18–21, 28–29.

⁵⁶ See NSV Liit. Teatmik. Eesti Raamat, Tallinn, 1993, 13.

⁵⁷ **Koop, A.** Kommunistliku kasvatuse teooria ja praktika probleeme. – Eesti Kommunist, 1974, 12, 18.

⁵⁸ Social Change in America, 221.

⁵⁹ **Teder, J.** Teel turumajandusse – kellega?, 2. – Tehnika ja Tootmine, 1990, 11.

In Finland in 1981 there was one person with higher education per 12.63 adults, in 1991 per 9.84 adults (aged 15 or over).⁶⁰ An exceptionally high educational level characterized Sweden in the 1990s: “According to 1991 statistics, nearly one fourth of the Swedish labor force aged 25–64 had some form of higher education, while about three fourths had completed at least upper secondary school. International comparisons are difficult, but on the whole, Sweden appears to be above the OECD average in terms of educational level. /.../ During the 1994/95 academic year, nearly 300,000 students were enrolled at Swedish institutions of higher education, which are almost all state-owned. This represents a major increase as in 1989 the number was only slightly above 200,000. Of these students, 60% are women, but among graduate students the proportion is only 35%.”⁶¹ In quantitative terms Swedish mass intelligentsia was ahead of Estonia, where the percentage of people with higher education among the 813,900 employed in national economy was 13.0% (106,000).⁶² In Austria in 1991 there lived 6,438,980 inhabitants (aged 15 or over). The number of tertiary level (*Hochschule*) graduates was 258,486, while 73,286 people had education comparable with high school (*Hochschulverwandte Ausbildung*). The total being 331,772 we get one highly educated person per 19.4 inhabitants. Consequently, according to our criteria Austria, however developed and wealthy an industrial country, had not developed a mass intelligentsia by that time.

While studying the percentage of people with academic background one should keep in mind that Soviet higher schools typically featured a high rate of in-time graduates. In Switzerland, however, only slightly more than half of a hundred students who had started attending higher school in 1979 acquired an academic degree by 1990, while about ten percent got a non-academic degree and over 30% were dismissed without graduation.⁶³ As Switzerland is particularly specific in its definition of academic education one should be particularly cautious attempting comparison with the Soviet Union (incl. the Estonian SSR). In the community university non-graduates make up a group who have experienced academic atmosphere, but do not qualify as top intellectuals, or even intellectuals. And yet they have their role in the formation of the social atmosphere. In addition, their studies, however short-lived, must still contribute something to the general accumulation of educational capital of the community.

Considering the young peoples’ thirst for education, their economic situation, and the general need of a rapid growth of material as well as intellectual wealth, the advanced capitalist countries put in a lot of effort to develop their systems of tertiary education in the 1960s and 1970s. The socialist countries could not or

---

⁶⁰ Suomen tilastollinen vuosikirja 1993. Tilastokeskus, Helsinki, 1993, 424; Suomen tilastollinen vuosikirja, 1983. Tilastokeskus, Helsinki, 1984, 14–15.

⁶¹ **Johnsson, H.-I.** Spotlight on Sweden. The Country and Its People. Swedish Institute, Värnamo, 1995, 188–190.

⁶² Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal, 213, 219.

⁶³ Bildungmosaik Schweiz. Bundesamt für Statistik. Bern, 1992, 49.

would compete.⁶⁴ Soviet ideologists argued that in the West the importance of educational investments were overestimated.⁶⁵ In Estonia there were 16,005 day-time students in 1981; by 1985 their number had dropped to 14,145.⁶⁶ East-German Marxist author Jürgen Kuczynski points out that the beginning of the 1950s brought about a gradual removal of the class barriers on the way to higher education, which was due to competition among the capitalist countries and their need to survive in running race with the socialist camp. His data concern young people aged 18–21 in the USA: in 1946 that age group included 22.1% of higher school students; in 1951 that percentage was 24.0%; in 1956 – 33.5%; in 1961 – 37.7%; in 1966 – 46.1%.⁶⁷ According to Kuczynski this proves that the ruling class privilege of higher education had collapsed. He adds that the difference between the USA and the Soviet Union lay in the fact that the latter experienced an analogous development much earlier, while its motives were socio-political, whereas the States was forced to follow the same course by an urgent need for scientists after World War II.⁶⁸ Actually, abolition of inequality in the Soviet way meant that a new and more rigorous inequality was established. This cannot have been unknown to Kuczynski, as the practice of closing university doors in the face of the descendants of “politically untrustworthy” parents (e.g. those with clergy connections) was familiar to East Germans.⁶⁹

The 1970s and 1980s brought a period of stagnation for the Soviet Union, Estonia included. Thus in Estonia the student population for the academic year 1970/71 was 22,078 (12,215 of them in daytime departments), growing to 25,472 (15,871) by 1980/81, yet decreasing to 23,364 (14,242) by 1987/88.⁷⁰ The World Bank data reveal that in 1990 the tertiary enrolment rate (measures the proportion of the population in the 18–24 age group that is actually enrolled in the tertiary education institution) was in the United States 75.2%, in Finland 48.9%, in France 39.6%, in Germany 33.9%, in United Kingdom 30.2%, in Estonia 26.0%, in Hungary 14.0%.⁷¹ By these data Soviet Estonia lagged well behind the USA but yet remained in the general picture of European education.

CONTRASTS OF THE 1990S

At the end of the 1980s the Soviet Union lost control over its East-European satellites and in 1991 the superpower collapsed. A new page was turned in the history of many a dependent country and of 15 nations even without a formal

⁶⁴ **Hobsbawm, E.** Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, Tallinn, 2002, 328.

⁶⁵ Социология и современность, 1. Наука, Москва, 1977, 244.

⁶⁶ **Rajangu, V.** Kõrgharidus. – In: EE, 11, 458.

⁶⁷ **Kuczynski, J.** Die Intelligenz, 305.

⁶⁸ Ibid., 304.

⁶⁹ **Bedürftig, F.** Lexikon Deutschland nach 1945, 1. Auflage. Carlsen, Hamburg, 1996, 62.

⁷⁰ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal, 319.

⁷¹ Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education. The World Bank, Washington, D. C., 2002, 47, 185.

independence. A new notion emerged – transition countries. That is where a new educational life emerged, free and independent of the Kremlin control.

In developing countries the final decades of the 20th century brought a considerable development of tertiary education, which is also true of several transition countries. On the worldwide scale, between 1970 and the end of the 1980s the enrolment rate in the 18–23 age group rose from 8.5 to 13.5 per cent, but these rates stood at 36.8 per cent in the developed countries against only 8.3 per cent in developing countries.⁷² It turned out that the enrolment and distribution gap between the developed countries of the OECD on the one hand, and the developing ones, as well as those in the process of rearranging their social life on the other, showed no considerable decrease. Supplying higher education *en masse* was no easy matter for wealthy countries either. In the final quarter of the 20th century some alarming tendencies appeared in the USA, notably, public high schools (especially in big cities) failed in competition with private schools. Neither did the standard of public universities (except for the best funded dozen) compare with the progress made by big private universities.⁷³ And yet the educational capital continued growing. In 1980 the tertiary enrolment rate in the United States was 55 per cent, whereas the average for developing countries was 5 per cent. In 1995 the rates were 81 for the United States and 9 per cent for developing countries.⁷⁴

In Great Britain, too, higher education gradually advanced: in 1985 there were 1824 university students per 100,000 inhabitants (21.7% of the relevant age group), while by 1995 the student rate had grown to 3126 (48.3%). Analogous rise was noticeable in Denmark, Spain and some other countries of Western Europe.⁷⁵

As for the countries that had separated from the former Soviet Union, Estonia showed remarkable progress: the 1985 rate of 1625 university students per 100,000 inhabitants grew to 2670 by 1995 (from 24.2% to 38.1% of the relevant age group, respectively). The dynamics of the numbers of higher school students in Estonia was as follows: 1991 – 24,880; 1997 – 30,072; 2000 – 49,574; 2001 – 56,437.⁷⁶ The growing demand in education elicited extensive supply, which entailed some worrying problems as well: in 1999 5% (2% in 1989) of the unqualified workers and 6% of the jobless had higher education.⁷⁷ A slight rise in student numbers was observed in Latvia, whereas Lithuania suffered a backlash: within ten years the 2713 per 100,000 inhabitants rate of 1985 decreased to 2023. Georgia as an ancient Christian country was dominated by educational optimism, resulting in high percentages (36.7% in 1990, 42.0% in 1996) of university students of the relevant

---

⁷² **Mayor, F.** *Memory of the Future. Challenges Series.* UNESCO Publishing, Paris, 1995, 30–31.

⁷³ **Hodgson, G.** *The American century.* – In: *The Cambridge Companion to Modern American Culture.* Ed. C. Bigsby. Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 49.

⁷⁴ *Constructing Knowledge Societies,* 46–47.

⁷⁵ *World Education Report 1998. Teachers and Teaching in a Changing World.* UNESCO Publishing, Paris, 1998, 148–151.

⁷⁶ *EE,* 11, 458.

⁷⁷ *Eesti inimarengu aruanne 2001,* 55.

age group. The Islamic Azerbaijan, however, suffered a backlash, the respective rates being 24.2% and 14.4%.⁷⁸

Enrolment rate had decreased slightly in Eastern Europe and Central Asia. The regional average marked very different trends. Rapid growth had occurred in Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovenia, where enrolment rates in the beginning of the 21st century were in the 20–30 per cent range, but the levels were stagnant or decreasing in such countries as Tajikistan (9 per cent) and Uzbekistan (5 per cent).⁷⁹

CONCLUSION

The destiny of the Soviet Union demonstrated that the mere existence of a professional middle class was insufficient to guarantee innovation and success in economy. Appropriate political conditions would also have been necessary. The Soviet economy was characterized by a large proportion of simple physical work, a slow growth and, as a rule, low competitiveness of the product. Those flaws did not go unnoticed by the social studies of the time, being partly recognized even by the CPSU. At the same time the Party emphasized the extremely fast increase of the number of Soviet engineers, which was unprecedented in the whole world. The inability of the CPSU and the Soviet administration to use the numerous highly educated intelligentsia effectively was due to excessive centralization, planned (command) economy, and deep distrust of social self-regulation. As a result, the scientific and technological revolution was retarded. While the educational ideology of capitalist countries emphasized agreement between supply and demand, national planning was the primary tenet in the Soviet Union.

The influence of the intelligentsia on economic growth is not direct, but is mediated by social relations and national economic policy. Economics cannot give a precise measure of the efficiency of education. If, however, mass intelligentsia coexists with stagnating economy, it means that intellectuals cannot make full use of their creative abilities either in scientific research, or in technology or economy. And yet it would be wrong to say that Soviet intellectuals had no influence on the society whatsoever. It was manifested clearly in culture, educational system, the general impression of life. The ubiquitous mass intelligentsia complemented the basic common sense of the people with elements of theoretical thinking⁸⁰ and set a behavioural example.

The policy of intellectuals of the Communist Party was controversial, being both appreciative and restrictive. There was an extensive system of tertiary education and the intelligentsia reached a mass stage earlier than in many a wealthy capitalist country. However, the broad masses of the highly educated were not stimulated

---

⁷⁸ World Education Report 2000. *The Right to Education: Towards Education for all Throughout Life*. UNESCO Publishing, Paris, 2000, 156–158.

⁷⁹ *Constructing Knowledge Societies*, 47.

⁸⁰ See in more detail **Tulviste, P.** *Mõtlemise muutumisest ajaloos*. Valgus, Tallinn, 1984, 53–77, 122.

materially. Even if the everyday life of an intellectual happened to look better than that of an average worker, this resulted, first and foremost, from the cultural level, reasonable lifestyle and behaviour of the former rather than from his income. It was forbidden to analyse the intelligentsia as a separate social force, while “professional middle class”, which is a broader term than “job group”, “profession” or “status group”, was dismissed as unacceptable. Alarming, an important part of the middle class – the highly educated – were relatively little motivated to rise socially by becoming leaders. The opposite tendency to join the working class was relatively popular: in 1989 5.5% of the Estonian specialists with higher education had a working-class job. The inadequate response of the CPSU consisted in a certain limitation of access to higher education, while the communist China launched the “Cultural Revolution” bringing about an almost total extermination of higher education. Although the instrumental function of the intelligentsia (both in production and social relations) was subjected to strict control and guidance from above, its function as a culture carrier and its influence on mass conscience was less dependent. Its positive effect was manifested during the downfall of the Soviet empire, when the intelligentsia, having penetrated to every social structure, set its stamp upon the fate of the nations becoming independent, civilizing political processes and balancing sharp ethnic controversies while the empire was dismantled. As the ruling power weakened, words, symbols and information came in handy as weapons for intellectuals. Those weapons turned out to be particularly effective in the recently quite well educated society (with average schooling of 10 years or more). Thus the intelligentsia turned out to be a real professional middle class in terms of both numbers and social influence. Their treatment as an “intermediate layer” is a vivid example of how Soviet sociology, being ideologically biased, failed to adapt theory to new evidence and the changing reality.

In general, the educational system created and intellectual level achieved by the Soviet Union provided quite a good basis for progress. In the newly independent states, however, tertiary education developed in different ways, depending on tradition, the local cultural environment and vision of the future. Some Western republics, incl. Estonia, tried taking their example from developed capitalist countries. This meant respecting individual values and attending to the needs of the citizen of a modern small state, instead of continuing in the trammels of an imperial educational ideology. The new educational policy with its liberal pursuits (resulting, for example, in a brisk development of the network of private higher schools) was connected with ambitions towards liberal democracy. Russia, which had been the central republic of the Soviet Union, first experienced a downwards trend in tertiary education. But, according to a Russian author, the decline was surprisingly small considering the fact that in most spheres of life higher education did not mean any substantial material gain.⁸¹ The same contradiction appeared

---

⁸¹ **Nikandrov, N. D.** Russia: system of education. – In: *The International Encyclopedia of Education*. Second Edition, 9. Eds T. Husén, T. N. Postlethwaite. Pergamon, Oxford, 1994, 5098–5107.

in post-Soviet Estonia, where tertiary education came to be supplied on an unprecedented scale.

The example of Soviet Estonia proves the statement that the aims of education come from those of the society. In the Estonian-language school the aims and ideology of the supranational society (or, to be more exact, a Russian-language Soviet one) being built by the CPSU met with those of the Estonian national community. Most of the graduates of the school became intellectuals who identified themselves with Estonia rather than with the Soviet Union.

ACKNOWLEDGEMENT

The study was supported by the Estonian Research Foundation (grant No. 6896).

HARIDUSIDEOLOOGIA JA HARITUD KESKKLASS NÕUKOGUDE EESTIS

Väino SIRK

On käsitletud Eesti nõukogudeaegse intelligentsi arenguloo mõningaid tahke, mida omaaegne teadus oli sunnitud vältima või ähmastama: haritlaskonna määratlus ja sellega seotud mõisted, intelligentsi mõju erinevates eluvaldkondades ning Eesti NSV võrdlus läänemaadega.

Turumajandusriikide haridusideoloogia tähtsustab kõrghariduse valdkonnas nõudluse ja pakkumise vastavust, NSV Liidus rõhutati riikliku planeerimise esmasust. NLKP ei käsitlenud haritlaskonda klassina, vaid vahekihina tööliste ja kolhoositalurahva kõrval. Ometi lähenes 1980. aastateks üksnes kõrgharidusega inimeste arv tööstustöölise arvule ja ületas kolhoosiliikmete arvu enam kui kahekordselt. Intelligentsist kui “vahekihist” kõnelemine oli seejuures ilmne anarhism. Artiklis on põhjendatud, miks haritud keskklassi mõiste kasutamine on ka Eesti puhul õigustatud ja otstarbekohane.

NSV Liidu käekäik näitas, et vaid arvuka haritlaskonna olemasolu ei taga majanduse edukust, vajalikud on ka vastavad poliitilised tingimused. NLKP ei suutnud haritlaskonna võimekust majanduse vallas efektiivselt rakendada. Ometi oleks täiesti vääri öelda, et intelligentsil puudus ühiskondlik mõju. See avaldus selgelt kultuuris, hariduses ja kogu ühiskonna üldilmes. Haritud keskklassil on kogu maailmas olnud oluline osa autoritaarsete režiimide kõrvaldamisel ja liberaalse demokraatia juurutamisel. Nii oli see ka Eestis 1980.–1990. aastate vahetuse revolutsioonilistes sündmustes, mil haritlaskond tasakaalustas ja inimlikustas poliitilisi protsesse ning etnilisi vastuolusid.

EESTI ÕIGEUSU KOGUDUSTE LIKVIDEERIMINE NIKITA HRUŠTŠOVI AJAL AASTAIL 1954–1964

Andrei SÕTŠOV

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; andrei.sotsov@mail.ee

Aastad 1954–1964 olid Eesti õigeusu piiskopkonnas oluliste muudatuste ajaks. N. Hruštšovi võimuleasumine tähendas pööret NSV Liidu sise- ja välispoliitikas, aga samuti kirikute ning koguduste elus. Ametlik, uus religioonipoliitika põhjustas koguduste massilise sulgemise.

N. Hruštšovi ajal teostatud religioonipoliitikas võib eristada leebemat ja karmimat perioodi. Aastail 1954–1959 suhtuti usuaasjadesse liberaalsemalt ja rahumeelsemalt. Likvideerimised kujunesid peamiselt varem tegevuse lõpetanud koguduste olukorra vormistamiseks. Sulgemisprotsess kulges valdavalt rahumeelselt.

Aastaid 1960–1964 iseloomustab sihipärane vägivald ja koguduste massiline likvideerimine. Selle kõrgajal, aastail 1962–1964, suleti Eestis 19 õigeusu kogudust ja 5 abikirikut, mis moodustab 74% kümnenäi jooksul suletud pühakodadest. Likvideeriti kindla stsenaariumi alusel, kasutades formaalseid ja tegelikkusele mittevastavaid ajendeid ning ettekäandeid.

On uuritud Eesti õigeusu koguduste likvideerimist aastail 1954–1964. Uuritava ajavahemiku võib jagada kaheks perioodiks. Aastad 1954–1959 kujunesid nõukogude võimu poolt hoolikalt kavandatud ja ränkade tulemustega usuvastast rünnakut ettevalmistavaks perioodiks. Tolleaegset leebemat suhtumist koguduste tegevusse on põhjendatud näiteks sellega, et Vene Õigeusu Kiriku Nõukogu (VÕKN) eelistusteks olid kiriku üldise majandusliku seisu õõnestamine, kloostrite likvideerimine, ateistlik kihutustöö ja nn hääbuvate koguduste (1–3 jumalateenistust aastas) likvideerimine.¹ Siit muutub arusaadavaks, miks ENSV volinik Pavel Kapitonov likvideeris aastail 1957–1960 vaid 3 kogudust ja 2 abikogudust.

Aastail 1960–1964 järgnes ametliku usupoliitika karmistumine ja koguduste massilise sulgemise periood.² Stalinlik riigi ja kiriku suhete mudel heideti kõrvale ning asuti märksa usuvaenulikumale seisukohale.³ Rahuliku koosluse ideed tunnistati vääraks, heideti kõrvale ja asendati sõjaka ususalimatusega. Uus kirikuvaenulik stiil meenutas 1930. aastaid. Religioonipoliitika järsk muutus tekitas

¹ Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. АИРО-XX, Москва, 1996, 205.

² Samas, 221–222.

³ Conquest, R. (toim). Religion in the USSR. The Bodley Head, London, 1968, 45–46; vrd Conquest, R. Église orthodoxe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, 1970, 4, 466.

õigeusu koguduste vaimulikkonnas suurt häämingut. Loetletud ilmingute ellurakendamise tulemusena likvideeriti Eesti õigeusu piiskopkonnas aastail 1962–1964 19 kogudust ja 5 abikogudust.

Artikli eesmärgiks on vastata kolmele küsimusele. Esiteks: millised olid koguduste sulgemise tegelikud ajendid? Ametivõimud kasutasid tavaliselt mitmesuguseid, nn objektiivseid asjaolusid, mis justkui ajendasid kogudusi likvideerima: näiteks kirikulähedaste majade või tänavate ümberehitamine, nõukogude inimeste vajadus elamispinna või vaba aja veetmise ruumide järele, väikeste koguduste liitmine üheks suuremaks jne.

Teiseks artiklis püstitatud küsimuseks on, kas likvideerimise põhjustas koguduste loomulik hääbumine või nõukogude võimu jäik religioonipoliitika. Näiteks üritati sulgemisi näidata enamasti koguduse loomuliku hääbumise, koguduse liikmete arvu vähenemise või koguduse täitevorganite suutmatusest kirikut ülal pidada. Enamik kohapeal vormistatud ja Moskvas kinnitatud likvideerimisaruandeist sisaldab just selliseid põhjendusi.

Kolmandaks: milline oli likvideerimise praktika (ettekäänded, meetodid, stsenaariumid jne)? ENSV volinike aruannete iseloomulikuks jooneks on kuivus ja šabloonne tendentslikkus ning soov esitada koguduste sulgemiskäiku ja -praktikat endale soodsamas valguses. Tavaliseks sai sunnimeetodi kasutamine, et viia kogudus väljapääsmatusse olukorda. Näiteks hinnati 1963. aastal Eesti õigeusu piiskopkonna vara ümber, mille järel tõsteti hüppeliselt kogudustelt sissenõutavat kindlustus- ja hoonete maksu. Seejärel ei jäänud makseraskustesse sattunud kogudustel muud üle, kui oma tegevus nn vabatahtlikult lõpetada.

KOGUDUSTE MASSILIST LIKVIDEERIMIST ETTEVALMISTAV PERIOOD AASTAIL 1954–1959

7. juulil 1954 andis NLKP KK välja määruse “Suurtest puudujääkidest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise vahenditest”, millega loobuti stalinlikust riigi ning kiriku suhete mudelist ja asuti märksa usuvaenulikumale seisukohale.⁴ Sellest alates muutusid koguduste vägivaldne sulgemine, pühade allikate hävitamine, usku pilkavad foljetonid ajakirjanduses jne igapäevanähtusteks.⁵ On põhjust arvata, et kohalike täitevkomiteede usuvastane meelsus ja rünnakud religiooni vastu olid tingitud just sellest määrusest.

10. novembril 1954 väljastas NLKP KK uue määruse “Teadus-ateistliku propaganda läbiviimise puudujääkidest elanikkonna seas”, mis mõistis hukka usutunnete pilkamise ja religioonivaenuliku liini.⁶ T. Tšumatšenko selgitab niisugust suunamuutust kahe asjaoluga. Esiteks: võimul olevad stalinistid (näiteks G. Malenkov, N. Bulganin ja V. Molotov) otsustasid kindlaks jääda leelele religioonipoliitikale.

⁴ Samas.

⁵ Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие, 155.

⁶ Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. Библейско-Богословский Институт св. Апостола Андрея, Москва, 1996, 322.

Teiseks: komplitseeritud sise- ja välispoliitika tõttu ei saanud võim kirikutegelaste ning usklike protestide ja välismaise kriitika suhtes ükskõikseks jääda.⁷ Aastaid 1955–1957 võibki seetõttu nimetada kõige leebema religioonipoliitika ajaks.

1957. aasta lõpul hakkas NLKP religioonipoliitikat uuesti karmistama, sest VÕKN-i aruandluses kajastuv usu elavnemine tekitas ärevust. Kasvas huvi usuühingute majandus- ja finantstegevuse vastu. Sama aasta märtsis toimunud volinike laiendatud nõupidamisel Moskvas otsustati korraldada koguduste ja vaimulikkonna statistiline revisjon, kus esimest korda puudutati ka vahepeal tegevuse lõpetanud koguduste sulgemise küsimust.⁸ Volinik P. Kapitonovile tehti ülesandeks taotleda selliste koguduste likvideerimine. Nimetatud otsuse ärakirja servale märkis volinik Kullamaa-Silla, Prangli-Maaritsa ja Kastolatsi koguduste nimed.⁹ 1957. aasta detsembris sai Eesti Õigeusu Kiriku Nõukogu (EÕKN) Moskvast täpsed juhtnöörid likvideerimisprotsessi vormistamiseks.¹⁰ Volinik kirjutas revisjoni kokkuvõttes, et viimastel aastatel on vaikselt hääbunud 11 õigeusu maakogudust.¹¹

Koguduse sulgemine sellel perioodil ei olnud sunniviisilise iseloomuga. Pigem oli tegemist kujunenud olukorra ametliku vormistamisega, sest koguduste tegevus oli soikunud juba 1950. aastate algul. Tuleb nõustuda volinik P. Kapitonovi sõnadega, et likvideerimine kulges arusaamatusteta ja päris rahulikult.¹²

Näiteks Kastolatsi koguduse arvelt mahavõtmine oli päevakorras juba 1950. aastate esimesel poolel. Viimane jumalateenistus peeti kirikus 1951. aastal ja sellele ei tulnud ühtki koguduseliiget.¹³ 1957. aasta märtsis taotles piiskop Joann ametlikku likvideerimist, sest kogudusel puudus juhatus. Sama aasta suvel saatis volinik VÕKN-i esimehele kinnitamiseks likvideerimistaotluse, mida argumenteeris koguduse väiksuse, tegevuse lõppemise ja maksujõuetusega.¹⁴ ENSV MN-i määrusega anti kirik üle kohalikule kolhoosile.¹⁵

1957. aastal taotles piiskop ka Prangli-Maaritsa koguduse arvelt mahavõtmist¹⁶, mis teostus juunis liikmeskonna vähesuse, alalise vaimuliku puudumise ja majandusliku allakäigu põhjendusel.¹⁷ Kirik anti Põlva rajooni haridusosakonna kasutusse.

⁷ Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие, 161–162.

⁸ Samas, 179–180.

⁹ Karpov Kapitonovile 21.3.1957. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f R-1961, n 2s, s 39, l 21.

¹⁰ Belõševi salajane kiri Kapitonovile 2.12.1954. ERA, f R-1961, n 2s, s 39, l 258.

¹¹ Капитонов П. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков. Государственный архив Российской Федерации (GARF), f R-6991, n 1, s 1528, l 99–100.

¹² Капитонов П. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1957 года. Tallinn, 1958, 18. jaan. GARF, f R-6991, n 1, s 1627, l 3.

¹³ Piiskop Joann Kapitonovile 1.4.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 51.

¹⁴ Kapitonov Karpovile 20.6.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 49–50.

¹⁵ ENSV MN-i 16. septembri 1957. a määrus (nr 47). ERA, f R-1961, n 1, s 89, l 9.

¹⁶ Piiskop Joann Kapitonovile 1.4.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 51.

¹⁷ Kapitonov Karpovile 20.6.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 49–50.

Kullamaa-Silla koguduse ametlik sulgemine jaanuaris 1958 erines teistest likvideerimistest seetõttu, et initsiatiiv tuli koguduse nõukogult ja piiskop Roman Tangilt.¹⁸ Kuid sarnaselt eelmistele oli ka see kogudus väga väike, võlgades ja loobunud kiriku kasutamisest.¹⁹ Kirikutarbed viidi Mihhail Tapi initsiatiivil üle Uue-Virtsu kogudusse.²⁰

16. oktoobril 1958 väljastas NSVL MN määruse “Piiskopkonnaavalitsuste ettevõtete ja kloostritulu maksustamisest”, mille üks osa “NSVL-i kloostritest” kohustas VÕKN-i vähendama kiiremas korras õigeusu kloostrite arvu poole võrra.²¹ Määrus nägi ette ka kloostrimaade vähendamise, kloostrasukate arvu piiramise ja palgatöõjõu keelustamise.²²

Eestis sai koondatavaks kloostriks Kuremäe abiklooster Tallinnas. Volinik P. Kapitonov esitas ENSV MN-i esimehele kloostri sulgemistaotluse 1959. aasta detsembris.²³ Likvideerimise ettekäändeks võeti hoonete lammutamine ja Lomonossovi ning Anveldi tänava ümberplaneerimine. Taotluse kinnitas sama aasta 21. juulil ENSV MN-i büroo istung.²⁴

Piiskop Joanni korraldusel olid abikloostri õed juba juunis Kuremäele kolinud. Jumalateenistuste pidamine kloostrikirikus lõpetati septembris. Linnavalitsus ladustas usukultusvara 1960. aasta jaanuaris.²⁵ 16. jaanuaril 1960 abiklooster õhiti, kirikuvaremed lammutati ja tehti hiljem maatasa.²⁶ Päev enne õhkimist oli volinik P. Kapitonov saatnud Moskvasse ametliku sulgemistaotluse ja 26. jaanuaril saabus VÕKN-ilt *post factum* kirjalik nõusolek abikloostri likvideerimiseks ning hoonete lammutamiseks.²⁷

Kõige suuremat vastuseisu avaldasid kloostrikirikut külastanud lihtuslikud, kes taotlesid abikloostri koguduseks ümberregistreerimist.²⁸ Rohkearvulist palvekirjade laekumist tunnistas oma kirjavahetuses võimudega ka volinik.²⁹ Selline

---

¹⁸ Piiskop Romani 27. mai 1953. a resolutsioon (nr 263). ERA, f R-1961, n 1, s 56, l 118–119.

¹⁹ Märjamaa rajooni rahandusosakond Kapitonovile 6.3.1953. Asub siseministeeriumi (SM) usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 54) “EAÕK Kullamaa-Silla kogudus”, 3.

²⁰ Piiskop Joann Kapitonovile 18.1.1958. ERA, f R-1961, n 1, s 80, l 34.

²¹ **Чумаченко Т.** Государство, православная церковь, верующие, 185.

²² Samas, 202.

²³ Kapitonov Mürsepale 12.12.1959. ERA, f R-1961, n 1, s 89, l 74.

²⁴ Распоряжение Совета Министров Эст. ССР от 21 июля 1959 г. за 994-к. ERA, f R-1961, n 2s, s 50, l 3.

²⁵ Kapitonov Karpovile 15.1.1960. ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 14.

²⁶ **Kaljukosk, A.** Tallinna Kuremäe (Pühtitsa) abimunkla. – Usk ja Elu, 1999, 2 (95), 33.

²⁷ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Tallinn, 1960, 29. jaan. GARF, f R-6991, n 1, s 1828, l 39; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 13.

²⁸ Заявление от верующих прихожан храма “Пюхтицкого подворья” 29.11.1959. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 8) “EAÕK Kuremäe (Pühtitsa) abiklooster”. Lehekülj nummerdamata.

²⁹ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 14–15.

sündmuste käik tõestab voliniku ja linna täitevkomitee põhirolli Kuremäe abikloostri likvideerimisel.

Nõukogude religioonipoliitika karmistumine perioodi lõpul ilmnis ka koguduste ja palvemajade likvideerimises. Kui varem pidi volinik tegutsema delikaatselt, siis nüüd anti talle vabad käed.³⁰ Esimesena võeti sihikule väiksemad palvemajad, mida oli lihtsam sulgeda, sest nende staatus oli ebakindel ja osa neist ei olnud isegi ametlikult registreeritud.

KOGUDUSTE MASSILISE SULGEMISE PERIOOD AASTAIL 1960–1964

Koguduste sulgemist ette valmistavale perioodile järgnes aastail 1960–1964 massilise likvideerimise aeg. Hoogustuv kommunismi ülesehitamine N. Hruštšovi ajal mõjutas otseselt ka religioonipoliitikat. Sõjajärgsed kiriku ja riigi rahuliku koosluse ideed tembeldati vääraiks ja asendati sõjaka ususallimatusega. Leebet suhtumist religiooni hakati käsitlema stalinistliku igandina, millest tuli üle saada. N. Hruštšovi põhiideoloogide L. Iljitševi ja J. Furtseva juhiste järgi ei tohtinud nõukogude ühiskonnas enam usku olla.³¹

Koguduste massilise likvideerimise esimesteks ilminguteks oli Abruka ja Reo-Tsolgu palvelate ning Mustvee Kolmainu koguduse sulgemine 1960. aastal.

1887. aastal ehitatud Abruka palvemaja muutus 1950. aastate keskel kasutus- kõlbmatuks ja läks 1956. aastal Kingissepa (Kuressaare) Nikolai koguduse preestri nõusolekul Murdlaine kolhoosi kasutusse.³² Praost Felix Kadariku andmeil ei olnud kogudus remondist huvitatud.³³ Kolhoos lammutas palvemaja 1958. aastal.³⁴

Teiseks samal ajal likvideeritud palvemajaks oli Võrumaal asuv Reo-Tsolgu kabel. Volinik põhjendas sulgemist järgmiste argumentidega:

- 1) likvideerimist taotlevad nii Timmo kohalik hooldajavaimulik Joann Randvere kui ka Eesti piiskop Joann;
- 2) lähim kirik on 10 km kaugusel asuv Timmo kirik;
- 3) jumalateenistusi pole palvemajas juba aastaid peetud ja kohalikud pole tegevuse taastamise soovi avaldanud;
- 4) viimastel aastatel pole J. Randvere ühtki teenistuse pidamise või kohalike õigeusuliste külastamise kutset saanud.³⁵

³⁰ Samas, I 133–134.

³¹ ПЬЖИКОВ А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. ЗАО Издательский дом “Гамма”, Москва, 1998, 264–266.

³² Kadarik Murdlaine kalurikolhoosi juhatusel 30.3.1956. Asub EAÕK Kuressaare koguduse arhiivi nummerdamata kaustas “Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad (1953–1962)”.

³³ Kadarik Eesti piiskopkonna valitsusele 28.5.1959. ERA, f R-1961, n 2s, s 46, l 3.

³⁴ Kadarik Kapitonovile 18.4.1958. Asub EAÕK Kuressaare koguduse arhiivi nummerdamata kaustas “Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad (1953–1962)”.

³⁵ Kapitonov Karpovile 26.12.1959. ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 65.

Esimeseks võimu survele likvideeritud koguduseks oli Mustvee Kolmainu Ainusuuliste kogudus. Ainuusu (*единоверие*) moodustasid need vanausulised, kes tunnistasid õigeusu kiriku vaimulikkonda ja sakramente, kuid säilitasid vanad riitused ning kombed. Esimene ja ainus ainuusu kirik Eestis ja Liivimaal pühitseti Mustvees 1849. aastal.³⁶ Hiljem tegutses see õigeusu kirikuna. 1950. aastate keskel kahanes koguduse liikmeskond niivõrd, et ei suudetud enam riigimakse tasuda. Seetõttu hakkas Tartu praost Rostislav Lozinski taotlema koguduse muutmist abikoguduseks ja sai selleks nõusoleku 7. märtsil 1955 toimunud EPN-i koosolekul.³⁷ 22. märtsil 1955 liideti kogudus abikogudusena Mustvee Nikolai koguduse juurde.³⁸ Ametlik ümberregistreerimine vormistati 1. jaanuaril 1959.³⁹ Filiaalina ei tegutsenud nimetatud kogudus kaua, kuna oktoobris 1960 likvideeriti see Moskva heakskiidul täielikult.⁴⁰

Oleks väärt arvata, et taoline sündmuste käik jättis koguduseliikmed ükskõikseks. Näiteks ühes dateerimata 42 allkirjaga protestikirjas ENSV ÜN-ile ja VÕKN-i volinikule nõuti kiriku tagastamist. Kogudust tabanud hädade peasüüdlaseks pidasid koguduseliikmed preester Aleksei Dobrjakovi.⁴¹ Vaimulikku siiski süüdistada ei saanud, sest piiskop võis tal lihtsalt keelata sulgemisele määratud kirikus jumalateenistusi pidada. Koguduseliikmete protest jäi loomulikult tähelepanuta.

Likvideerimise ettekäändeks toodud linna vajadus ruumide järele ei vastanud tõele, sest peagi hakkas täitevkomitee kiriku lammutamist taotlema. Seda põhjendati omakorda liigse lähedusega keskkoolile, tänava remontimise vajaduse ja kiriku halva seisukorraga.⁴² Lammutamisplaan siiski ei teostunud ja hoone anti baptistikogudusele.

Ka Suislepa koguduse sulgemislugu näitab, et algatajaks oli kohalik võim. Likvideerimist kaalus piiskop juba 1957. aastal, kuid koguduse nõukogu palus sulgemisega viivitada, toetada kirikuremonti abirahaga ja määrata hooldaja-vaimulikuks Karksi-Nuia preester Viktor Lind. Piiskop ei toetanud siiski kogudust remondirahaga. 1957. aasta juunis määrati ajutiseks hooldajaks preester Vladimir

---

³⁶ **Пономарьова, Г., Šor, Т.** Eesti vanausulised. Huma, Tartu, 2006, 14.

³⁷ Eesti Piiskopkonna Nõukogu 7. märtsi 1955. a istungi otsus (nr 129). ERA, f R-1961, n 1, s 58, l 22.

³⁸ Eesti Piiskopkonna Nõukogu 1. aprilli 1955. a istungi otsus (nr 3). ERA, f R-1961, n 1, s 58, l 26.

³⁹ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Tallinn, 1959, 15. jaan. GARF, f R-6991, n 1, s 1732, l 4.

⁴⁰ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Tallinn, 1961, 16. veebr. GARF, f R-6991, n 1, s 1828, l 16.

⁴¹ **Барышева Е.** Заявление Председателю Президиума Совета Эст. ССР тов. Эйхвельд и Уполномоченному по цервям при Совете Министров ЭССР. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 97) "EAÕK Mustvee Kolmainu kogudus", lehekülj nummerdamata.

⁴² Jõgeva rajooni täitevkomitee Kapitonovile 3.6.1961. ERA, f R-1961, n 2s, s 53, l 15.

(Ülo) Kasekül.⁴³ Kuigi kogudus ilmutas elluärkamise tunnuseid,⁴⁴ asus Viljandi rajooni RSN TK 1961. aastal siiski sulgemise nimel tegutsema. Koguduse hool-dajale iguumen Laatsar Sarvele anti käsk tuua kohale Suislepa ja Tännassilma kogudusevanemad, täitevorganite nimekirjad ja 1960. aasta eest tasutud riigi-maksude kviitungid. 10. aprillil 1961 toimunud kohtumisel vihjas täitevkomitee esimees kogudusevanem Nikolai Alevile, et kogudusel puudub tegutsemiseks õiguslik alus, sest tüüpleping oli sõlmimata ja esines maksuvõlgnevusi. Vanemalt nõuti maksude viivitamatut tasumist ja soovitati kiriku kasutamisest loobuda. Iguumen Laatsar saatis volinikule selle juhtumi kohta protestikirja, mis jäi aga vastuseeta.⁴⁵

Kaks kuud hiljem sai volinik P. Kapitonov koguduse juhatuselt 15 allkirjaga teate tagasiastumise ja kirikuhoone kasutamisest loobumise kohta alates 4. juunist 1961.⁴⁶ Likvideerimiseks vajalik koondaruanne koostati 20. juunil 1961. Kiriku sulgemise vajadust põhjendas volinik koguduse väiksuse, tulude vähenemise ja juhatuse soovimatusega kirikut ülal pidada.⁴⁷ 2. oktoobril 1961 otsustas ENSV MN koguduse likvideerida.⁴⁸ VÕKN kinnitas otsuse 10. novembril 1961.⁴⁹

16. märtsil 1961 väljastas NSVL MN määruse “Kontrolli tõhustamisest kultus-alaste seaduste täitmise üle”, mis tõi kaasa mitmeid põhimõttelisi muudatusi. Näiteks piiras VÕKN-i ja Usuasjade Nõukogu usukultusalase seadusandluse juhend koguduste tegevust (näiteks heategevus, noorte- ja hoolekandetöö, kirjanduse trükkimine voliniku loata ning vaimulike ürituste korraldamine) olulisel määral.⁵⁰ Teiseks viidi VÕKN-i sekkumise tulemusena vene õigeusu kirikus läbi koguduste

---

⁴³ Piiskop Joann Kapitonovile 12.6.1957 (nr 396). Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata.

⁴⁴ **Kaljukosk, A.** Õigeusu kirikutes (= kogudustes) teeninud vaimulikkude nimekirj. Tallinn, 1975, 122. Masinakirjakoopia on Eesti Ajalooarhiivi lugemissaalis.

⁴⁵ Sarv Kapitonovile 14.4.1961. ERA, f R-1961, n 1, s 108, l 10–11.

⁴⁶ Suislepa kiriku juhatuse ja dvatsatka liikmete ühisavaldus. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata.

⁴⁷ **Капитонов П. Г.** Заключение по вопросу о снятии с учета действующих церквей в Эстонской ССР Суйслепаской “Екатерининской” церкви. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 104, l 35.

⁴⁸ Совет Министров Эстонской ССР. Протокол решений No. 43. 2 октября 1961 г. По повестке дня п. 4. О снятии с учета действующих церквей Суйслепаской церкви в Вильяндиском районе. Ärakiri asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 104, l 37.

⁴⁹ Выписка из протокола No. 17 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 10 ноября 1961 г. Ärakiri asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-196, n 1, s 104, l 40.

⁵⁰ **Чумаченко Т.** Государство, православная церковь, верующие, 222; vrd ENSV MN-i 13. aprillil 1961. a korraldus nr 541-k. ERA, f 1, n 3, s 1423, l 146–148.

reform,⁵¹ mis tühistas vaimuliku õiguse koguduse finants- ja majanduselu juhtimise üle.

Kolmandaks muutus täielikult VÕKN-i roll. Sellest sai kiriku tegevust kontrolliv ja jälgiv organ, mille põhiülesandeks oli ateistliku propaganda edendamine, religiooni mõju kaotamine ja koguduste arvu vähendamine.⁵² 1960. aastal teostati kaadripuhastus VÕKN-i ja ka Moskva patriarhaadi juhtkonnas⁵³ ning novembris 1961 vabastas ENSV MN volinik P. Kapitonovi ametist seoses pensionile minekuga ja nimetas uueks volinikuks Jaan Kanteri.⁵⁴

Neljandaks: 1961. aastal alustati VÕKN-i ettekirjutusel üleliidulist õigeusu kiriku vara- ja ametiloendust.⁵⁵ Autori arvates oli selle üheks eesmärgiks kasutada saadud teavet nõrgemate koguduste tuvastamiseks, likvideerimiseks ja vara võõrandamiseks. Seda kinnitab volinik J. Kanteri salajane ettekanne loenduse tulemustest EKP sekretärile Leonid Lentsmanile, mis ilmutab rahulolematust eelkäija leebusega (aastail 1950–1961 suleti ainult 24 kogudust) ja kavatsust edaspidi paremaid tulemusi saavutada.⁵⁶

1961. aastal esitas J. Kanter Moskvasse likvideerimiseks määratud 14 koguduse nimed. Nimekirja kuulusid peamiselt Lääne-Eesti kogudused (Sindi, Pootsi-Kõpu, Tahkuranna, Tõhela-Murro, Tori, Kastna, Kihnu, Reomäe, Levala, Lümända, Metsküla, Pärsamaa), kus võrgustik tundus volinikule kõige tihedam. Ainult 2 kogudust asusid mujal (Kolga-Jaani ja Saduküla).⁵⁷ Likvideerimise põhjuseks toodi sageli koguduste kiratsemine. Kuid autori arvates olid sulgemisele määratud kogudustest päris mitmed (näiteks Kihnu ja Tahkuranna) jõukad ja elujõulised.

Aastail 1962–1963 suletud koguduste ja abikirikute juures torkab silma, et J. Kanter väitis tihti, nagu oleksid need ise oma tegevuse lõpetanud. See argument on näiteks Haapsalu kalmistikirikiku, Haanja-Plaani koguduse,⁵⁸ Mäemõisa ja Kaika koguduste sulgemistaotlustes.⁵⁹ Et tegemist oli šabloonse valega, tõendavad vaimulike kirjad. Näiteks Tori koguduse sulgemist põhjendati samal moel,⁶⁰ kuid praost Joann Ümariku andmeil olid tegelikeks põhjusteks alalise preestri

⁵¹ Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. – Журнал Московской Патриархии, 1961, 8, 11; vrd Documents le Synode Épiscopal du 18 juillet 1961. – Istina, 1965–1966, 4, 363–364.

⁵² Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие, 221.

⁵³ Beeson, T. Prudence et courage. La situation religieuse en Russie et en Europe de l'Est. Éditions du Seuil, Paris, 1975, 60.

⁵⁴ ENSV MN-i määruste ja korralduste kogu, 1961, 43 (90), 1090.

⁵⁵ ENSV usuliitude, palvemajade ja kirikuvara loendus seisuga 1. jaan 1962. ERA, f R-1961, n 2, s 413, l 1–20; vrd ERA, f R-1961, n 2s, s 52, l 133–136.

⁵⁶ Kanter Lentsmanile 13.12.1961. ERA, f R-1961, n 2s, s 52, l 67–69.

⁵⁷ Капитонов П. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Tallinn, 1962, 23. veebr. GARF, f R-6991, n 1, s 2124, l 78.

⁵⁸ Выписка из протокола заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 1 февраля 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 8–9.

⁵⁹ Samas, l 13.

⁶⁰ Выписка из протокола заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 10 мая 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 40–41.

puudumine ja rahalised raskused (ei suudetud pühakoda ülal pidada ning makse tasuda, sest võim võõrandas koguduste maad ja abihooned).⁶¹

1962. aastal likvideeriti Eesti piiskopkonnas 10 kogudust (Haanja-Plaani, Kaika, Mäemõisa, Tori, Sindi, Elva, Tännassilma, Tartu Aleksandri, Lihula, Tallinna Siimeoni) ja 4 abikogudust (Haapsalu Aleksandri, Tartu Pühavaimu, Võru ning Lohusuu kalmistikirikud). Järgnevalt on antud ülevaade Elva, Sindi ja Tallinna Siimeoni koguduste sulgemisest, et heita valgust võimu survevahendeile ning koguduseliikmete vastuaktsioonidele.

Elva koguduse likvideerimist taotles J. Kanter ja see vormistati ENSV MN-i 21. aprilli 1962. aasta määruse ja VÕKN-i 16. mai 1962. aasta otsusega. Sulgemise põhjusena märgiti koguduse liitmist Nõo kogudusega.⁶² Seejärel teavitati otsustest Tallinna piiskoppi Aleksiuust, kes omakorda teavitas koguduse hooldajat ülempreester J. Ümarikku. Preestrit kohustati jumalateenistused lõpetama ja korraldama likvideerimise praktiline pool.

Elva koguduse juhatus saatis 25. juunil 1962 J. Kanterile kirja, milles väljendas hämmingut jumalateenistuste pidamise keelu üle: “Olime varem arvamusel, et volinik peaks informeerima kõigist meie kogudust puudutavatest muudatustest eelkõige koguduse täidesaatvat organit. /.../ Voliniku üks ülesannetest on vajalike meetmete tarvitusele võtmine, et Nõukogude Liidu kodanikele ei seataks takistusi südametunnistuse vabadusele, mis on kirjas Nõukogude konstitutsioonis. Teie olete vahetalitaja riigi ja usuühingute vahel ning jälgite, et kogudused õigesti ja õigeaegselt täidaks Nõukogude seadusi. /.../ Tungivalt palume teavitada meid Jumalateenistuse keelamise põhjustest ja mitte takistama neid edaspidi pidamast.” J. Kanter ei vastanud kirjalikult, vaid võttis telefoni teel ühendust Elva rajooni täitevkomitee aseesimehega, keda kohustas edastama koguduse juhatusele infot koguduse likvideerimise ja arvelt mahavõtmise kohta.⁶³

Sindi koguduse tegevuse lõpetamine põhjustas ajavahemikul jaanuarist aprillini 1962 tõelise protestilaine. Vahetult enne sulgemist pöördusid koguduse kahekümnenendi esimees ja liikmed VÕKN-i esimehe Vassili Kurojedovi ning volinik J. Kanteri poole 5 palvekirjaga. Protestikirjadest selgub, et voliniku teooria koguduse pankrotist ja iselikvideerumisest oli väljamõeldis. Koguduse aineoline olukord ei olnud sugugi lootusetu, sest 1961. aasta sügisel hooldajaks määratud preester Konstantin Kaus suutis koguduse rahalistest raskustest välja viia⁶⁴ ja eelnevate aastate riigimaksud olid hoolikalt tasutud. Kirikus käijate arv oli küllaltki suur:

⁶¹ Ümarik, J. Elutee, II. Tallinn, 1983, 265. Masinakirjakoopia asub EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁶² Выписка из протокола заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 16 мая 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 37–39.

⁶³ Ümarik, J. Elutee, 265.

⁶⁴ Sindi koguduse kirikuvanema ja dvatsatka 23. jaanuari 1962. a avaldus vene õigeusu kiriku küsimustes NSVL MN-i juures tegutsevale ENSV volinikule J. Kanterile. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivis leiduvas toimikus (nr 56) “EAÕK Sindi Jumalailmumise kogudus”, 121.

näiteks osales 10. jaanuaril 1962 Issanda ristimispuha vigiialial üle 200 kirikulise. Koguduse juhatus otsustas taotleda alalist preestrit ja sõitis selle sooviga piiskop Aleksiuuse juurde Tallinna. Kuid piiskop toetas J. Kanterit ja teatas, et preestri määramine pole enam võimalik, sest koguduse likvideerimine juba käib.⁶⁵ Piiskopi ja praosti korraldustega lõpetati veebruaris 1962 koguduse jumalateenistuste pidamine ja kiriku võtmed koos hinnalisemate armulauariistadega toimetati Pärnusse. Koguduseliikmete kirjalik taotlus pühitseda kirikus sama aasta ülestõusmispüha jäi vastuseta.⁶⁶ Kogudus võeti arvelt maha VÕKN-i koosolekul 16. mail 1962.⁶⁷

Tallinna Siimeoni koguduse ja 1752. aastal ehitatud kiriku sunniviisiliseks sulgemiseks pidid volinik J. Kanter ning Tallinna täitevkomitee kasutama koguduseliikmete rahustamiseks ja nn ässitajate kahjutuks tegemiseks suuremat osavust ning kavalust. ENSV MN esitas Moskvasse kirjaliku ettepaneku koguduse sulgemiseks juba 21. augustil 1962.⁶⁸ Novembris 1962 korraldati Tallinna täitevkomitee ettekirjutusel koguduse kahekümnendi koosolek, mille päevakorda lisati Tallinna Aleksandri peakirikuga ühinemise küsimus. Koosolekul osalesid Tallinna täitevkomitee sekretäri asetäitja L. Hammer ja koguduse hooldajavaimulik preester Vitali Täht (ühtlasi Eesti piiskopkonna nõukogu liige), kes mõlemad püüdsid mõjutada kahekümnendit ühinemisega nõustuma. Koosolek aga nurjus, sest kohale tulid ka protestivad koguduseliikmed. Kahekümnend omakorda kummutas süüdistused koguduse täitevorganite passiivsusest ja finantsraskustest. Kui preester V. Täht üritas täitevkomitee esindajat toetada, väljus koosolek kontrolli alt ja puhkes skandaal.⁶⁹ VÕKN-i istungil Moskvas 20. detsembril 1962 kiideti koguduse likvideerimine heaks.⁷⁰

Edaspidi kasutas Tallinna täitevkomitee üksikisikute veenmise taktikat. Jaanuaris 1963 kutsus L. Hammer enda juurde kahekümnendi esindajad S. Dehtjarevi ja K. Kritšmani ning nõudis neilt protokollit vormistamist, kus oleks märgitud, et kahekümnend on äärmisel juhul nõus koguduse ühendamisega.⁷¹ Koguduseliikmete

---

⁶⁵ Прощение Правления Православного прихода гор. Синди от 7.II.62 г. Председателю Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР тов. Куроедову. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 56) “EAÕK Sindi Jumalailmumise kogudus”, 112–114.

⁶⁶ Samas, 107.

⁶⁷ Выписка из протокола No. 11 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 6 мая 1962 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 56) “EAÕK Sindi Jumalailmumise kogudus”, 128.

⁶⁸ ENSV MN Kurojedovile 21.8.1962 (nr 362/575). ERA, f R-1961, n 1, s 122, 14.

⁶⁹ Malahhov Kanterile ja Kapitonovile 20.11.1962. ERA, f R-1961, n 1, s 126, 19–15.

⁷⁰ Выписка из протокола No. 25 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 20 декабря 1962 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 9) “EAÕK Tallinna Siimeoni kogudus”, 145; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 126, 1 56.

⁷¹ Протокол совещания 20-ки и правления Симеоновской церкви с представителем горисполкома г. Таллина по вопросу об объединении церкви с собором, 18.XI.62 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 9) “EAÕK Tallinna Siimeoni kogudus”, 139.

võitlus kulmineerus 1963. aasta jaanuaris. 30. jaanuaril 1963 laekus ENSV MN-ile protestikiri, milles Fjodor Malahhov, Maria Dalmatova ja Valeria Lindes juhtisid tähelepanu sulgemise ebaseaduslikkusele.⁷² Sama kolmik kohtus ka piiskop Aleksiussega, kes lubas omalt poolt, et kirikut ei muudeta võimlaks, sest see solvab usutundeid. Lisaks lubas piiskop Moskvas koguduse eest kosta.⁷³

3.–6. veebruarini 1963 sõitis koguduse neljaliikmeline esindus (F. Malahhov, M. Dalmatova, N. Babitšev ja V. Lindes) Moskvasse kirikuvalitsusse. Vastu võeti vaid N. Babitšev ja M. Dalmatova, kellele selgitati pikalt linnavalitsuse õigust kogudus likvideerida. Taotlust lükata sulgemine aasta võrra edasi ei rahuldatud.⁷⁴ Samuti jäi tähelepanuta 432 allkirjaga protestikiri.⁷⁵

Jaanuaris 1963 lõpetati Tallinna Siimeoni koguduses jumalateenistuste pidamine. Veebruaris vabastas piiskop ülempreester V. Tähe.⁷⁶ Kiriku sulgemine ja kirikutarvete väljaviimine toimus 9.–11. veebruarini 1963.⁷⁷ Sama aasta suvel ehitati hoone ümber noorte spordikooliks. Linna üldplaneeringu kohaselt kavatseti kirik lammutada.⁷⁸

Ka veel pärast koguduse sulgemist valmistas J. Kanterile peavalu F. Malahhov, kes käis koguduseliikmete protesti- ja kaebekirjadega Moskvas ning ka Vilniuses piiskop Roman (Tangi) juures. Ühes kirjas V. Kurojedovile kandis volinik ette: “Malahhov jätkab endiviisi oma häire- ja demagoogitööga, esitades end /.../ ainsa tõevõitlejana usu eest. Praegu ta viibib Vilniuses nähtavasti oma raugast nina-mehe ülempiiskop Romani juures, kust ta kavandab taas minna Moskvasse.”⁷⁹

Õigeusu kirikuid suleti ka ENSV teistes linnades. Tartu Jüri kogudusega liitmise ettekäändel suleti 1962. aasta juulis Tartu Aleksandri kirik.⁸⁰ Tartu täitevkomitee kavandas võõrandamist mitu aastat. Ka Tartus kasutati koguduse juhtkonna veenmise taktikat.⁸¹ Kui selgitustöö vilja ei kandnud, suleti kirik 1. juulil 1962 sunniviisiliselt. Koguduse hävitamisest kirjutas viimane eesnik J. Ümarik järgmist: “Vaatomata sellele, et me usinasti ja õigeaegselt oma kohuseid riigi ja keskvalitsuse vastu täitsime, olime ikka neil pinnuks silmas. /.../ Ministritenõukogu asjadevalitsuse esindaja käis kohal seletamas, soovitamas ja nõudmas kahe kogu-

⁷² Malahhov, Dalmatova ja Lindes ENSV MN-ile 30.1.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 7–8.

⁷³ Samas, 61.

⁷⁴ Kanter Kurojedovile 1.6.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 27; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 64.

⁷⁵ ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 36–40.

⁷⁶ ERA, f R-1961, n 1, s 123, l 11.

⁷⁷ ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 5.

⁷⁸ Tallinna täitevkomitee esimehe asetäitja 3. augusti 1962. a seletuskiri nr 176/6 NSVL MN-i juures asuva VÕKN-i volinikule sm J. Kanterile. Dokument asub SM-i usuasjade osakonna arhiivis leiduvus toimikus (nr 9) “EAÕK Tallinna Siimeoni kogudus”, 121.

⁷⁹ Kanter Kurojedovile 15.5.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 47.

⁸⁰ Письмо Исполнительного Комитета СДТ гор. Тарту от 27.XI 1961 г. No. 3949 Председателю Совета Министров Эстонской ССР тов. В. Клаусону. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 49.

⁸¹ Lott, J. Õiend Tartus Sõbra t asuva Vene Õigeusu Aleksander Nevski usuühingu usuühingute nimekirjast kustutamise ja sulgemise kohta. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 82) “EAÕK Tartu Aleksander-Nevski”, 119.

duse ühinemist. /.../ Mitmel korral kutsus täitevkomitee esimehe asetäitja Johannes Lott koguduste vaimulikud linnavalitsusse, kus püüti neile selgeks teha koguduste koondamine ühte kirikusse vaba kokkuleppe alusel ning teise kiriku vabastamine. Kogudused, olles küsimust igakülgsest kaalunud, olid lõpuks küll nõus võtma vastu teise koguduse liikmeid oma kirikusse, kuid mitte mingil juhul ei tahtnud üle minna ise või maha jätta oma senine jumalakoda.”⁸²

25. juulil 1962 kustutas volinik koguduse tegutsevate koguduste nimekirjast ja augustis anti hoone linna täitevkomitee korraldusel üle TRÜ raamatukogule, hiljem aga ENSV MN-i büroo otsusega baptistide, adventistide ja metodistide ühiskasutuseks.⁸³

25. juulil 1962 likvideeris VÕKN Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku Püha Vaimu kalmistukabeli.⁸⁴ Otsust põhjendas volinik kehtiva usukultuse seadusega, mille järgi ei saanud kogudusel olla rohkem kui üks pühakoda. Tartu täitevkomitee ettekirjutusel otsustas koguduse juhatus 12. augustil 1962 viia kirikuvara ja mälestustahvlid peakirikusse ning anda võtmed üle linna täitevkomiteele.⁸⁵

Lihula kogudus likvideeriti VÕKN-i otsusega 25. juulil 1962, põhjenduseks taas tegevuse lõppemine.⁸⁶ Samal aasta augustis viidi kirikutarbed Lelle kogudusse ja pühakoda ehitati ümber sovhoosi lahooneks.⁸⁷ Tännassilma kogudus likvideeriti Viljandi rajooni RSN TK pealekäimisel 1962. aasta juulis.⁸⁸ Kummagi koguduse likvideerimise kohta pole protestide või vastuseisu andmeid säilinud.

Kuidas kohalikud võimuorganid suletud ja tühjendatud pühakodasid kasutasid? Enamik maakirikuid läks sovhoosidele ja kolhoosidele. Näiteks Mäemõisa kirikust tegi Tuleviku kolhoos viljalao.⁸⁹ Tännassilma pühakoda ehitati ümber Esimese Mai kolhoosi tuletõrjedepooks. Tori kirik sisustati ümber sovhoosi võim-

---

⁸² Ümarik, J. Elutee, 395–396. Masinakirjakooopia asub EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁸³ Tartu kirik vahetas oma kasutajaid. – Eesti Päevaleht, 1962, 18. jaan; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 104.

⁸⁴ Выписка из протокола No. 15 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 25 июля 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 51.

⁸⁵ Протокольная книга (1945–1974) Тартуский Успенский Собор. Tartu, 1974, 45. Käsikiri asub Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku koguduse arhiivis.

⁸⁶ Tännassilma Arseniuse kiriku dvatsatka ja revisjonikomisjoni liikmete 10. oktoobri 1961. a avaldus NSVL MN-i juures asuva vene õigeusu kiriku asjade volinikule Eesti NSV-s sm P. Kapitonovile. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 118) “EAÕK Tännassilma Püha Arseniuse kogudus”, 43.

⁸⁷ Viljandi rajooni TSN TK 18. augusti 1962. a istungi protokoll (nr 16). Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 36) “EAÕK Lihula Aleksander-Nevski”, 16; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 67.

⁸⁸ Viljandi rajooni täitevkomitee rahandusosakond Kanterile 30.3.1962 (nr 5-32). ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 9; vrd Выписка из протокола No. 14 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 3 июля 1962 г. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 118) “EAÕK Tännassilma Püha Arseniuse kogudus”, 70.

⁸⁹ Melder Kanterile 30.12.1961. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 37) “EAÕK Mäemõisa Nikolai kirik”, 52; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 71.

laks.⁹⁰ Sindi kirik ehitati kooliinternaadiks ja Elva kirik jagati elamispindadeks.⁹¹ Kalmistikirikud muudeti surnuaia valvurimajakesteks või hooldajate eluruumideks (Haapsalu Aleksandri ja Tartu Pühavaimu kirik). Osa kalmistikabeleist, näiteks 22. septembril 1962 likvideeritud Võru ja Lohusuu tsässovnad, jäid tühjalt seisma.⁹²

Koguduste likvideerimise praktika oli selline, et sulgemisest teavitati esimesena piiskoppi, seejärel koguduse vaimulikku ja kõige viimasena koguduseliikmeid. Piiskop pidi lõpetama jumalateenistuste pidamise, leidma vaimulikule uue koguduse ja viima üle kirikutarbed. Vaimuliku rolliks oli teavitada koguduseliikmeid ja korraldada koosolek. Koguduseliikmed pidid jääma passiivseiks pealtvaatajaiks ja võtma otsuse teadmiseks. Kui nad avaldasid kirjalikku või suulist protesti, pidi täitevkomitee neile selgitama, et sulgemine on fakt ja ei kuulu vaidlustamisele.

1963. aastal võttis volinik korraks justkui hoo maha ja korraldas vaid ühe aktsiooni – Juuru apostliku õigeusu koguduse likvideerimise.⁹³ Kiriku kõrvalhooned võõrandati juba 1959. aasta oktoobris, sest neid ei kasutatud ega hooldatud,⁹⁴ liikmeskond oli vähenenud ja tüüpleping seadusjõu kaotanud.⁹⁵ Kogudus likvideeriti VÕKN-i otsusega ametlikult 15. novembril.⁹⁶

Kuid juba 1964. aastal käivitus sulgemine uue jõuga ja piiskopkond kaotas 8 kogudust ning 1 palvela.⁹⁷ Ajutist pausi võib seletada mitmeti. Esiteks: volinik J. Kanteri töögraafik oli tihe, sest tal tuli ühe aasta jooksul tegelda ka väliskiriku 9 delegatsiooni võõrustamisega.⁹⁸ Teiseks: volinik keskendus peamiselt maksupoliitikale – tegeles kirikuhoonete ümberhindamise ja maksude sissenõudmisega (näiteks tõstis hüppeliselt hoonete ning kindlustusmaksu).⁹⁹ Ümberhindamine seadis küsimärgi alla paljude koguduste tuleviku, sest ligi poolte maksukoormus tõusis 5–10 korda, nii et mõnel puhul ületas uus maks koguduse terve aasta tulu.

---

⁹⁰ ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 73.

⁹¹ ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 104–105; vrd ERA, f R-1961, n 2s, s 55, l 11–13.

⁹² Выписка из протокола No. 20 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 22 сентября 1962 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 134) “EAÕK Lohusuu kogudus”, lehekülj nummerdamata.

⁹³ Кантер Я. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Tallinn, 1964, 17. jaan. ERA, f R-1961, n 2s, s 56, l 2.

⁹⁴ Paulkin Kapitonovile 8.9.1959. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 12) “EAÕK Juuru Vassili kogudus”, 89.

⁹⁵ Kaukver Kanterile 7.8.1963 (124i/35). Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 12) “EAÕK Juuru Vassili kogudus”, 11.

⁹⁶ Выписка из протокола No. 11 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 ноября 1963 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 12) “EAÕK Juuru Vassili kogudus”, 8.

⁹⁷ Вейдерпас А. Сведения о фактически действующих религиозных объединениях и служителях культа на 1.1.1965 г. по Эстонской ССР. ERA, f R-1989, n 2, s 36, l 28.

⁹⁸ ERA, f R-1961, n 1, s 114, l 22.

⁹⁹ Кантер Я. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Tallinn, 1964, 17. jaan. ERA, f R-1961, n 2s, s 56, l 6.

Reaktsioonina uuele maksupoliitikale laekus J. Kanterile 10. jaanuariks 1964 50 kaebe- ja protestikirja.¹⁰⁰ Piiskop Aleksius üritas maakogudusi kaitsta ja saatis omalt poolt 3 protestikirja palvega uut määrust pehmendada, sest see võis põhjustada ebameeldivat vastukaja läänest.¹⁰¹ Kuid Usuasjade Nõukogu, VÕKN-i volinikud, ENSV Rahandusministerium ja Riikliku Kindlustuse Valitsus kiitsid uue maksustamise heaks.¹⁰²

Seega jäi koguduste täitevorganitele kaks võimalust: kas leppida uue olukorraga ja alustada vajalike summade kogumist või loobuda kirikuhoone kasutamise eest. Olude sunnil valisid paljud teise tee. Piirissaare, Surju ja Kilingi-Nõmme koguduste sulgemise lood 1964. aastal on heaks tõenduseks, et põhjuseks oli just maksukoormuse tõstmine.

Piirissaare pühakoja kindlustusmaks kasvas 1963. aastal viiekordselt – 13 rublalt 54 rublale.¹⁰³ Selline koormus käis 12-liikmelisele kogudusele ilmselgelt üle jõu. Piirissaare koguduse 4-liikmeline juhatus eesotsas Jegor Rõbakoviga tunnistas volinikule 2. jaanuaril 1964 saadetud kirjas suutmatust riigimaksudega toime tulla.¹⁰⁴ J. Kanteri esitatud likvideerimistaotlus rahuldati VÕKN-i koosolekul 1. aprillil 1964.¹⁰⁵ 19. mail 1964 andis koguduse juhatus rajooni RSN TK esimehe asetäitjale üle kiriku võtmed ja preester Julius Niinemets viis tähtsamad kirikuesemed Rāpinasse. Koguduseliikmete hüvastijätt pühakojaga oli preester J. Niinemetsa sõnul raske ja valus: “Koguduse juhatuse liikmed langesid põlvili, kummardasid kirikust lahkumisel maani ja laulsid “Andesta meile Issand!””¹⁰⁶

Surju kogudus kaalus sulgemist seoses maksude tõstmisega juba 1963. aasta detsembris. Koguduse juhatus teatas 22. detsembril 1963 piiskopile, et kindlustusmaks oli tõusnud 7 rublalt 40 rublani. Kirikuvanem A. Kollo ennustas koguduse lähitulevikku: “Surju väike kogudus ei suuda neist maksuraskustest mitte üle saada ja tuleb sulgeda palvemaja ukсед. Maksumäär koos hoonete ja maaarendisega tõuseb ligi 100 rublani aastas.”¹⁰⁷ 23. veebruaril 1964 esitas koguduse kahekümnend Pärnu rajooni RSN TK-le kiriku sulgemise avalduse.¹⁰⁸ Kogudus

¹⁰⁰ Kanter Kurojedovile ja Lentsmanile 10.1.1964. ERA, R-1961, n 1, s 135, l 6.

¹⁰¹ ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 132–135; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 23.

¹⁰² ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 22.

¹⁰³ Rõbakov Kanterile 2.1.1964. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 32.

¹⁰⁴ **Суворова И.** Отношения между православной церковью Латвии и государством в 50–60-е годы XX столетия. – Rmt: Православие в Латвии, 1. Исторические очерки. Тоим А. V. Gavrilin. Балто-славянское общество культурного развития и сотрудничества, Riiа, 1993, 82.

¹⁰⁵ Выписка из протокола No. 6 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 1 апреля 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 99) “EAÕK Piirissaare Kristuse Sünni kogudus”, 62; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 82–83.

¹⁰⁶ Üleandmise-vastuvõtu akt 19.5.1964. ERA, f R-1961, n 2s, s 56, l 121.

¹⁰⁷ Kollo piiskop Aleksiusesele 22.12.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 73.

¹⁰⁸ ENSV Riikliku Kindlustuse Valitsus Kanterile 6.2.1964. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 32; vrd Pärnu TSN TK 11. märtsi 1964. a otsus (nr 55) “Surju õigeusu koguduse avalduse läbi vaatamine”. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 57) “EAÕK Surju Jumalaema Sünni kiriku kogudus”, 75.

kustutati tegutsevate koguduste hulgast VÕKN-i koosolekul 15. aprillil 1964.¹⁰⁹ Samal kuul sisustati kirik kooliõpetajate korterelamuks.¹¹⁰

Kilingi-Nõmme kogudus likvideeriti samuti 15. aprillil 1964 seoses linna vajadusega ehitada kirik ümber kinosaaliks.¹¹¹ Koguduseliikmed kirjutasid 1963. aasta detsembris piiskop Aleksiusesele ja palusid toetust.¹¹² Kuid keegi ei aidanud maksukoormuse all murduvat kogudust ja 1. märtsil 1964 loobuti pühakojade kasutamise eest.¹¹³

Maksujõuetuse tõttu likvideeriti 1964. aastal veel 5 pühakoda ja 1 palvemaja. 4. märtsil kiitis VÕKN heaks Võru kogudusele kuuluva Pulti palvela likvideerimise,¹¹⁴ 15. aprillil Võru rajoonis asuva Timmo-Tsolgu koguduse sulgemise,¹¹⁵ 10. juunil Võnnu-Kärsa ja Penuja koguduste¹¹⁶ ning 11. juunil Põlva-Kähri ja Rannu koguduste sulgemise.¹¹⁷ Näiteks Penuja kiriku maksumäär kasvas peaaegu viiekordseks.¹¹⁸ Mõni kogudus, näiteks Põlva-Kähri, Võnnu-Kärsa ja Rannu, üritasid maksude tõstmist vaidlustada ja saatsid riikliku kindlustuse valitsusse palvekirju, kuid need jäeti rahuldamata.¹¹⁹

¹⁰⁹ Выписка из протокола No. 7 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 апреля 1964 г. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 57) “EAÕK Surju Jumalaema Sünni kiriku kogudus”, 83; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 119a–119b.

¹¹⁰ Samas, l 120.

¹¹¹ Выписка из протокола No. 7 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 апреля 1964 г. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 49) “EAÕK Kilingi-Nõmme Nikolai kogudus”. Toimik nr 49, 98; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 119c.

¹¹² Kilingi-Nõmme koguduse juhatus piiskop Aleksiusesele 23.12.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 77.

¹¹³ Kilingi-Nõmme õigeusu koguduse dvatsatka koosoleku 1. märtsi 1964. a protokoll. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 49) “EAÕK Kilingi-Nõmme Nikolai kogudus”. Toimik nr 49, 83a.

¹¹⁴ Выписка из протокола No. 3 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 4 марта 1964 г. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 134) “EAÕK Lohusuu kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 53.

¹¹⁵ Выписка из протокола No. 7 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 апреля 1964 г. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 132) “EAÕK Timmo Issanda Taevaminemise Tsolgu kogudus”, 64; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 119d.

¹¹⁶ Выписка из протокола No. 8 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 10 июня 1964 г. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 113) “EAÕK Penuja kogudus”, 73; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 132–133.

¹¹⁷ Выписка из протокола No. 9 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 11 июля 1964 г. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 124) “EAÕK Kähri Peaingel Miikaeli kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 135–137.

¹¹⁸ Penuja õigeusu koguduse juhatuse ja revisjonikomisjoni ning dvatsatka 1. märtsi 1964. a ühisprotokoll. Аsub SM-и usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 113) “EAÕK Penuja kogudus”, 63.

¹¹⁹ Rannu koguduse juhatus piiskop Aleksiusesele 27.12.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 83.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtlikult võib öelda, et aastail 1954–1959 valitses Nõukogude Liidu religioonipoliitikas liberaalne ja rahumeelne suhtumine. Erandi moodustas 1954. aasta kolmekuuline rünnakuperiood. Koguduste sulgemisest oli tollal huvitatud pigem piiskop. Likvideerimised kujutasid endast peamiselt juba varem tegevuse lõpetanud koguduste olukorra ametlikku vormistamist. Sulgemised kulgesid valdavalt rahumeelselt. Volinik tegeles rohkem koguduste ja palvelate taasavamisega (Tiirimetsa, Mõnnuste, Malvaste).

Aastaid 1960–1964 iseloomustas ametivõimude sihipärane vägivald ja koguduste massiline sulgemine. Tegemist oli keeruka, mitmetahulise, üldisest karmist religioonipoliitikast põhjustatud protsessiga. Likvideerimise kõrgajal, aastail 1962–1964, suleti Eestis 19 õigeusu kogudust ja 5 abikirikut, mis moodustab 74% kümnenäi jooksul suletud pühakodadest. Likvideeriti kindla ja läbimõeldud stsenaariumi alusel. Kasutatud ettekäänded olid formaalsed ja tegelikkusega vastuolus. Koguduseliikmed astusid sulgemise vastu akiivselt välja, kuid kahjuks tulemusteta. Võimuesindajad ei võtnud proteste kuulda ja saavutasid alati oma tahtmise.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 6624).

LIQUIDATION OF ORTHODOX CONGREGATIONS IN THE ESTONIAN EPARCHY UNDER THE RULE OF NIKITA KHRUSHCHEV IN 1954–1964

Andrei SYCHOV

The Estonian Orthodox Eparchy suffered many changes between 1954 and 1964. The beginning of the rule of N. Khrushchev changed drastically not only the policy of internal and external affairs, but also the life of churches and parishes in the Soviet Union. The new policy of religion caused the liquidation boom of religious congregations. Two periods can be distinguished in the policy of religion at that time: a liberal and a harsh period. In 1954–59 the religious affairs were handled quite liberally and tolerantly by Soviet authorities. Liquidation meant just official registration of the closing of the congregations that had already been closed. Generally, the process of closing Orthodox churches was peaceful.

The years 1960–64 are characterized by systematic violent liquidation of Orthodox congregations. In these years 18 churches and 5 subordinate churches were closed in Estonia. This makes up 74% of the total number of Orthodox churches closed during the decade under discussion. The liquidation of the congregations was carried out according to a certain scenario, and the pretexts and motives used were but formal and unrealistic.

NÕUKOGUDE LIIDU LAGUNEMINE UEMAS VENE MEMUAARKIRJANDUSES

Toomas KARJAHÄRM

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; toomas.karjaharm@mail.ee

On kirjeldatud, refereeritud ja analüüsitud Nõukogude Liidu lagunemise kajastumist Vene (Nõukogude) riigi- ning ühiskonnategelaste mälestustes, mis on ilmunud peamiselt viimase kümne aasta vältel Venemaal. Autoritest on vaatluse all NSV Liidu president ja NLKP peasekretär Mihhail Gorbatšov, tema lähimad abid Anatoli Tšernjajev ning Andrei Gratšov, literaat ja endine dissident Aleksandr Zinovjev, KGB esimees Vladimir Krjutškov, KGB erukindral Vjatšeslav Šironin, NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimees Nikolai Rõžkov, Venemaa Föderatsiooni esimene valitsusjuht Jegor Gaidar, prominentsed poliitikud ning Vene Riigiduuma liikmed Dmitri Rogozin ja Aleksei Mitrofanov. Viimasel ajal Venemaal tugevnenud impeeriumi nostalgia avaldab mõju ka memuaar-kirjandusele, kus Liidu lagunemise kohta on kaks vastandlikku vaatepunkti: 1) impeeriumi hukk oli loomulik ja see tulnuks ammu lammutada; 2) Liit tulnuks säilitada ja seda saanuks arukama tegutsemise korral ka teha. Nii Gorbatšov kui ka tema oponentid unitaarriigi pooldajate ringkonnast on veendunud, et Liitu saanuks säilitada. Mõlemad süüdistavad teineteist ja Boriss Jeltsinit impeeriumi lagundamises. Moderniseerimise teooria pooldajad kalduvad üliiriigi kadumise põhjuseks pidama pigem kommunismi ja nõukogude süsteemi kriisi. Balti rahvaste vabadusliikumisel oli Nõukogude Liidu lagunemisel tähtis, kuid mitte peamine roll nagu iseseisvunud Venemaal.

IMPEERIUMI NOSTALGIA

Nõukogude Liidu (edaspidi ka Liidu) lagunemine on teema, millel on tänapäeva Venemaa ühiskonnas lai kõlapind. Kuidas sai võimalikuks veel hiljuti täiesti võimatusena näiv asjaolu, et üks kahest maailma üliiriigist varises ootamatult kokku ja jõudude vahekord maailmas muutus radikaalselt üllatavalt lühikese ajaga? See küsimus on seotud tänaste venemaalaste identiteediotsingutega, postimperiaalse ja postsovetliku nostalgia tugevnenemisega ühiskondlikus mõttes ning avalikus elus. Kremli uus poliitiline stiil koos musklite näitamisega, mis seab eesmärgiks taastada endise üliiriigi vägevus, ainult toidab ja soosib niisugust nostalgiat. Neid, kes ülistavad kadunud maailmariiki ja impeeriumiideed, on rohkesti: kirjanikud Valentin Rasputin ja Aleksandr Prohhanov, geopoliitik Aleksandr Dugin, võimule lähedal seisvad poliit tehnoloogid Stanislav Belkovski ning Gleb Pavlovski, kui nimetada mõnd avaliku arvamuse mõjutajat. Läkituses Venemaa Föderatsiooninõukogule

2005. aastal nimetas president Vladimir Putin Nõukogude Liidu hukku (*крушение*) sajandi suurimaks geopoliitiliseks katastroofiks. Mõned eksperdid on sellest välja lugenud avalikku soovi Nõukogude Liit sisuliselt taastada.¹ Apelleerimine mineviku sümbolitele (näiteks suur võit 1945, riigihümni meloodia, punalipp armee lipuna) on poliitilise protsessi juhtimise mõjus instrument.

Jegor Gaidari sõnul domineerib Venemaa avalikus arvamuses praegu niisugune maailmapilt: 1) 20 aastat tagasi eksisteeris stabiilne, arenev, võimas riik – Nõukogude Liit; 2) kahtlased ja veidrad inimesed (võimalik, et välismaa agendid) mõtlesid välja poliitilised ning majanduslikud reformid; 3) nende reformide tagajärjed osutusid katastroofilisteks; 4) aastail 1999–2000 tulid võimule need, kes tunnevad muret riiklike huvide pärast; 5) pärast seda hakkas elu paremaks minema. See müüt on autori sõnul tõest niisama kaugel kui 1920.–1930. aastail levinud populaarne legend reedetud, kuid võitmatust Saksamaast.²

Küsitlused näitavad, et märgatav nihe venemaalaste teadvuses imperiaalse mõtteviisi tugevnemise poole on aset leidnud just Putini presidendiks oleku ajal. Aastail 1998–2003 kasvas ligi kolm korda nende venemaalaste protsent, kes hindasid Stalinit positiivselt (19%-lt 53%-le), ja rohkem kui neljandik oli valmis hääletama türanni riigi etteotsa ka praegu.³ Samu tendentse võib täheldada Vene propaganda väljas asuvate eestivenelaste juures. 2005. aastal uskus 38% küsitlitud mitte-eestlastest, et Eesti ühines Nõukogude Liiduga vabatahtlikult, ja ainult 17%, et Eesti okupeeriti.⁴ Impeeriumi kaotuse valu on kerge ekspluateerida, õhutamaks suurriiklikku teadvust, ksenofoobiat, antiameerikanismi ja üldse läänevastasust, mis on jälle moes.⁵ Postimperiaalne sündroom on avaldanud oma mõju ka mäletamisele ja poliitilisele memuaarkirjandusele.

Vene poliitikas, ideoloogias, humanitaar- ja sotsiaalteadustes käib võitlus erinevate suundade vahel. Seetõttu pole küllaldast alust kõnelda mingist kindlast üheselt formuleeritud Vene ajaloo kontseptsioonist, kuid teatud domineerivad tendentsid on selgesti näha. Vene postsovetlikus ühiskondlikus mõttes on geopoliitilisel vaatenurgal suur tähtsus. Läänemeelsed atlantistid ja mondialistid, euraasialased ning slavofiilsusele tuginevad isolatsioonistid murravad piike Venemaa oleviku ja tuleviku üle.⁶ Ekspansionistid, patrioodid, natsionalistid, kommunistid, natsionaal-

¹ **Herkel, A.** Pikk tee kommunismi hukkamõistmiseni. – Rmt: **Herkel, A.** Vene mõistatus. Ilmamaa, Tartu, 2007, 203–204.

² **Гайдар Е. Т.** Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. РОССПЕН, Москва, 2006, 18–19.

³ Samas, 17.

⁴ **Lauristin, M.** Hästi lõimunute rolli on alahinnatud. – Mõte. Eesti Päevalehe ühiskondlik-poliitiline ajakiri, 2007, 28. sept, 6–7; **Koch, T.** Venelaste arvates astus Eesti 1940. aastal vabatahtlikult NSVLi. – Postimees, 2007, 21. mai.

⁵ Vt raamatuid seeriast “Venemaa tee”, nt **Казинцев А.** На что мы променяли СССР? Симулякр, или стекольное царство. Яуза, Эксмо, Москва, 2004.

⁶ Vt **Сорокин К. Э.** Геополитика современности и геостратегия России. РОССПЕН, Москва, 1996; **Колосов В. А., Мироненко Н. С.** Геополитика и политическая география. Аспект Пресс, Москва, 2001; **Нартов Н. А.** Геополитика. 2-е изд. Единство издательство политической литературы. Москва, 2002; **Сенчагов В. К.** Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие. Финанстатинформ, Москва, 2002.

liberaalid, natsionaalbolševikud jt võtavad sõna “destruktiivse” europotsentrismi vastu.⁷ Ksenofoobia lääne vastu on vene eliidi seas ja rahvahulkades süvenenud mitmel põhjusel, sh ametliku propaganda mõjul. Putin on edasi arendanud nn Primakovi doktriini läänest kaugenemise osas seoses nii viimase kriitikaga Venemaa juhtkonna aadressil kui ka Kremli enda võimuambitsioonidega, mida soosivad energiakandjate kõrged hinnad.

Kirjanduses on tõstatunud küsimus Venemaal (NSV Liidus) toimunud muutuste ajaloolisest mõttest ja olemusest – kas need vastavad Venemaa rahvuslikele huvidele? – ning sotsiaalsest hinnast, dramaatilistest tagajärgedest miljonitele inimestele.⁸ Märgitud on sadamate kaotust, territooriumist ilmajäämist, Venemaa surumist 17.–18. sajandi piiridesse, rahvastiku vähenemist poole võrra ja 20 miljoni kaasmaalase probleemi.

Nõukogude Liidu lagunemise kohta on kaks äärmuslikku seisukohta: 1) impeeriumi hukk oli loomulik ja see tulnuks ammu lammutada; 2) Liit tulnuks säilitada ja seda saanuks arukama tegutsemise korral ka teha. Siit peamine küsimus: kas Liidu lagunemine oli mõõdapääsmatu või oli võimalus seda säilitada? Sellega on seotud veel teinegi küsimus: kas Liit langes sisemise haiguse ja separatismi tagajärjel või väliste tegurite, lääne poliitika, võidurelvastumise, nafta hindade languse jms tõttu? Nõukogude-järgses vene historiograafias ei leia me nendele küsimustele ühest vastust. Mingit konsensuslikku vaatepunkti impeeriumi lagunemisele pole. Juba 1990. aastate algul kujunes kirev spekter lähimöödaniku interpretatsioonidest, kus “revolutsionääride-purustajate” ja “fundamentalistide-säilitajate” (*охранители*) vahel ei saanud olla mingit kompromissi. Küll aga mahtus nende äärmuste vahele kirju diapason eri žanrites kirjutatud seisukohti. 1990. aastail avaldasid oma memuaarid paljud perestroikaaja juhtivad tegelased, kes nagu poliitikud alati ja kõikjal õigustavad oma tegusid, süüdistavad kunagisi vastaseid ning oponente ja võitlevad nii oma koha eest ajaloos.

Teaduskirjanduses tegelesid Liidu lagunemise temaatikaga lisaks ajaloolastele ka sotsioloogid, etnoloogid, poliitikateadlased jt humanitaaria-sotsiaalia esindajad, kelle visioonid kandusid edasi 21. sajandisse. Siingi etendas oma osa võimu poolt kultiveeritud poliitiline konjunktuur. Jeltsini võimuloleku ajal polnud terav kriitika Liidu “lagundajate” aadressil ametlikult soositud. Võimulähedastes ja sellega seotud akadeemilistes ringkondades serveeriti Liidu lõppu ebageeldiva paratamatusena, mis tulenes kommunistliku süsteemi kriisist, kuna see ei kannatanud välja üleminekut demokraatialle ning turumajandusele; totalitaarset süsteemi polnud võimalik reformida.⁹ Sellele aitasid kaasa Gorbatšovi ebaõnnestunud ja poolikud

⁷ Vt nt **Кара-Мурза С. Г.** Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции. Алгоритм, Москва, 2002, 4, 151 jm. Vt ka **Herkel, A.** Europotsentrism vene silma läbi. – Rmt: **Herkel, A.** Vene mõistatus, 224–228.

⁸ **Межуев Б. В.** Понятие “национальный интерес” в российской общественно-политической мысли. – Полис, 1997, 1, 5–6.

⁹ **Дмитренко В. П.** (toim). История России. С древнейших времен до конца XX века. XX век. Институт российской истории РАН, АСТ, Москва, 1996, 584–593.

reformid, passiivne rahvuspoliitika, kus pidanuks “demonstreerima poliitilist tahet ning otsustavust”. Ta jättis kasutamata võimaluse Liidu uuendamiseks aastail 1988–1989, millega olid tollal nõus isegi baltlased; kaotas dispuudid Baltikumis, kui ta püüdis veenda mässulisi vabariike Liitu edasi jääma.¹⁰

Nii Gorbatšov ja tema mõttekaaslased kui ka tema omaaegsed oponendid pahemalt, sh augustiputsistid-riigipöörjad, on üksmeelsed selles, et Liitu saanuks säilitada. Mõlemad süüdistavad teineteist ja Jeltsinit riigi lagunemises. Jeltsini lähikondlased omakorda arvustavad liidulise juhtkonna “ebaadekvaatset” tegutsemist ja kalduvad üleriigi kadumise põhjuseks pidama pigem kommunismi ning nõukogude süsteemi kriisi.

Akadeemilises teaduskirjanduses, eriti politoloogilises, võib Liidu lagunemise põhjuste kohta samuti leida väga erinevaid, sageli vastupidiseid seletusi ja seisukohti. Sel teemal korraldatakse esinduslikke interdistsiplinaarseid ümarlaudu ja peetakse ikka veel tuliseid debatte. Professionaalsete ajaloolaste töödes on läbi paistvaid poliitilisi spekulatsioone tunduvalt vähem. Need autorid, kes aktsepteerivad muutuste, seega ka perestroika vajadust ja seletavad toimunut n-ö objektiivsete põhjustega – süsteemi kriisiga, mis kutsus esile revolutsiooni (selle dateerimises puudub üksmeel) –, lähtuvad üldjoontes moderniseerimise teooriast, mis läänes hakkas levima 1960. aastail.¹¹ Teised seevastu loevad toimunut kunstlikuks, ebaoloomulikuks ja kalduvad pooldama vandenõu- (välise või sisemise)teooriate mitmesuguseid variante.¹²

VANDENÕU PERESTROIKA VASTU

Viimastel aastatel on avalikkuse ette jõudnud mitu olulist dokumentide kogumikku, mis kajastavad impeeriumi viimastel aastatel Nõukogude Liidu võimaldavis toimunut, mille peamiseks sisuks olid Mihhail Gorbatšovi algatatud reformid – perestroika. Siin on aktiivsust üles näidanud Gorbatšov-Fond, publitseerides dokumente fondi arhiivist (AGF). 2006. aastal ilmus fondi väljaandel “NLKP KK poliitbüroos...”,¹³ milles on valik NLKP Keskkomitee sekretäri ja poliitbüroo liikme Vadim Medvedjevi ning Gorbatšovi abide Anatoli Tšernjajevi ja Georgi Šahnazarovi üleskirjutustest poliitbüroo istungitel ning teistel Keskkomitee kõrgetel foorumitel aastail 1985–1991. Teine Gorbatšov-Fondi oluline väljaanne on 2007. aastal ilmunud teose “Liitu oleks saanud säilitada.

¹⁰ Михайлов В. А. (toim). Национальная политика России: история и современность. Научный центр “Руссика”, ИИА “Русский мир”, Москва, 1997, 587.

¹¹ Vt Согрин В. В. Современная российская модернизация: этапы, логика, цена. – Вопросы философии, 1994, 11, 3–18.

¹² Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985–2005. (Новейшая история. Особый взгляд.) Русь-Олимп, АСТ, Астрель, Москва, 2007, 372–373.

¹³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Коост А. Черняев jt. Альпина Бизнес Букс, Москва, 2006.

Valge raamat¹⁴ uus, ümbertöötatud ja täiendatud trükk, kus lugejale pakutakse rikkalikku valikut mitmesuguse päritoluga dokumentidest ning materjalidest, mis on fookustatud perestroikaperioodi rahvuspoliitikale, eriti aga NSV Liidu lagunemise käigu, põhjuste ja tagajärgede kirjeldamisele. Esmatrükiga (1995) võrreldes on raamatusse lisatud kümne aastaga ilmunud uusi uurimistulemusi, intervjuusid, memuaare ja dokumente, mis varem polnud kättesaadavad. Mõlema raamatu projektijuhiks on Gorbatšovi endine abi välispoliitilistes küsimustes ajaloolane Anatoli Tšernjajev. Mõlemad raamatud on Gorbatšovi-kesksed, nende eesmärk on esitada niisuguseid dokumente ja ajaloosündmusi (fakte) ning nende interpretatsioone, mis näitavad perestroikat ja endist NLKP peasekretäri ning NSV Liidu ainsat presidenti positiivses valguses, sh tema tegevust Liidu reformimisel ja säilitamisel, lükates ümber süüdistused, nagu oleks Gorbatšov süüdi impeeriumi lagundamises. Gorbatšov-Fondi publikatsioonide keskne idee seisneb selles, et Liidu lagunemist kui globaalset katastroofi saanuks ära hoida, juhul kui Gorbatšov oleks saanud ja jõudnud ellu viia plaani teisendada unitaarriik demokraatlikuks, reaalseks, efektiivseks föderatsiooniks uue liidulepingu sõlmimisega, mis nurjati ühest küljest “reaktsioonilise”, “sisuliselt suurriikliku” augustiputšiga (mille tagajärjel vabariigid laiali jooksid) ning teisest küljest Venemaa suveräänseks kuulutamise ja Belovežje “seadusevastaste”, “hävituslike” kokkulepetega. Lepetele allakirjutajad Boriss Jeltsin, Leonid Kravtšuk ja Stanislav Šuškevitš, kes läksid rahva tahte (referendum 17. märtsil 1991) vastu, pole selle eest mingit vastutust kandnud – ei juriidilist, poliitilist ega moraalset.¹⁵ Siin on ilmne Gorbatšovi ja tema lähikonna taotlus Putini-aegset konjunktuuri ning nostalgialainet ära kasutada, tõestamaks, et Gorbatšovi Liidu reformimise ja säilitamise kava oli ainuõige. Niisugusele ühekülgsel poliitilisele ja messianistlikule tendentsile vaatamata sisaldavad nimetatud kogumikud uut, unikaalset teavet, mis aitab heita valgust ka Balti küsimuse arutamisele kõige kõrgemates võimukoridorides. Valge raamatu uues väljaandes lükatakse ümber väited, nagu oleks Nõukogude Liit lagunenu väljast suunatud õhnestustegevuse ja lääneriikide poliitika tagajärjel.

Mihhail Gorbatšov süüdistab Liidu lagunemises separatiste, natsionaliste ja kohalikku eliiti, kes, “pidades silmas omaenda auahneid ning omakasupüüdlikke ambitsioone, ajasid inimestele puru silma, uinutasid neid illusioonidega, nagu oleks eraldi parem ja kergem elada: nad mürgitasid inimeste päid natsionalistliku ideoloogiaga. Ja lõppkokkuvõttes petsid nad inimesi, otsustades Belovežskaja Puštšas NSV Liidule lõpu teha ja lubades säilitada riigi terviklikkuse Sõltumatute Riikide Ühenduse sildi all, millest kujunes viigileht Nõukogude Liidu laialisaatmisele.”¹⁶ On kummaline, et Gorbatšov näeb veel kümme aastat hiljem Saksamaa taasühine-

¹⁴ Союз можно было сохранить. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. 2-е изд., перераб. и доп. Тоим В. Т. Логинов, koost A. С. Черняев jt. Горбачев-Фонд, АСТ, Москва, 2007.

¹⁵ Samas, 5–10.

¹⁶ **Gorbatšov, M.** Kuidas see oli. Saksamaa taasühendamine. Sinisukk, 2001, 173. Raamatu venekeelne originaal ilmus 1999. aastal.

mises pidepunkti ja argumenti, õigustamaks Nõukogude Liidu säilitamist, asetades võrdusmärgi saksa rahva ning olematu “nõukogude rahva” vahele. Tunnistades saksa rahva õigust vabalt oma eluteed valida (milleks löid tingimused perestroika ja külma sõja taandumine), ei taha ta seda laiendada Liidu rahvastele, viidates 1991. aasta märtsireferendumi tulemustele.¹⁷ Ta mõistab hukka Jugoslaavia lagunemise, NATO laienemise itta, “uute sõltumatute riikide” (kelle hulka arvab ta tõenäoliselt ka Balti riigid) sidumise läänega, “uute eraldusjoonte” tekkimise Kesk- ja Ida-Euroopas, mis kõik takistavat Euroopa ühiskodu ehitamist. Endises nõukogude ruumis õigustab ta Venemaa “integratsioonipüüdlusi”. Kuna Nõukogude Liitu enam pole ja Venemaad pole piisavalt kaasatud uue Euroopa ülesehitamisse, pigem on teda tõrjutud, siis on Gorbatšovi sõnul Euroopa protsessid takerdunud, deformeerunud ning omandanud asümmeetrilise iseloomu.¹⁸

7. aprillil 2005 pidas Gorbatšov kõne Venemaa Teaduste Akadeemias rahvusvahelisel konverentsil, kus ta esitas oma uuemad seisukohad perestroika ja Nõukogude Liidu lagunemise kohta. Tema sõnul oli Liit postsovetlikust Venemaast parem kas või seetõttu, et seal oli vähem bürokraatiat ja elanike reaaltulud olid isegi kriisiajal mitu korda suuremad kui praegu. Perestroika ei jooksnud ummikusse, vaid nurjati, ütleb Gorbatšov. Ta kinnitab, et 1991. aasta suvel vabariikidega kooskõlastatud liidulepingu allakirjutamine oleks olnud ainus õige tee ja päästnud Liidu, mille lagunemine polnud üldse mõödapääsmatu. Selle rikkus ära augustiputš. Gorbatšov tunnistab, et ta jäi kompartei reformimisega sotsiaaldemokraatlikus vaimus hiljaks, ei suutnud piiramatul võimuga harjunud üleliidulise bürokraatia tiibu kärpida ja tegi majanduspoliitilisi vigu. Ta tõmbab selge piirjoone perestroika, s.o iseenda ja Jeltsini “avantüristliku poliitika” vahele, mis tema sõnul oli populistlik pettus. Otsene süüdlane Liidu likvideerimises on Jeltsin, kes tõmbas kaasa ka Leonid Kravtšuki (Ukraina) ja Stanislav Šuškevitši (Valgevene). Samas paneb Liidu ainus president imeks, et keegi ei reageerinud: “...ei ajakirjanikud, ei kuulsad professorid-demokraadid, ei intelligents, ei noorsugu, ei naised, ei armee, ei kommunistid, kes püüdsid ja püüavad nüüd õigustada oma toetust GKTšP-le Liidu päästmisega. Vene NFSV, Ukraina ja Valgevene ülemnõukogud ratifitseerisid Belovežje kokkulepped käigupealt, praktiliselt ilma aruteluta. /.../ Venemaa ülemnõukogus hääletas vastu 5–6 inimest, Ukrainas 3, Valgevenes üksainus Lukašenka. Otsused võeti vastu püsti seistes ja vaimustusega. Mingi hullumeelsus, meeltesegadus.”¹⁹

Gorbatšovi seletuse juhtmotiiv on see, et Liidu lagunemine tähendas perestroika katkestamist-nurjamist, ja kõik, kes olid sellega seotud, olid uuenduskursi avalikud või varjatud vastased. Katastroof jäänuks tulemata, kui Jeltsini meeskond poleks “õigelt” teelt kõrvale keeranud. Reformitud, demokratiseeritud ja detsentraliseeritud Liit oleks eksisteerinud edasi uuendatud kujul ja Gorbatšov jätkanuks presidendina. Kui Gorbatšov kõneleb tänapäeval Liidust, siis mõtleb ta selle all

¹⁷ Samas, 172–174.

¹⁸ Samas, 181–183.

¹⁹ Союз можно было сохранить, 514.

esmajoones niisugust liitu, mille loomiseni kunagi ei jõutud, seda, mis heistus talle tema kujutluses kui erinevate etnoste, kultuuride, tsivilisatsioonide ja religioonide kooselu ideaalne vorm, mille sarnast polnud veel nähtud, kui “tõeline liit”, “kus meie teiega pole veel elanud”.

Gorbatšovi abid on oma endisele tööandjale üldiselt lojaalsed ka praegu ja kritiseerivad teda oma mälestustes mõõdukalt. **Georgi Šahnazarov**, **Anatoli Tšernjajev** ja **Andrei Gratšov** rõhutavad oma raamatutes eelkõige seda, et Gorbatšov võitles uuendatud Liidu eest ägedalt ning viimase võimaluseni, uskudes siiralt, et lahku minna on võimatu ja et Liidust loobumine on kõigi jaoks hukatus. Samas märgivad nad peasekretärist presidendi ebajärjekindlust ja selge programmi puudumist rahvusküsimuses; seda, et Gorbatšov jäi siin oma etapiviisilise plaaniga (enne poliitilised ning majanduslikud asjad ja seejärel rahvuslikud) sündmuste arengust selgelt maha. Algul võitles ta leninliku föderatiivsuskontseptsiooni taastamise eest, siis uuendatud föderatsiooni, reaalse föderatsiooni, konföderatsiooni, suveräänsete riikide liidu ja siis riikide liidu eest. Samal ajal olid mõned juba väljaastumisest teatanud.²⁰ Suurriiklasele iseloomulikult olid igasugused territoriaalsed muudatused Gorbatšovile vastumeelsed ja ta püüdis Liidust väljaastumist niipalju kui võimalik takistada ning küsimuse arutamist üldse edasi lükata. Kommunisti-internatsionalistina, kes, tõi küll, arenes pidevalt sotsiaaldemokraatia suunas, lootis ta, et majanduslikud ja poliitilised reformid lahendavad rahvuslikud probleemid iseenesest. Gratšovi tabava ütluse järgi tekitasid reformid niisuguse olukorra, kus Liitu laiali saata ei saanud, aga säilitada samuti mitte.²¹ Gorbatšovi lähikondlased tunnistavad, et perestroika algataja aitas oma tegevusega Liidu lagunemisele paratamatult tublisti kaasa (mingil määral tunnistab Gorbatšov seda ka ise), kuid elas seda raskelt üle. Jeltsin seevastu ohverdas riigi kõhklemata võimule naasmise ja selle tippu tõusmise nimel.²²

SÜSTEEMI KRIITIKUD

Nõukogude võimuladviku viimaste tippude seas torkab mineviku ülikriitilise hindamisega silma **Aleksandr Jakovlev** (1923–2005), Gorbatšovi lähikondlane ja reformide ideoloog, keda on nimetatud perestroika arhitektiks või selle halliks kardinaliks. Demokraatiat jõuliselt apologiseerivates teostes rõhub ta nõukogude süsteemi ebaetilisusele, selle vägivaldsusele (massirepressioonid) ja rõhutab eriti vabaduse puudumist.²³ 1994. aastal pöördus Jakovlev avaliku kirjaga Euroopa poliitikute ja üldsuse poole ettepanekuga mõista hukka kommunistliku režiimi

²⁰ **Tšernjajev, A.** 1991. aasta NSV Liidu presidendi abi päevik. Vagabund, 2006, 43, 266 jm; **Gratšov, A.** Gorbatšov. Olion, Tallinn, 2004, 225–227 jm.

²¹ **Gratšov, A.** Gorbatšov, 226.

²² Samas.

²³ Vt **Яковлев А.** Свобода – моя религия. К 80-летию со дня рождения. Вагриус, Москва, 2003.

kuriteod – Euroopa vaikus.²⁴ 2003. aastal ilmus tema kaheköitelise mälestuste raamatu “Mälu sügavik. Stolõpinist Putinini” (2001)²⁵ täiendatud ja uute, avalikustatud arhiividokumentide põhjal täpsustatud kokkuvõte “Videvik”. Sealt leiame kriitilist ka postsovetliku Venemaa kohta, kus Venemaa õnnetus – “ametnike autoritarism” – kestab Jakovlevi hinnangul edasi. Ametnike nomenklatuuri peab ta tagurlikuks jõuks ja süüdlaseks perestroika läbikukutamisel. Autori kinnitusel lasi Gorbatšov käest ajaloolise šansi aastail 1988–1989, kui maa oli veel okupeeritud bolševismi poolt. Ta ei tegutsenud otsustavalt, ei toetunud “demokraatiale altpoolt”, juhtivad nomenklatuuritegelased jäid kohtadele edasi ja 1990. aasta sügisest hakkas Gorbatšov katastroofiliselt kiiresti võimu kaotama. Jakovlev tunnistab, et nii tema kui Gorbatšov eksisid, kui lootsid demokraatlikule parlamendile, mille valimine oli kohtadel tegelikult parteilise nomenklatuuri käes. Partei kanti maha liiga hilja ja selle juhid korraldasid riigipöördekatse. Pärast putši ei tegutsenud Gorbatšov küllalt otsustavalt.²⁶

Rahvuslike vabadusliikumiste rolli käsitlemisel on Jakovlev demokraadi kohta hillitsetud, vastuoluline ja ebajärjekindel, neid hindab ta positiivselt üksnes teatava piirini. Ta kirjutab, et oli veendunud Nõukogude Liidu kardinaalse uuendamise vajaduses ja kõige ratsionaalsem tundus talle riigi vabatahtlik rahumeelne evolutsioon sõltumatute riikide vabatahtlikuks konföderatsiooniks. Seega siis umbes midagi samaladset, kuhu Gorbatšov lõpuks välja jõudis. Kuid läks teisiti. “Valla pääses natsionalistlik võimuiha. Rahvuslikud huvid asendusid natsionalistliku demagoogiaga. Tulemuseks olid sõjad ja konfliktid sotsiaalse rahu asemel. Separatism on võimeline viima iga ühiskonna konfliktide tupikusse, kus igatüks vaenutseb igahüega. See pole rahvusliku vabaduse, vaid sügava lõhenemise ja vastasseisu tee. Parteilis-riiklikule eliidile olid rahvuslikud liikumised esialgu sotsiaalse destabiliseerimise ja Moskvale surve avaldamise vahendid. Kuid järk-järgult väljusid need kontrolli alt, nende eesmärgid muutusid rahvuslikest separatistlikeks. Lokaalne kommunism eliidi tasandil hakkas kiiresti evolutsioneeruma agressiivse suunaga lokaalseks natsionalismiks.”²⁷ Jakovlev märgib, et tuntud vene kirjaniku Valentin Rasputini retooriline küsimus Venemaa Liidust väljaastumise kohta oli esimene signaal tegelikust lagunemisest. Impeeriumi lõhestas ja hukutas vene natsionalism, mille eest oli autor hoiatanud juba varem. Natsionalismi karmis kriitikas jõuab Jakovlev tänasele Venemaale. Nüüd on natsionalism alasti, kirjutab ta. “Nüüd nimetab natsionalism end patriotismiks, segatud natsionaalbolševismiga, s.o natsismiga.”²⁸ Jeltsin ja Putin said kommunismi ja impeeriumi varem. Nõukogude impeerium oli iseäralik, sest tal puudusid kolooniad. “Kogu impeerium oli bolševike koloonia.”²⁹

²⁴ **Анурõлд, Е.** Vaba sõna arhitekt sõdib edasi. – Maaleht, 2005, 5. mai.

²⁵ **Яковлев А. Н.** Омут памяти. От Столыпина до Путина, 1–2. Вагриус, Москва, 2001.

²⁶ **Яковлев А. Н.** Сумерки. Материк, Москва, 2003, 476, 504, 514–516 jm.

²⁷ Samas, 591.

²⁸ Samas, 592.

²⁹ Samas, 655.

2006. aastal ilmus demokraatliku Venemaa esimese peaministri ja Belovežje kokkulepete ühe autori **Jegor Gaidari** raamat “Impeeriumi hukk. Õppetunnid tänasele Venemaale”. Autori motoks on prantsuse diplomaadi Charles Maurice de Talleyrand’i kuulus aforism: “Täägile võib toetada, aga mitte istuda.” Ootuspäraselt püüab autor majandusteadlasena avada “impeeriumi demontaaži mehhanismi” majanduslikku külge ja analüüsida tehtud vigu, et need ei korduks. Liidu lagunemise eeldusena mainib Gaidar riigi poliitnilisust, kus venelasi oli vaid pool elanikkonnast. Kuid see pole kõige olulisem. Tähtsam on see piiramatult vägivald, mis valitses nõukogude ühiskonna igapäevaelus. Sellele rajatud riiklik organisatsioon polnud võimeline adapteeruma kaasaja muutuva reaalsusega ja pealtnäha tugev osutus tegelikult hapraks. Iseendast need eeldused veel impeeriumi hävingut esile ei kutsunud. Gaidar kinnitab, et just majanduskriis viis riigi lagunemisele. Naftahinnad pole küll peamine põhjus, kuid oma osa nad etendasid. Autor ei usu siin niisugust vandenõuteooriat, et naftahindade languse provotseeris USA spetsiaalselt Nõukogude Liidu hävitamiseks.³⁰

Gaidari sõnul oli Liidu lagunemine ootamatus, mis sai seaduspärasuseks. 1985. aastaks olid küpsenud eeldused sügavaks majanduskriisiks. Liiga hilja teadvustas Gorbatšov katastroofi ohu, ettevõetud meetmed osutusid ebapiisavaks. 1989/90. aastal kaotas valitsus üha enam kontrolli riigis toimuva üle. Autor püüab anda mitmekülgset ülevaadet selle kohta, kuidas kriis arenes ja süvenes. Valitsus ei suutnud tagada elementaarset õiguskorda. Sotsialistlik majandussüsteem sai aga töötada üksnes karmi poliitilise režiimi tingimustes. Kui see kaob, siis variseb majandus kokku. Olukorda komplitseerisid populistlikud lubadused tösta pensioni, palka ja abiraha. Võimu nõrgenemise ja poliitilise kontrolli kadumise tingimustes võistlesid liidulised ja vabariiklikud juhtkonnad selles, kes suudab Liidu finantsüsteemi laostamiseks rohkem ära teha. NSV Liidu ja VNFSV ülemnõukogu võtsid vastu otsuseid, mis olid finantsidega katmata. Kuigi finantskatastroof ja riigi pankrott maksejõuetuse näol oli lähenemas ning valuutavarud vähenesid tohutu kiirusega, jätkati “sõbralike” välisriikide ja vasakparteide toetamist veel 1990. aastal. Poliitiline kriis käsikäes majanduskriisiga ja toiduainete ning esmatarbekaupade varustamise lõppemine mitmes suures tööstusrajoonis süvendasid sotsiaalseid ja poliitilisi probleeme. Gorbatšov ei soostunud ei radikaalse (N. Petrakov) ega mõõduka majandusreformi (L. Abalkin) projektiga ja lükkas otsustamist üha edasi. Olukord halvenes sedavõrd, et analoogiliselt 1918. aastaga hakati moodustama erakorralisi komisjone. Tarbekaupade defitsiidi ja tootmise langusega kaasnes võimuorganite suutmatus majanduslikke protsesse juhtida. President andis välja ukaase, mida polnud võimalik täita. 1991. aasta kevadeks muutus valuutakriis juhimatuks. Kaevurite streigid kruvisid üles sotsiaalset pinevust. Eriti terav oli toiduainete ja ravimite puudus. Sõltuvus läänest kasvas, sealt paluti kiiret abi üha uute krediitide näol, aga mingeid meetmeid olukorra parandamiseks ei rakendatud. 1990. aasta lõpul palus valitsus läänelt ka humanitaarabi. Valuutaresevid said otsa ja import vähenes 1991. aastal kaks korda, Riigipank kaotas kontrolli raharingluse üle. Naftatootmine langes katastroofiliselt, 1991. aastal

³⁰ **Гайдар Е. Т.** Гибель империи, 81 jm.

vähenes naftaeksport poole võrra. Inflatsioon ja rahaemissioon võtsid tohutu ulatuse. Nii jõudis riik totaalse pankroti lävele.³¹

Nagu paljusid teisi autoreid huvitab Gaidari küsimus: kui juhtkond oleks tegutsenud õigesti, kas siis olnuks võimalik majanduse krahhi vältida ja Liitu säilitada? Sellele küsimusele pole vastust, ütleb autor ja jätab otsad lahtiseks.

Gaidar arutleb, et autoritaarses paljurahvuselises riigis viib režiimi liberaliseerumine ja demokratiseerumine paratamatult niisuguste jõudude poliitilisele mobiliseerumisele, kes on valmis eksploateerima rahvuslikke tundeid. Glasnost võimaldas kõigest avalikult kõnelda ja vene ajakirjanduses arutleti aastail 1988–1989 elavalt venelaste rõhumise üle Nõukogude Liidus, mida justkui kinnitasid majandusteadlaste arvutused liiduvabariikidevahelise kaubavahetuse ning väliskaubanduse saldo kohta maailmaturu hindades, mis summaarselt oli Venemaa suhtes ülejäägiga ligi 31 miljardit rubla, liiduvabariikidel, v.a Turkmeenia, oli aga bilans negatiivne. Selle kahtlase metoodikaga saadud andmestiku järgi olid Eesti ja Läti 1988. aasta saldo järgi teistele vabariikidele ning esmajoones Vene NFSV-le “võlgu” kumbki 1,3 miljardit ja Leedu 3,7 miljardit rubla.³² Neid andmeid kasutas Eestis viibides ka Gorbatšov, öeldes, et Eesti on 1,5 miljardit teistele liiduvabariikidele võlgu.

Kevadeks 1991 sai Gorbatšov aru, et impeeriumi pole võimalik koos hoida, ja läks nüüd koostööle vabariikidega. 30. juulil 1991 nõustus ta ühekanalilise maksusüsteemiga, millega keskus sattus vabariikidest täielikku sõltuvusse võtmeküsimuses – riiklike kulutuste finantseerimises. Sisuliselt tähendas see Liidule kui ühtsele riigile kriipsu pealetõmbamist, mis andis lootust selle muutumiseks pehmeks konföderatsiooniks. Gaidari arutluse järgi sattus uuenduspoliitika ummikusse omaenda sisemiste vastuolude tõttu. “Säilitada impeeriumit jõudu mitte kasutades oli võimatu, püsida võimul impeeriumit mitte koos hoides oli samuti võimatu.”³³ Rahvuslikke liikumisi oleks saanud peatada ainult jõu ja repressioonidega, kuid liidulise võimu manööverdamise vabadus oli ette määratud läheneva finantskatastroofiga. Massiliste repressioonide korral oleksid lääne krediidid ära jäänud ja majanduslik kokkuvarisemine vältimatu, mis oleks minema pühkinud ka olemasoleva võimu. Jõudu küll kasutati (näiteks Thbilisis ja Vilniuses), kuid poliitiline juhtkond polnud valmis selle eest vastutust võtma, kirjutab Gaidar.

DISSIDENDI MEELEMUUTUS

Väitel, et Nõukogude Liit hävis USA teadliku ja ettekatsetatud tegevuse tagajärjel, on pooldajaid “patriootidest pistrike” hulgas nii Venemaal kui USA-s.³⁴ Deržavnikud Venemaal käsitavad Liidu lagunemist kui CIA poolt sepistatud lääne ja NATO võitu. Selle seisukoha oponendid tuginevad asjaolule, et Liit lagunes

³¹ Samas, 206 jj.

³² Samas, 299; A. Granbergi ja V. Suslovi arvutused.

³³ Samas, 301.

³⁴ Selle kohta vt Шубин А. В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. Вече, Москва, 2005, 287.

just sel ajal, kui väline surve hoopis nõrgenes (relvastuse võidujooks pidurdus, Reagani tähesõdade plaan, nn strateegiline kaitsealgatus (SDI), kaotas endise tähenduse, Afganistanist lahkuti jne).

Välismaise sekkumise ja vandenõuteooria üks väljapaistvamaid esindajaid on tuntud filosoof (loogik), literaat ning dissident **Aleksandr Zinovjev** (1922–2006), kes on olnud opositsioonis iga valitsusega Nõukogude Liidus ja Venemaal; oli emigratsioonis aastail 1978–1999. Zinovjev on orwellikus stiilis kujutanud sarkastiliselt nõukogude elu ja gorbatšovismi oma pessimistliku alatooniga sotsioloogilistes romaanides (esimene “Haigutavad kõrgused”, 1974), mille tõlked hakkasid Eestis ilmuma 1990/91. aastal.³⁵ Perestroikaajal oma eestikeelsete tõlkeraamatute honorari Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteile annetanud Zinovjev asus hiljem üllataval viisil õigustama ja kaitsma Nõukogude Liitu, kelle juhid olid ta välismaale pagendanud. Tema viimane sotsioloogiline romaan “Vene tragöödia” (2005) ilmus kirjastuse Eksmo seerias “Kuum liin” poliitilise bestsellerina ja pälvis autori rahvusvahelise tuntuse tõttu laialdast tähelepanu. Nimetamisväärtne on see, et mainitud seeria ühiskondlikku toimetusenõukogusse kuuluvad sellised vene idee arendajad, eurasiaanlastest geopoliitikud ja imperiumi lagunemise kriitikud, nagu Leonid Anninski, Sergei Kara-Murza, Aleksandr Panarin, Vladlen Sirotkin ja Aleksandr Utkin.

Endine teisitimõtteleja ei hoia kokku värve, kritiseerimaks postsovetliku maa “paljaksriisumise süsteemi” (*система ограбления*) ja antikommunismi Venemaal. Ta ei halvusta enam kommunismi, vaid vastupidi, peab selle kadumist tragöödiaks, sotsiaalseks katastroofiks, vene rahva suurimaks kaotuseks kogu tema pika ajaloo vältel.³⁶ See, mis aastail 1991–1993 Venemaal toimus, polnud demokraatlik revolutsioon, vaid “nõukogude kontrevolutsioon”, antikommunistlik riigipööre lääne ja globalistide huvides. Lääne “viies kolonn” eesotsas Gorbatšovi ja Jeltsiniga purustas läänest (esmajoones USA-st ja NATO-st) saadud käsul kommunismi Venemaal. Käsu täitmise eest lubati uutel võimumeestel maa paljaks riisuda. Lääne diktaadi järgi muutis Jeltsini režiim endise suure maailmaderžaava lääne koloniasatsiooni tsooniks. Venemaa ajaloos on hävitajate roll Gorbatšovil, Jeltsinil, Jakovlevil, Gaidaril ja Kozõrevil. Terroristlikke meetodeid kasutaval Ameerikal on nüüd tee maailmavalitsemisele vaba. See olevat saanud teoks seetõttu, et vene rahvas lasi end petta ja lollitada (*оболванить*), ja peab nüüd kollektiivse reetmise eest kallist hinda maksma. See oli tasu inimeste rumaluse, kergemeelsuse ja vastutustundetuse eest. Allakäik ja alandus kestis, kuni tuli Putin.³⁷

Zinovjevi sotsioloogilise romaani minategelane kuulub nõukogulaste, sovettide (*совок*), kommarite (*коммуняка*) põlvkonda ja nostalgitseb nõukoguliku kommunismi järele. Tema sovetinostalgia väljendub kokkuvõtlikult ja otsekoheselt järg-

³⁵ Vt **Zinovjev, A.** Gorbatšovism. – Loomingu Raamatukogu, 1990, XXXIV, 12/13; **Zinovjev, A.** Katastroika. – Loomingu Raamatukogu, 1991, XXXV, 4–6; **Zinovjev, A.** Ela! – Loomingu Raamatukogu, 1991, XXXV, 44–46.

³⁶ **Зиновьев А. А.** Русская трагедия. (Политический бестселлер, Горячая линия.) Эксмо, Алгоритм, Москва, 2005, 9.

³⁷ Samas, 8–11, 199, 335–342, 495–498 jm.

mistes sõnades: “Nõukogude maailm oli minu. Kõigile puudustele vaatamata oli see minu kodu. Ma olin seal peremees. Ma olin vajalik. Postsovetlik maailm on mulle võõras. Kõigi selle väärtuste juures pole ma seal vajalik, olen üleliigne. Nõukogude maailmas oli mul kaitse – riik, partei, kollektiiv, sõbrad. Kogu nõukogude aastate vältel mind keegi ei löönud, keegi ei solvanud. Muskliid ja kakluskõtted polnud vajalikud. Mõistus ja haridus olid tugevamad. Nüüd ei julge ma üksi pargis jalutada ja öösel kardan tänavatel käia. Mind on korduvalt solvatud. Peremehe ihukaitsja teenib palju kordi enam kui instituudi professor.”³⁸ Zinovjevi sõnul oli see ühiskond, kus miljonid elasid väärikalt, mitte just rikkalt, kuid rahuldavalt, tööpuudust polnud karta, arstiabi oli tasuta, laste tulevik kindel ja marksismi ning parteid võeti huumoriga.

Kui süsteemi kriis Nõukogude Liidus oli põhjustatud objektiivsetest asjaoludest (parandades inimeste elujärge, kaevas kommunism paradoksaalsel kombel iseendale hauda), siis perestroikaks nimetatud katastroofis aastail 1985–1991 domineerisid subjektiivsed tegurid, kirjutab Zinovjev. Perestroika tähendas nõukogude ühiskonna lammutamist ja häbiväärset kapituleerumist lääne ees külmas sõjas. Seejuures kasutas lääs ära vene kommunismi defekte ja Nõukogude Liidu nõrkusi. Lääne propaganda tohutu surve laostas nõukogude ühiskonna moraalselt-pühholoogiliselt ja ideeliselt. Selle vastu puudus nõukogude inimestel immuuniteet. Kommunism Nõukogude Liidus hävis mitte seetõttu, et lääne ühiskondlik organisatsioon oli parem, vaid konkreetsete ajalooliste tegurite, sh “vaenlase ülekaalu, võimuesindajate rumaluse ja argpükslikkuse, massilise reetmise” jms tõttu. 1991. aasta augustiputš oli “kahekeelse ja reeturliku” Gorbatšovi ettekatsetatud provokatsioon lüüa kord majja võõraste kätega, mis aga andis kavandatule vastupidise tulemuse.³⁹ Ühes oma intervjuus kahetses Zinovjev kommunismi kritiseerimist oma varasemates teostes, kuna see olevat kahjustanud Venemaad.⁴⁰

KGB-LASTE VANDENÕUTEORIA

Välisvandenõuteooriat esindab kõige ehedamal ja äärmuslikumal kujul KGB erukindralmajor **Vjatšeslav Šironin** oma intrigeeriva pealkirjaga raamatus “KGB – LKV. Perestroika salajased tõukejõud” seerias “20. sajandi ristikäigud”.⁴¹ Seda haiglaseks peetud teooriat-skeemi⁴² poleks vajagi lähemalt vaadelda, kui sel poleks mõjukaid toetajaid Venemaa endise ja praeguse eliidi hulgas. Lühidalt on selle skeemi sisu järgmine. Nõukogude Liit lagunes kapitalistliku välismaailma mõjul, keda kohapeal toetas n-ö viies kolonn, mis tegutses CIA näpunäidete järgi.

³⁸ Samas, 166.

³⁹ Samas, 178–181, 190, 207–228 jm.

⁴⁰ Suri dissident Aleksandr Zinovjev. – Postimees, 2006, 11. mai.

⁴¹ **Широнин В.** КГБ – ЦРУ. Секретные пружины перестройки. (Крестовые походы XX века.) Ягуар, Москва, 1997.

⁴² **Savisaar, E.** Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992. Kleio, Tartu, 2004, 194.

Nõukogude-vastase ristsõja vaimseks isaks peab Šironin Zbiegniew Brzezinski, kelle käe all õppisid Columbia ülikoolis ka Jakovlev ja Kalugin. Nõukogude Liidu likvideerimise paneb ta süüks kirjule rahvusvahelisele seltskonnale, kuhu kuulusid Reagan, Gorbatsšov, Ševardnadze, paavst Johannes Paulus II, vaenlase poolele üle jooksnud KGB kindral Oleg Kalugin, igat masti demokraadid, geopoliitilised atlantistid ja mondialistid, kes surusid Venemaale peale oma atlantilist mudelit USA juhtimisel. Lääs, esmajoones USA ja tema NATO liitlased, arendas Nõukogude Liidus hoolikalt ettevalmistatud destruktivist tegevust läbi mitmesuguste programmide, nagu Phare, Tasis, Sorose fond, Partnerlus Rahu Nimel, Balti hansa euro-region, koos plaaniga lahutada Venemaast Kaliningradi piirkond.

Läänel olnud idee moodustada Venemaa-vastane sõjalis-poliitiline liit ja “sanitaarkordon”, Musta-Balti mere konföderatsioon, mille eest hoiatas rahva-saadikute kongressil saadikugrupi Sojuz liider polkovnik Viktor Alksnis. Viidates kõrgetele allikatele julgeolekuorganites (tõenäoliselt Krjutškovile), kinnitab Šironin, et Liidu lagunemise katastroofis on süüdi Liidu läänemeelne juhtkond, kes ignoreeris järjekindlalt KGB hoiatusi ja lubas riigis vabalt tegutseda lääne eriteenistustel, kelle üle oleks KGB saavutanud võidu igal juhul, kuid Gorbatsšovi meeskond takistas seda ega hoolinud KGB hoiatustest.⁴³ Otsesed Liidu hävitajad olid lääne nn mõjuagendid (*агенты влияния*). Neist tähtsaim olevat olnud poliitbüroo liige ja ideoloogiasekretär Aleksandr Jakovlev, keda Šironini sõnul peeti KGB-s koguni CIA residendiks. Jelena Bonner, Juri Afanasjev, Aleksandr Sobtšak, Gavriil Popov, Gennadi Burbulis, Galina Starovoitova, Valeria Novodvorskaja ja teised tuntud demokraadid olid kõik impeeriumi demonteerijad. Poliitbüroo liikmed Jakovlev, Eduard Ševardnadze ja Vadim Medvedjev ütlesid, et ohtu pole, ja soodustasid Liidu hävingut. Kas see oli nende saatuslik viga või kuritahtlikkus, küsib erukindral. Ta kinnitab, et perestroikaajal ilmusid välja kohalikud politikaanid, kes mängisid räpast mängu, igat sorti provokaatorid, kes püüdsid esile kutsuda kokkupõrkeid ja verevalamist, mille olevat ära hoidnud KGB külmavereline tegutsemine, ka Vilniuses jaanuaris 1991.

NSV Liidu KGB viimane esimees ja augustiputši korraldaja **Vladimir Krjutškov** on vandenõuteooria üks tuntumaid arendajaid, kes kirjeldab asju mõnevõrra vähem otsekoheselt ja valituma sõnavaraga kui tema endine alluv erukindral Šironin. Repressiivaparaadi juhi kolmas mälestusteraamat “Isiklik toimik. Kolm päeva ja kogu elu” (2001)⁴⁴ on enam-vähem kokkuvõtte tema 1996. aastal ilmunud kahekõitelisest teosest.⁴⁵ Uuendatud versioonis rünnatakse endisest tugevamini Jeltsinit, keda autor nimetab süngeks isikuks (*черная личность*) Vene ajaloos. Uusi nüansse on lisatud Gorbatsšovi ja tema kaaskondlaste “riiki ja parteid lammutava” tegevuse kirjeldusse. Süvendatud on ka autori põhivaenlase – Ameerika imperialismi ja selle salasepitsuste – paljastamist, sh on juttu Kissingeri ja Brzezinski pärandist.

⁴³ Широнин В. КГБ – ЦРУ, 156–158.

⁴⁴ Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь. Олимп, АСТ, Москва, 2001.

⁴⁵ Крючков В. А. Личное дело, 1–2. Олимп, АСТ, Москва, 1996.

Suure osa üllitisesest pühendab Krjutškov Liidu vajalikkuse ja selle lagunemise kahjulikkuse tõestamisele.⁴⁶ Siin on autori märksõnadeks “reetmine”, “lõhkumine”, “kokkuvarisemine” (*развал*) ja “positsioonide loovutamine”. Gorbatšovi ja Jeltsini kõrval väärub Krjutškovi halvakspanu eriti Aleksandr Jakovlev, keda autor nimetab nõukogude ühiskonna “väljapaistvaks purustajaks”, Andropovi eeskujul “petturiks” (*проходимец*), “silmakirjatsejaks” ja “meie ajaloo kurjaks geeniuseks”. Jakovlevi suhtub ta ülima põlguse ja vihkamisega ning kahtlustab teda koostöös USA eriteenistustega.⁴⁷ Jakovlev ja Gorbatšov kui riigi ja partei lammutajad olid üksmeelsed strateegia ning taktika küsimustes, kuna peremees oli neil üks – Washington, kellega nad olid end sidunud, väidab endine julgeoleku juht. Enne augustit 1991 olevat riik olnud ohtlikul määral välismaa “mõjuagentide” võimu all ja see inspireerinud “terveid jõude” impeeriumi hävitava uue liidulepingu sõlmimise vastu välja astuma.

Krjutškovi eriline huvi on KGB ja Riikliku Erakorralise Olukorra Komitee (GKTšP) tegevuse ilustamine. KGB hoiatas pidevalt läheneva katastroofi eest, kuid Gorbatšov ei võtnud teda kuulda ja õnnetus oligi käes. Krjutškov püüab lugemat veenda, et GKTšP tegevus oli õige, suunatud riigi kooshoidmisele ja isamaa päästmisele ning et midagi erilist ei juhtunudki. Putšistid olevat olnud patrioodid, kes tahtsid takistada destruktiiivsetel jõududel – 1991. aasta esimesel poolel kujunenud nõukogudevastasel ühiserindel – riiki hävitada. Olevat tahetud vaid anda löök ekstreemistidele ja toetada “terveid jõude”. Gorbatšov olevat soovinud ise “korralloomisest” oma reputatsiooni huvides eemale jääda, nii nagu oli juhtunud varemgi, kui kasutati jõudu.⁴⁸ Erakorralise olukorra või selle ühe vormi – presidendivõimu – võimaliku kehtestamise küsimust arutati korduvalt aastail 1990–1991 Leedu, Läti, Aserbaidžaaani, Armeenia, Moldova, Gruusia ja isegi Moskva suhtes. GKTšP midagi uut ette ei võtnud, ta toimis nende ettevalmistuste raames, mis tehti varem presidendi enda korraldusel. Eriolukorra komitee olevat katkestanud oma tegevuse verevalamise vältimiseks, kinnitab KGB esimees.

PEAMINISTRI NÄGEMUS

Vandenõuteooria prominentsemaid esindajaid on perestroikaaja kauaaegne (1985–1990) valitsusjuht, praegu Vene NFSV Föderaalnõukogu Föderatsiooninõukogu liige **Nikolai Rõžkov**, kelle 2007. aastal ilmunud mahukas “Suure maa tragöödia”⁴⁹ on pühendatud suures osas just Liidu lagunemise ja rahvusprobleemide käsitlemisele. Endine peaminister, “tõeline patrioot” (Valentin Rasputini eessõnast),

---

⁴⁶ Samas, 346–377.

⁴⁷ Samas, 233–248, 257–258, 336–338 jm.

⁴⁸ Samas, 393–399.

⁴⁹ **Рыжков Н. И.** Трагедия великой страны. Вече, Москва, 2007. Varem ilmunud: **Рыжков Н. И.** Десять лет великих потрясений. Ассоциация “Книга. Просвещение. Милосердие”, Москва, 1995.

alustab oma raamatut Allan Dullese 1945. aasta plaaniga hävitada Liit, mis 40 aastat hiljem saigi teoks, kuid ameeriklased ei arvanud, et see juhtub nii kiiresti. Siis ilmus Gorbatšov, kes tegutses lääne huvides ja ainult kuue aastaga “andis läänele ära võimsa ülideržaava” (*сверхдержава*). Huvitavad on endise peaministri iseloomustused oma endistele kolleegidele. Gorbatšov ja Jakovlev on tema silmis meie aja kaks “pahaendelist”, “kurjakuulutavat” (*зловеищие*) figuuri, kes “reetsid suure deržaava ja oma rahva”, samuti “tühisus” Jeltsin, kelle õpetajad olid ookeani taga. Jakovlev olevat põlanud kõike seda, mis nõukogude inimesele püha, ta vihanud Suurt Oktoobrit 1917, nõukogude korda, komparteid, deržaavat, sotsialismi ja kolhoose ning suurde võitu suhtus ta küüniliselt. Jeltsin, “kodumaine Robin Hood”, olevat isiklike huvide nimel olnud valmis mistahes alatuseks, intriigiks ja reetmiseks.⁵⁰

Gorbatšovile heidab valitsuse esimees ette selge ja realistliku programmi puudumist sisepoliitikas (selle asemel improvisatsioon), laveerimist pahem- ning parempoolsete vahel, silmakirjatsemist ja valetamist ning vähest otsustavust tegutsemises; passiivsust opositsiooni mahasurumisel, natsionalistlike ja separatistlike, nõukogude- ning sotsialismivastaste jõudude ohjeldamisel ja läänelike väärtuste (õigusriik, eraomand, inimõigused), mis olid kattevarjuks USA juhitud globaliseerimisele, “kunstlikul” juurutamisel; partei (põhiseaduse 6. paragrahvi kaotamine) ja nõukogude likvideerimist, armee laostamist, KGB ignoreerimist jms, mis kõik viis perestroika destruktiivsesse faasi, kus ülideržaava lagunes ning Gorbatšov jäi oma ametist ilma. Perestroikaaja välispoliitika peamiseks negatiivseks tulemiks peab Rõžkov endise üliiriigi taandumist teisejärgulisse rolli (selles on süüdi ka “provokaator” Ševardnadze) ja bipolaarse maailma kadumist ning USA mõju kasvu mitte ainult kogu maailmas, vaid ka Venemaal (levivad ameerikalikud väärtused ja elulaad).

Rõžkov veenab lugejaid, et vähemasti Baltimaaades olid rahvuslikud liikumised lääne eriteenistuste kätetöö, 1991. aasta 13. jaanuari verised sündmused Vilniuses oli provokatsioon, mille stsenaarium töötati välja välismaal. Pealöögi deržaavale andnud siiski “kodukasvanud reeturid”, “ebardid” (*выродки*), kes “mõnitasid kodumaad – lihast ema”, hävitasid võimsa riigi ja selle ühiskondliku korra. Destruktiivsete jõudude, viienda kolonni eesotsas olid “kangelased-purustajad” Gorbatšov ja Jeltsin. Kui “andetu ja otsustusvõimetu” Gorbatšov viis riigi kuristiku äärele, siis Jeltsin oma meeskonnaga andis viimase hoobi. Mitte GKTšP ei lagundanud riiki, vaid Jeltsin ja tema lähikondlased, kes kuulutasid Venemaa suveräänseks ja panid Belovežje kokkulepetega toime konstitutsioonivastase riigipöörde detsembris 1991. KGB esimehe Krjutškovi eeskujul väidab Rõžkov, et “Belovežje vandenõulased” Jeltsin, Gennadi Burbulis, Sergei Šahrai, Jegor Gaidar, Andrei Kozõrev ja Viktor Iljušin olid lääne “mõjuagendid” ning täitsid ookeanitaguste sõprade käsku. Riiki olevat lammutatud teadlikult ja plaanipäraselt, kusjuures dirigendi rollis oli USA. Autori stiilinäiteks nende sündmuste kirjeldamisel on niisugused jõulised metafoorid ja epiteedid, nagu “kamp lurjuseid”,

⁵⁰ Рыжков Н. И. Трагедия великой страны, 170–176, 183, 515 jm.

“suurim riigireetmine”, “koletislik kuritegu”, “genotsiid venemaalaste vastu”, “hirmus patt isamaa ees”, “tõeline tragöödia” ja “ülemaailmne häbi” (*вселенский позор*). Kui sadamate ja maade kaotamisest saanuksid teada Peeter Suur ja Katariina Suur, pööraksid nad end hauas ringi.⁵¹

Endine peaminister tunnistab tema poolt juhitud majanduse kriisi jõudmist, kuid ei pea selle põhjuseks mitte tootmissfääri vastuolusid, vaid kriisi poliitika-sfääris, ideoloogias ja juhtimises. Liidu lagunemisel olid nii sisemised kui välised põhjused. Peapõhjused olid sisemised – majanduslikud, sotsiaalsed ja parteilis-riiklikud, kusjuures destruktivsete protsesside detonaatoriks oli natsionalism.⁵² Venemaa kui “suure Euraasia tsivilisatsiooni” tulevikku näeb veteranpoliitik Rõžkov liikumises Kremli poolt väljakuulutatud “suveräänse demokraatia” läänest erinevat teed mööda.⁵³

FÖDERALISM – LIIDU LAGUNDAJA

Kui endine peaminister leidis, et perestroika läks vana korra lammutamisega liiale ja selle “head küljed” tulnuks säilitada, siis mõned teised autorid leiavad, et just valitsuse poliitika, sh rahvusküsimus, oli poststalinistlikul ajal rajatud väära-dele alustele, oli liiga liberaalne. Liberaaldemokraatliku partei väljapaistev tege-lane ja Riigiduumaa saadik **Aleksei Mitrofanov** kinnitab, et impeeriumi palju-rahvuselisus oli iseendast selle lagunemise objektiivne eeldus ning ainult tugeva tsentriga unitaariigina sai see koos püsida. Unitarismist järkjärguline taganemine algas juba Hruštšovi “rahvaste sõpruse” poliitikast, mis lasi ohjad lõdvemaks ja viis natsionalismi tugevnemisele ning kohalike natsionaalpoliitiliste eliitide tekki-misele. Need kontrollisid varimajandust ja muutusid autonoomseks poliitiliseks jõuks. Rahvuslik parteinomenklatuur oli Andropovi-järgsel ajal riikliku natsiona-lismi allikaks. Liidu administratiiv-territoriaalne korraldus rahvusliku printsiibi alusel võis teatud tingimustes saada lagunemise detonaatoriks. Gorbatšovi detsent-raliseerimise ja föderaliseerimise poliitika hävitas nõukogude unitarismi. Kohalik korrumppeerunud etnoeliit ja klannid, keda toetas Jeltsin Gorbatšovi vastu, hak-kasid kontrollima riigivara. Vabariikide elanikkond, v.a lääne rahadest elavad baltlased, sattus vaesusse ja õigusetusse. “Liiduline võim osutus jõuetuks mitte “suveräniseerimise” laine, liiduvabariikide natsionalismi, separatismi ja šovinismi ees, vaid ahnuse demoni ees, mis andis kõik eelised inimestele, kel oli poliitiline võim riigis, mis asus turusuhete teele.”⁵⁴ Kui Jeltsin kuulutas Venemaa suverään-seks, siis oli Liidu desintegratsioon vältimatu. Mitrofanov prognoosib uue super-tsvivilisatsiooni tekkimist Venemaa ja Euroopa ühinemise baasil.

---

⁵¹ Samas, 561–635 jm.

⁵² Samas, 642.

⁵³ Samas, 47.

⁵⁴ **Митрофанов А. В.** Россия перед распадом или вступлением в Евросоюз. Ad Marginem, Москва, 2005, 50.

Vene patriootide üks liidreid duumasaadik **Dmitri Rogozin** kirjutab, et Nõukogude Liidu lagunemine polnud programmeeritud, selle hävitas kuritegelik võim valitseva ladviku massilise reetmise tulemusena. Kompartei moraalne laostumine tõi võimule nõrgad liidrid, avalikud reeturid ja kameeleonid, “argpüksid” ning “täieliku tühisuse” Gorbatsšovi ja “marasmiseerunud” poliitbüroo, kes ei suutnud kriisiolukorras riiki juhtida. GKTšP ei tulnud toime isegi Gorbatsšovi ja Jeltsini arreterimisega. Peale Stalinit õigeid mehi polnud. Lääne eriteenistused töötlesid parteitöötajaid ja neil olid tugevad positsioonid poliitbüroos ning keskkomitee sekretäride hulgas. Juba 1970. aastatel olid natsionaalseparatistid ja russofoobid jõudnud parteivõimu kõrgeimale astmele. Parteid kasutati tööriistana liidulise riikluse hävitamisel. Liiduvabariikide keskkomiteed soosisid paadunud natsionalismi. Ässitanud Liidu kallale etnilise šovinismi, pääses kommunistlik nomenklatuur riigivara jagamise juurde.

Rogozin on karmide jõuvõtete pooldja. Tõeline liider oleks tuginenud armeele ja KGB-le, kelle abiga tulnuks reeturid ning natsionaalseparatistid partei juhtkonnast kõrvaldada ja vangi panna. Ta oleks loobunud nn leninlikust rahvuspoliitikast, mis andis igale rahvale õiguse enesemääramiseks kuni lahkulöömiseni. Enesemääramisõigust tuleb tõlgendada kui rahvaste õigust elada suure vene rahvaga koos ühes riigis. Rogozini meelest on väljapääs ummikust vene rahvuslik-patriootliku liikumise programmis, mis muuhulgas näeb ette venelaste ühtse riigi taastamise. Kommunismile ja liberalismile alternatiivne vene rahvusliku taassünni idee tähendab õigust pidada end põlisrahvaks (*коренной*) põlistel (*исконный*) Vene maadel väljaspool Vene Föderatsiooni: Krimmis, Ukrainas, Valgevenes, Kasahstanis, Dnestri-äärses ja Baltimaades; need on vene natsiooni pärusmaa (*родовая территория русской нации*).⁵⁵ Rogozini poliitilised vastased on teda süüdistanud rahvusliku vaenu õhutamises.⁵⁶

BALTIMAADE ROLL

Vene avalikus arvamuses on laialt levinud müüt Baltikumist kui Liidu lagunemise peasüüdlasest.⁵⁷ Kuna impeeriumi kadumine on paljude silmis miinismärgiga ja ülimalt kahetsusväärne ajaloo sündmus, siis toetab niisuguse eelarvamuse levitamist Balti riikidest vaenlase kaju loomist. Vene teaduskirjanduses ja enamikus memuaarides on niisugune väärarvamus ümber lükatud ning öeldud selgelt, et vene faktor, Venemaa suveräniseerimine ja Jeltsini tegevus olid otsustavateks teguriteks Liidu lagunemisel. Liit oleks saanud edasi eksisteerida ka ilma Baltimaadeta, kuid ilma Venemaa, Ukraina ja Valgeveneta oleks see võimatu.

⁵⁵ **Рогозин Д. О.** Враг народа. Алгоритм, Москва, 2006.

⁵⁶ Samas, vt tsitaadid tagakaanel.

⁵⁷ **Симомян Р. Х.** Россия и страны Балтии. РАН, Институт социологии, Academia, Москва, 2003, 52–53.

Baltlaste (*прибалты*) roll perestroikaaja poliitilises elus ja Liidu lagundamisel oli siiski ebaproportsionaalselt palju suurem kui nende tagasihoidlik osa impeeriumi hiiglaslikes inim- ning materiaalsetes ressurssides. See tõsiasi on hästi nähtav nii teadus- kui memuaarkirjanduses. Vene autorid on märkinud need valdkonnad, kus kolmele Balti liiduvabariigile kuulus pioneeri roll. Kokkuvõtlikult on need järgmised. Baltikumis tekkis massiline rahvuslik liikumine n-ö tsiviliseeritud rahulikus vormis, mis polnud suunatud mitte etniliste konfliktide lõkkele puhumisele ja massilise vägivalda eskaleerimisele nagu Kaukaasias (tüüpiline Armeenia-Aseri konflikt), vaid keskuse kontrolli alt vabanemisele kuni täieliku iseseisvumiseni. Eesti kuulutas end esimesena suveräänseks (Ülemnõukogu otsus 16. novembril 1988), millega algas nn seaduste sõda. Leedu kuulutas end esimesena iseseisvaks (Ülemnõukogu otsus 11. märtsil 1990). Baltikumis tekkis uus, komparteile alternatiivse poliitilise massiliikumise vorm – Rahvarinne (esimesena Eestis 1988. aasta aprillis), mis oli teistele eeskujuks. Liiduvabariikide komparteid ei represseerinud rahvuslikke liikumisi, vaid töötasid nendega koos, kaotasid oma võimu ja mõju. Baltikumist lähtus uue liidulepingu (ümber)sõlmimise idee, mille Gorbatšov esialgu tagasi lükkas, kuid hiljem võttis ta selle riskantse stsenaariumi üle. Eestis tuldi esimesena välja isemajandamise ideega (26. septembril 1987), mis võitis populaarsust üle Liidu. Baltikumis kadus esimesena kompartei monopol massiteabes, kompartei kirjastustes hakati trükkima “mitteformaalseid” materjale ka teistele Liidu piirkondadele. Baltikumis iseseisvusid kompartei vabariiklikud organisatsioonid esimestena (Leedu KP kuulutas end NLKP-st sõltumatuks 19. detsembril 1989). Balti saadikud esindasid rahvasaadikute kongressil Kremli läänelikku poliitilist kultuuri ja astusid liitu vene demokraatidega. Baltikumis (Leedus ja Lätis) kukkus jõukasutamine 1991. aasta jaanuaris läbi ja andis oodatule vastupidise efekti.⁵⁸

Gorbatšov-Fondi eelnimetatud dokumentide ja materjalide kogumikes on rohkesti andmeid Balti küsimuse sagedase arutamise kohta kõige kõrgemates sfäärides. See tänuväärne ja mastaapne materjal ootab põhjalikumat süvenemist ning kõrvutamist ajastu muude tõenditega. Esimene mulje kinnitab Balti asjade suurt osatähtsust ja erilist tähendust Liidu säilitamise-lagunemisega seotud dokumentatsioonis.

Gorbatšovi abide Gratšovi ja Tšernjajevi mälestustest ning märkmetest võib välja lugeda, et peasekretäri ja poliitbüroo Balti-poliitika, mis lähtus “ühtsest ning jagamatust”, oli tegelikult elust irdunud ja rajatud vääradele alustele – baltlasi iga hinna eest Liidus kinni hoida.⁵⁹ Gratšov kirjutab, et Gorbatšov ei orienteerunud Balti ajaloos ja mentaliteedis, samuti Balti riikide rahvusvahelisest õigusest tulevas annekteeritud seisundis, mida lääneriigid ei tunnustanud. Ta ei kujutanud ette, et on olemas terveid rahvaid, kes on nõus maksma vabaduse eest mis tahes

⁵⁸ Vt **Симонян Р. Х.** Россия и страны Балтии; **Шубин А. В.** Парадоксы перестройки; **Пихоя Р. Г.** Москва.

⁵⁹ **Тšernjajev, А.** 1991. aasta, 33, 36 jm.

hinda.⁶⁰ Leedu oli tema kõige suurem valupunkt, sealt naasis ta lööduna, sealt ootas ta teateid Landsbergise ja Prunskiene vastase ülestõusu puhkemisest. Gratšov, Tšernjajev ja Šahnazarov kinnitavad, et Balti küsimus tulnuks lahendada konföderatsiooni, eristaatuse või kui miski enam ei aita, siis baltlaste vabakslaskmise teel, arvestades nende visadust ja USA survet.

Kui spetsiifiline erialakirjandus kõrvale jätta, siis pole palju neid töid, kus süüvitaks Balti liiduvabariikide seisundi eripära ajaloolistesse ja juriidilistesse nüanssidesse. Jegor Gaidar on üks väheseid autoreid, kes kirjutab otse, et Balti riigid tahtsid taastada iseseisvust, mille nad kaotasid Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimisel. Eesmärgiks oli reintegratsioon Euroopasse. Ta tõdeb, et Baltikumis tulid iseseisvust taotlevad jõud võimule demokraatlike valimistega. Sajudise võit Leedu Ülemnõukogu valimistel sillutas teed iseseisvust taotlevatele jõududele ka teistes vabariikides. Kevadel 1990 võtsid Balti riigid vastu suveräänsusdeklaratsioonid, kus iseseisvuse taotlus oli selgelt formuleeritud. Nende eeskujule järgnesid Moldova, Ukraina, Valgevene ja Venemaa. Baltikumi eripära oli selles, et seal toetas iseseisvust märkimisväärne osa metropolist pärit elanikkonnast. Gorbatšovi lääne survele vastuvõetud otsus 1991. aasta jaanuaris distantseeruda jõu kasutamiseks andis ühemõttelise signaali, et Baltikumi iseseisvus on sündinud fakt.⁶¹

Enamik tänastest Nõukogude Liidu taastajaist pole oma projektides Balti riikidega avalikult arvestanud, küll aga räägivad nad Venemaa erilistest elulistest huvidest seelses piirkonnas. Deržavnikud, kes mõtlevad sõjalis-territoriaalsete kategooriatega, elavad Baltimaade “kaotust” kui impeeriumi tabanud “geopoliitilise katastroofi” üht negatiivseimat ilmingut ja tulemit raskelt üle. Nende jaoks tähendab otsese kontrolli kadumine Baltikumile üle Venemaa surumist Peetri-eelse territooriumi piiridesse, väljatõrjumist Euroopast, “surumist itta”, “rahvusvahelist häbi” ja alandust. Nende jaoks on Baltikum Vene impeeriumi ja Nõukogude Liidu kaotatud ala, mille “omamise” eest on verd valanud vene rahva paljud põlvkonnad. Deržaava eest võitlejate arvates on Balti riikide iseseisvus ajutine nähtus, kui Venemaa ajutise nõrkuse produkt, mitte kui nende maade rahvaste enesemääramise loomulik tagajärg. Moraal on selles, et Balti rahvad ei saa ajalooliselt kunagi tõeliselt iseseisvad olla. Nad ei ole seda ka praegu, kuna uued peremehed on nüüd Lääne-Euroopa, USA, NATO ja Euroopa Liit.⁶²

Dmitri Rogozin kirjutab, et alles pärast seda, kui Vene kroon võttis tagasi (*возвращая*) Baltimaad, avanes kohalikel hõimudel võimalus saada haridust emakeeles, tänu millele tekkis läti ja eesti rahvas. Stalini ajal olevat Eestile ära antud niisugused põlised Vene maad nagu Narva ja Jurjev (Tartu). Ent väike-rahvalik šovinism osutus palju hullemaks kui suurriiklik. “Parteinomenklatuur muutis uued “suveräänsed riigid” väikesteks õelateks impeeriumideks, kus rõhutas venelasi ja teisi rahvaid.” Tallinna ja Riia venelased, kes toetasid iseseisvust

⁶⁰ Gratšov, A. Gorbatšov, 244–245 jm.

⁶¹ Гайдар Е. Т. Гибель империи, 296, 300, 370–376.

⁶² Рыжков Н. И. Трагедия великой страны, 243.

ning lootsid “elada Euroopas”, on nüüd pettunud, kirjutab Rogozin. Baltikum on tema väitel vene natsiooni pärusmaa, kus venelased on põlisrahvas.⁶³

Nõukogude Liidu eelviimane peaminister Nikolai Rõžkov on oma viimases raamatus “Suure maa tragöödia” pühendanud ligi 250 lehekülge (ca 40%) Baltimaade lähiajaloole. Tema kui “suveräänse demokraatia” pooldaja ja “patriootlikult meelestatud inimese” Balti ajaloo versioon näeb lühidalt välja niisugune. Venelased päästsid lätlased ja eestlased saksastamisest ning rahvuskultuuri kaotusest, võimaldasid kõigile kolmele Balti rahvale iseseisva riigi staatuse 1918. aastal, hoidsid ära nende vallutamise Saksamaa poolt 1940. aastal, vabastasid nad 1945. aastal. Nõukogude Liidu agressiivset tegevust, okupatsiooni ja anneksiooni rahvusvahelise õiguse järgi Baltikumis polnud, ühinemine Liiduga toimus Balti riikide valitsuste palvel, seega vabatahtlikult. Teise maailmasõja ajal toetas Baltimaade elanikkond natslikku okupatsioonivõimu, paljud sõdisid Nõukogude Liidu vastu ja osalesid karistusoperatsioonides venelaste, juutide ning teiste rahvuste vastu. Eesti karistussalklased tegutsesid Poolas, Jugoslaavias, Itaalias, Valgevenes, Ukrainas, Leedus, Leningradi, Pihkva jt oblastites. Holokaustis olid peamised tegijad kohalikud fašistid, kes olid julmemad kui sakslased. Eesti natsid asutasid Eestis üle 140 koonduslaagri, kus tapeti paljudest Euroopa riikidest toodud vange. Metsavennad on bandiidid ja küüditamised olid õigustatud. Rõžkov õigustab massirepressioone, kuna need olevat olnud seaduslikud ja “suunatud NSV Liidu terviklikkuse ning nõukogude ühiskondliku korra säilitamisele”. Teheranis, Jaltas ja Potsdamis pandi riigipiirid õiglaselt paika ning Helsingis (1975) kinnitati nende puutumatus, neid poleks tohtinud hiljem puutuda. Sõjajärgsel ajal polnud Baltimaades okupatsiooni, valitses õitseng ja heaolu, kinnitab Rõžkov. Autor toob rohkesti arve Leedu, Eesti ja Läti majanduse, teaduse ning kultuuri arengu kohta nõukogude ajal, mil Balti vabariigid olevat arenenud dünaamiliselt. Ehitati sadu tööstusettevõtteid, sildu, tuhandeid kõigi mugavustega elumaju, polikliinikuid, haiglaid, sanatooriume, koole, lasteaedu jm. Okupatsiooniajal ehitati tegelikult välja veel üks Läti. Kõige tugevama impulsi rahvuskultuuride arenguks said Balti rahvad Liidu koosseisus. Liidus ei diskrimineerinud neid keegi, sissesõitnud venelased kohtlesid neid suure austusega. 1991. aastal anti baltlastele võimalus iseseisvuda. Vastutasuks aga nimetatakse venelasi okupantideks, migrantideks, muulasteks, mittepõlisteks jms, nende suhtes rakendatakse genotsiidi ja apartheidi-režiimi, nad on taandatud “õigusetu vähemuse” rolli. Eestlased on unustanud, et Venemaa andis neile hariduse ja aunimetused, avas neile tee maailma. Pole teada, mis paljudest neist oleks saanud, “kui neid poleks kaitsnud NSV Liidu kõigutamatu autoriteet”.⁶⁴

Iseseisvaid Balti riike näitab endine valitsusjuht ülimalt halvas valguses. Seal valitsevad natsionalistlikud etnokraatiad, patoloogilised russofoobid, kes kiusavad taga venelasi, tahavad hävitada vene keelt ja Moskva patriarhaadile alluvat õigeusu kirikut; nad on kehtestanud “koletislikud” (*чудовищные*) diskriminee-

⁶³ **Рогозин Д. О.** Враг народа, 99–101, 117, 145, 283.

⁶⁴ **Рыжков Н. И.** Трагедия великой страны, 211–213, 217–218, 258–366 jm.

rivad seadused venelaste suhtes, toetavad tšetšeeni terroriste ja natsismi. Võimud soosivad fašiste ja neonatse, antifašistid ning ausad nõukogude inimesed vaevlevad vanglas; rüvetatakse ausambaid. Timukatest on tehtud kangelased, kes käivad vabalt ringi; patrioote aga kiusatakse taga ja pannakse vangi. Lätis ja Eestis kehtiv apartheidisüsteem toimib EL-i ja NATO soosimisel. Rõžkovi järeldused on lihtsad: Moskva peab rohkem sekkuma Balti riikide asjusse, kuna tänapäeva Venemaa ei ilmuta kahjuks järjekindlust oma kaasmaalaste kaitsmisel Baltikumis; 1999. aasta seadus kaasmaalastest Baltikumis ei tööta. Venemaa senine “tolerantne” joon on perspektiivitu. “On vaja uusi lähenemisi, uusi instrumente, uut ja aktiivsemat tegevust. Selle kohta on vaja riigi juhtkonna printsiipiaalset otsust. Ilma selleta jääb balti russofoobide ja nende soosijate suureks heameeleks kõik vanaviisi.”⁶⁵ Vene valitsus peab avaldama pidevat survet Balti riikidele. Patrioodid ja “õiged veneemaalased” (*истинные россияне*) peavad ilmutama kindlameelsust ja baltlastele mitte järele andma. Mitte Venemaa pole Leedule, vaid hoopis Leedu on Venemaale võlgu 67 miljardit USA dollarit.⁶⁶

Rõžkovi Nõukogude Liidu lagunemise käsitluses kuulub Balti vabariikidele eriline roll katalüsaatori ja detonaatorina. Nemad teatasid esimesena oma suverääniteedist ja Liidust väljaastumisest. “Andetu ja abitu” keskus jättis nad karistamata ning näitas sellega halba eeskujut Venemaale, Ukrainale ja teistele liiduvabariikidele. Kogu see “kurbmäng” tipnes septembris 1991 Riiginõukogu “ebaseaduslike” otsustega Balti riikide iseseisvuse tunnistamise kohta. Balti natsionalistlikud rahvarinded asusid Rõžkovi sõnul perestroika teise, destruktiiivse etapi (alates 1989. aasta keskpaigast) kuulutajate eesotsas. Leedu rahvarindest Sajudis kirjutab Rõžkov üllatavalt palju, piskasjadeni välja. Kompartei ja KGB poolt looduna pööras see natsionaalradikalismi, mida soosis kahekeelne “perestroika arhitekt” Aleksandr Jakovlev. Baltikumis oli peamine kurja juur Landsbergis, kelle kõiki ettevõtmisi juhtisid lääne eriteenistused. Rõžkov tunnistab, et 13. jaanuaril 1991 saavutasid separatistid Vilniuse teletorni juures poliitilise võidu. Verised sündmused, millest Gorbatšov distantseerus nagu alati, andsid Leedu väljaastumiseks Liidust lõpliku tõuke ja mõjutasid selles suunas teisi liiduvabariike.⁶⁷

KGB esimehe Vladimir Krjutškovi mälestuste vaatevinkel Baltikumi sündmuste käsitlemisel ei erine oluliselt peaminister Rõžkovi omast. Tema sõnul olid Baltimaad niisugune piirkond, kus natsionalistid-separatistid, piiritagused õõnestuskeskused ja välismaa eriteenistused tegutsesid täiesti avalikult. KGB poolt tehtud analüüsile tuginedes väidab Krjutškov, et enamik Balti liiduvabariikide elanikkonnast oli Liidust eraldumise vastu.⁶⁸

⁶⁵ Samas, 244.

⁶⁶ Samas, 244, 278, 293–298, 324–336, 345.

⁶⁷ Samas, 198–209 jm.

⁶⁸ KGB analüüs näitas, et tervikuna võib poliitiliste pingete piirkonnas jagada inimesed kolme rühma: 1) 5–10% – Liidu ja sotsialistliku korra aktiivsed vastased; 2) 15–20% – aktiivsed Liidu ja sotsialistliku valiku pooldajad, kes korraldasid miitinguid ja koosolekuid ning tegid selgitustööd; 3) umbes 70% inimestest olid passiivsed, ootasid ja olid reserviks nii ühtele kui teistele, aga kaldusid üldiselt säilitamise poole: **Крючков В. А.** Личное дело. Три дня и вся жизнь, 308–309.

1991. aasta 13. jaanuari veristest sündmustest Vilniuses on Krjutškovil oma versioon. Seal olevat KGB, armee ja siseministeerium hoidnud ära suure kokkupõrke “patriootlike jõudude”, Päästekomitee družiina ja Sajudise ekstremistide vahel. Erasisikute ja sõjaväelaste tulistajateks olevat olnud hoopis huligaanid.⁶⁹

KGB erukindral Vjatšeslav Šironini sõnul olid Balti liiduvabariigid valitud mondialistliku eriprojekti polügooniks, kus vabalt tegutsenud lääne eriteenistused katsetasid KGB-vastase võitluse meetodeid. Seal olevat loodud relvastatud põrandaalune organisatsioon ja tehtud ettevalmistusi, kuulutamaks regioon USA eluliste huvide piirkonnaks eesmärgiga muuta see proameerikalikku tüüpi kolooniaks. Autori fantaasialend viib ta Suur-Saksamaa taastamise idee juurde, mida Saksa strateegid kavandavat Balti hansapiirkonna projekti katuse all.⁷⁰ Erukindral süüdistab Balti separatistide soosimises eriti NLKP ideoloogiasekretäri A. Jakovlevi. Just tema õnnistusel olevat “reaktsiooniline ja fašismimeelne” Sajudis valla päästnud moraalise ning füüsilise terrori venekeelse vähemuse suhtes.⁷¹ Šironini väitel olid nii jaanuar 1991 Vilniuses kui augustiputš provokatsioonid Liidu lagundamiseks. Erukindral valgustab ka baltlaste rolli Liidu teistes piirkondades, kus nad olevat täitnud välismaiste õõnestuskeskuste ülesandeid, valmistades viimaste rahadega ette suuremastaabilisi provokatsioone, näiteks Taga-Kaukaasias Aserbaidžaaniraani piiril.⁷²

LÕPETUSEKS

Eespool vaadeldud memuaaride autorite enamik on lähtunud eeldusest, et Nõukogude Liitu saanuks ja pidanuks säilitama seetõttu, et selle lagunemise tänapäeva ulatuvad tagajärjed on katastroofilised. Nad püüavad auditooriumi veenda, et just nende tollane tegevus oli katastroofi ärahoidmise seisukohalt õige. Ometi Liit lagunes. See viib pigem mõttele, et sügavasse kriisi jõudnud viimase impeeriumi eluiga polnud võimalik enam pikendada, tema krahh oli seaduspärane. Olnuks see juhus või ajaloo vingerpuss, siis jäänuks võimalus n-ö viga parandada. Ent ka kõige innukamad üliriigi ülistajad ei tee plaane impeeriumi taastamiseks endisel kujul ja saavad aru, et see on 21. sajandil võimatu.

Kahtlemata on Nõukogude Liidu kadumine maailmaajaloolise tähtsusega sündmus ja keskseim süžee mitte üksnes Venemaa, vaid ka Liitu kuulunud rahvaste lähiajaloo, mille mõtestamine seisab paljuski veel ees. Samal ajal aktualiseerib impeeriumi saatuse probleemi ühiskondlik tellimus – postimperiaalsete nostalgiategevneimine Putini valitsemisajal, mis on seotud tänaste venemaalaste identiteediotsingutega.

---

⁶⁹ **Крючков В. А.** Личное дело. Три дня и вся жизнь, 316–320.

⁷⁰ **Широнин В.** КГБ – ЦРУ, 169–172, 180–182, 185.

⁷¹ Samas, 172–173, 177.

⁷² Samas, 185.

Juhtpoliitikute mälestustest on kõigile küsimustele kompetentseid ja ausaid vastuseid asjatu otsida. Pigem tuleb leppida tõdede paljususega – nagu ajaloos üldse. Perestroikaaja juhtivad tegelased õigustavad oma tegusid, süüdistavad kunagisi vastaseid ja oponente ning võitlevad nii oma koha eest ajaloos. Vanade arvete klaarimine, avalik vaen ja vihkamine, teadlik valetamine ning provokatsioonid, laim ja võltsingud ning äärmine irratsionalism pole siin erandlikud nähtused. Esitatakse vastastikku ränki süüdistusi kuritegudes, genotsiidis, vandenõus, reetmises jms. Äärmusliku subjektivismi ja fantaasia viljaks võib pidada mitmesuguseid sise- ning välisvandenõuteooriaid, eriti neid, mis lähtuvad endisest KGB ringkonnast. Niisugused skeemid eitavad kas osaliselt või täielikult põhjalike reformide vajadust, õhutavad ksenofoobiat ja riikide- ning rahvustevahelist vaenu. Need autorid, kes aktsepteerivad muutuste ja perestroika vajadust ning seletavad toimunut süsteemi kriisiga, lähtuvad moderniseerimise kontseptsioonist. Mingit konsensuslikku vaatepunkti impeeriumi lagunemisele vene memuaarkirjanduses pole.

Nii Gorbatšov ja tema kaaskondlased kui ka deržavnikud, sh augustiputšistid-riigipöörased, süüdistavad teineteist ning Jeltsinit impeeriumi hävitamises. Jeltsini lähikondlased omakorda arvustavad Liidu juhtkonna “ebaadekvaatset” tegutsemist ja kalduvad üliriigi kadumise põhjuseks pidama pigem kommunismi ning nõukogude süsteemi kriisi.

Kõik Liidu säilitamise pooldajad, sh Gorbatšov, süüdistavad Liidu lagundamises kohalikku eliiti, separatiste, natsionaliste ja parteinomenklatuuri, kusjuures motiivina esitatakse mitte rahvaste vabadustahe, vaid soov pääseda riigivara jagamise juurde. Impeeriumi idealiseerijad jätavad enamasti rahvusküsimuse sisulise analüüsi kõrvale ja kõnelevad üksnes rahvuste enneolematust õitsengust nõukogude võimu ja sotsialismi ajal.

Memuaaridest nähtub, et Balti rahvaste vabadusliikumine etendas Nõukogude Liidu lagunemisel väga tähtsat, mõnes valdkonnas koguni teerajaja rolli, kuid peamine oli siin ikkagi Venemaa enda suveräniseerumine. Mõnede Baltikumist lähemalt kirjutavate autorite tööd lausa kubisevad võltsingutest ja propagandavaledest. Vene teaduskirjanduses on poliitilisi spekulatsioone Liidu lagunemise teemadel märksa vähem.

Kuid ka vene eliidi demokraatliku tiiva suhtumises Baltikumini on toimunud nihe. Liitlastest ühises kommunismivastases võitluses on saanud “tänamatud natsionalistid”, kes keele- ja kodakondsuspoliitikaga diskrimineerivad venelasi. Nii deržavnikud kui demokraadid ei tunnista okupeerimist või kasutavad eufemismi “inkorporeerimine”. Kuigi Vene Föderatsioon on end ametlikult kuulutanud Nõukogude Liidu õigusjärglaseks, ei tunnista Balti küsimuses nende vahel seost. Demokraadid arvavad, et ajaloolise ülekohtu on korvanud see, et baltlased vabanesid 1991. aastal eeltingimusteta.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on kirjutatud sihtasutuse Eesti Teadusfond (grant nr 6896) toel.

THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION AS PRESENTED IN RECENT RUSSIAN MEMOIR LITERATURE

Toomas KARJAHÄRM

The article provides reference and analysis of the representation of the collapse of the Soviet Union in the memoirs written by Russian (Soviet) state and public figures, published in Russia predominantly within the past decade. The authors discussed include President of the Soviet Union and Secretary General of the CPSU Mikhail Gorbachev, his closest aides Anatoli Chernyayev and Andrei Grachov, writer and former dissident Alexandr Zinovyev, KGB chief Vladimir Kryuchkov, retired KGB General Vyacheslav Shironin, Chairman of the Council of Ministers of the Soviet Union Nikolai Ryzhkov, the first government head of the Russian Federation Yegor Gaidar, prominent politicians and members of the Russian State *Duma* Dmitri Rogozin and Alexei Mitrofanov.

The imperialistic nostalgia that has been rearing its head in Russia recently has made a substantial impact on political memoirs. Two contrasting opinions prevail as regards the debacle of the Soviet Union: (1) the downfall of the empire represented a natural course of events, and the Soviet Union ought to have been demolished long ago; and (2) the Soviet Union ought to have been preserved, which would have been indeed possible if the actions taken had displayed a greater degree of sensibility. Gorbachev and his opponents the *derzhavniks* agree that it would have been possible to sustain the Soviet Union. Both sides, however, keep accusing each other and President Yeltsin of destroying the state. The advocates of the modernisation theory, on the other hand, tend to blame the crash of the superpower on the crisis of communism and the Soviet system. The majority of the authors listed above proceed from the assumption that it was possible, and even more so, imperative to retain the Soviet Union seeing that the consequences of its disintegration extending into the present day are disastrous. They are trying to convince the audience of the correctness of their action from the perspective of avoiding the catastrophe.

It is useless to look for competent and honest answers to all questions in the memoirs of leading Russian politicians. Rather, one has to put up with the plurality of truths, as is common in historiography. The leading figures of the period of *perestroika* keep justifying their own actions and accusing their one-time antagonists and opponents, thus fighting for their place in history. Settling of old accounts, public enmity and hatred, deliberate lies and provocations, slander and fabrications and extreme irrationalism are by far not exceptional. Severe accusations of crime, genocide, conspiracy, treason, etc. are being hurled at one another. The various domestic and external conspiracy theories, particularly those originating in the former KGB circles, can be viewed as a fruit of extreme subjectivism and fantasy. The Russian memoir literature does not feature any consensus on the extinction of the empire.

All the advocates of the preservation of the Soviet Union, including Gorbachev, blame the collapse on the local elites, separatists, nationalists, and party *nomenklatura*, citing the desire to get a bite of the public property rather than the nation's desire for freedom as the leading motive. Those who idealise the empire mostly discard any actual analysis of the national issue, instead eulogising the unprecedented burgeoning of nations under the Soviet regime and socialism as such.

These memoirs demonstrate that the liberation movements of the Baltic peoples played a very important, in some aspect even pioneering role in the annihilation of the Soviet Union, whereas the principal underlying reason was Russia's own pursuit of sovereignty. Some *derzhavniks'* writings on the Baltic issue are overflowing with blatant fabrications and propaganda lies.

However, a shift has occurred in the attitudes of the democratic wing of the Russian elite towards the Baltic states. The former allies in the anti-communist struggle are now seen as "ungrateful nationalists" discriminating against Russians with their language and citizenship policies. Neither *derzhavniks* nor democrats recognise the occupation, instead using the euphemism "incorporation". Even though the Russian Federation has officially declared itself the legal successor of the Soviet Union, no association between these two entities is recognised as far as the Baltic issue is concerned. Democrats believe that historical injustice has been fully atoned for by the fact that the Baltic peoples were set free in 1991 without any preconditions.

AUTORIJUHEND

Acta Historica Tallinnensia

Üldnõuded

Ajakirjas *Acta Historica Tallinnensia* avaldatakse erialaseid varem ilmunuta eelretsenseeritud teaduslikke artikleid eesti, inglise ja saksa keeles. Artikkel peab olema kirjutatud korrektses keeles ja vormistatud vastavalt juhendile. Käsikirjale tuleb lisada andmed autori(te) kohta: töökoht või asutus, kus uurimus on valminud, selle täpne postiaadress, autori telefon töö ja kodus, e-posti aadress.

Käsikirja soovitatav maht, kui tekst on kahekordse reavahega, k.a joonealused viited, resümeed, tabelid, illustratsioonid, on 30 lehekülge.

Käsikirja põhitekstile peab olema lisatud annotatsioon artikli keeles (maksimaalselt 100 sõna) ja võrkeelne resümeed (1 lehekülge), mis sisaldab töö eesmärki ja põhitulemusi.

Käsikirja esitamine

Käsikiri tuleb esitada kahes eksemplaris koos elektroonilise versiooniga (CD, mälu pulk), tekst lehe ühel küljel kahekordse reavahega, leheküljed nummerdatud. Väljatrükk ja failid peavad olema vastavuses. Sobiv arvutiprogramm on Microsoft Word (laiendiga doc või rtf).

Tabelid, joonised

Arvutil vormistatud tabelid ja joonised esitatakse koos tekstiga formaadis üks ühele. Arvuti-joonis peab olema trükitud laserprinteril ja elektroonilises versioonis salvestatud koostamisprogrammis (laiendiga tiff, eps, bmp, xcl või cdr). Fotod, eelistatavalt must-valged, võivad olla ühes eksemplaris. Skaneeritud fotod esitada tiff failidena resolutsiooniga vähemalt 300 dpi. Joonkujutiste resolutsioon peab olema vahemikus 600 dpi kuni 1200 dpi. Illustratsioonide ja fotode tagaküljele tuleb märkida nende järjekorranumber, autori nimi ja artikli pealkiri. Vajaduse korral märkida ka ülemise ja alumise serva asukoht. Tekstis näidata jooniste soovitatav asukoht. Värvillustratsioonid on võimalik trükkida autori kulul. Kõik värvilised illustratsioonid peavad olema salvestatud CMYK formaadis resolutsiooniga vähemalt 300 dpi. Tekst, tabelid ja joonised ei tohi üksteist korrata.

Viited

Kirjandusele viidatakse joonealuste viidetega, mis on nummerdatud läbi kogu töö. Kirjandusandmed tuleb anda järgmiselt.

Monograafiliste tööde puhul: autori(te) perekonnanimi ja initsiaalid, raamatu pealkiri, sari-väljaannetel sarja nimetus ja köite number sulgudes, ilmumiskoht (kohad), kirjastus, ilmumisaasta, viidatud leheküljed.

Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, Tallinn, 1997, 223-226.

Loorits, O. Eesti rahvausundi maailmavaade. (Elav teadus, 12.) Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1932, 26–231.

Kogumikus ilmunud artiklite puhul: autori(te) perekonnanimi ja initsiaalid, artikli pealkiri, mõttekriips, kogumiku pealkiri, lühend Toim või Ed, kogumiku toimetaja(te) initsiaalid ja perekonnanimi, kirjastus, ilmumiskoht (kohad), ilmumisaasta, viidatud leheküljed.

Ruutsoo, R. Euroopa Liit ja Eesti julgeolek. – Rmt: Eesti Euroopa Liidu lävepakul. Koost ja toim R. Ruutsoo, A. Kirch. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1998, 23.

Ajakirjades ilmunud artiklite puhul: autori(te) perekonnanimi ja initsiaalid, artikli pealkiri, mõttekriips, ajakirja nimetus, ilmumisaasta, number, viidatud leheküljed.

Jansen, E. Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. – Akadeemia, 1994, 11, 2243–2261.

Jutumärkides tsitaadi korral märkida täpne leheküljenumber, mitte kirjutise kõiki lehekülgi.

Arhiivmaterjalide puhul: dokumendi nimetus, arhiiv (välisarhiividel ka asukoht), fond (lühend f), nimistu (n), säilik (s), leht (l).

Politseivalitsuse direktori otsus 18.6.1935. Eesti Riigiarhiiv, f 949, n 1, s 5, l 85.
Tambek Warmale 1.2.1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 23.

Sama allika kordumisel kasutada lühendatud kirjet:

Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine, 276.

Korrektuur

Autorile saadetakse tavaliselt üks korrektuur, mille trükivigade parandus tuleb teha selgelt ja üldtunnustatud korrektuurimärke kasutades; teksti parandamine ja muutmine selles faasis pole enam lubatud.

Separaadid

Ilmunud artiklist saab autor 25 tasuta separaati. Soovi korral on võimalik tasu eest tellida lisa-separaate. Selleks tuleb esitada peatoimetaja nimele avaldus, kus on märgitud lisaseparaatide hulk ja arve tasuja.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Acta Historica Tallinnensia

General

The *Acta Historica Tallinnensia* publishes peer-reviewed primary research papers in the Estonian, English and German languages. Papers dealing with any aspect of history are welcome on fully international basis. The papers should be written in clear, proper language and meet the following requirements.

The **title** should be concise but informative.

The **name(s)**, including one forename in full, affiliation(s), full address(es), and e-mail address(es) of the **author(s)** should be included. In the covering letter the corresponding author and his/her telephone and fax numbers should be indicated.

A brief **abstract** (approximately 100 words) should be a self-contained summary of the paper, presenting concisely the objectives of the work reported, methodology, results, and conclusions. Citations in the abstract should be avoided.

A **summary** presenting the aim and main results of the study should be included at the end of the article. If the article is written in Estonian, the summary should be in either English or German, and vice versa.

The **volume** of the manuscript (incl. references, summaries, illustrations, and tables) is preferably no more than 30 double-spaced pages.

Submission

An electronic version and two hard copies of the manuscript should be submitted along with the covering letter. The files and the printouts must correspond exactly to one another. The text should be printed on one side of the paper, double-spaced on sheets of uniform size, with a 3 cm margin at the left. It is not necessary to incorporate any special page layout in the manuscript. Manuscripts should be submitted in Microsoft Word (.doc) or rich text (.rtf) format. For fully electronic submission consult the Executive Editor.

In the **covering letter** the authors should also supply full contact details (incl. e-mail addresses) for at least three individuals who may be appropriate reviewers for the manuscript.

Illustrations

Illustrations should be prepared in their final format (that is no enlarging or reducing will be necessary) and should fit into the print area of the journal. The maximum size is that of one journal page (127 mm × 200 mm). All illustrations must be clearly numbered and provided with the title and the name(s) of the author(s) on the reverse sides of the printouts. The appropriate place for each illustration in the text should be indicated in the margin. If necessary, the top of the figure should be indicated. All illustrations must have self-explanatory legends. The captions to illustrations should be listed separately. The text, tables, and illustrations should not repeat one another.

Dense shading for background should be avoided. The lettering (upper- and lowercase letters, italic, bold) should follow the usage in the text. Different parts of a figure should be marked by lowercase letters in parentheses. The size of symbols and lettering should not be smaller than 1.5 mm.

Illustrations should be provided in one of the following formats:

Vector graphics:

- .cdr (CorelDraw, save as version 6 or a later one)
- .ai (Adobe Illustrator)
- .eps (Encapsulated Post Script)
- .xls (Microsoft Excel, save as an Excel worksheet; should contain spreadsheet and embedded chart)

Raster graphics (such as photographs or scanned line-art)

- .tif (Tagged Image Format, use LZW compression to significantly reduce file size)
- .psd (Adobe Photoshop)

Mixed vector and raster graphics:

- .eps (Encapsulated Post Script)

Make sure that any artwork is at the appropriate minimum resolution: 300 dpi for halftones and greyscales, 600 dpi for combinations (line art and halftones together), and 600 for line art.

Photographs should be submitted as clear black and white prints on glossy paper. Digital and scanned photographs should be saved as tif or eps files at a resolution of at least 300 dpi.

Colour illustrations are accepted if they are essential to the presentation. The images should be in CMYK mode (resolution at least 300 dpi). Authors will be asked to cover the full cost incurred in colour printing. Further information concerning colour illustrations can be obtained from the executive editor.

References

The documentary-note or humanities style is used for bibliographic references. The references and notes are provided in footnotes. Notes should be numbered consecutively throughout the article with superior numerals used for note reference numbers in the text.

Form of references in footnotes:

a) Books: surname(s) and initial(s) of the author(s), book title, publisher, publication place and date, page number(s).

Anderson, D. G. Identity and Ecology in Arctic Siberia. Oxford University Press, New York, 2002, 103.

b) Articles in books: surname(s) and initials of the author(s), title of the article, book title preceded by an en dash and In:, initials and surname(s) of the editor(s) preceded by Ed(s), publisher, publication place and date, page number(s).

Watrous, S. The regionalist conception of Siberia, 1860 to 1920. – In: *Between Heaven and Hell. The Myth of Siberia in Russian Culture*. Eds G. Diment, Y. Slezkine. St. Martin's Press, New York, 1993, 118.

c) Articles in journals: surname(s) and initial(s) of the author(s), title of the article, en dash, title of the journal, publication date, volume number (in boldface), issue number, page numbers.

Kasekamp, A. Right-Wing movements in the North-East Baltic. – *Journal of Contemporary History*, 1999, **34**, 4, 596.

In the case of quotations give the page number(s) where the quotation occurs, not the whole number of the work cited.

d) Archival documents: cite the specific source referred to in the work (creator, title, date, if known), arrange information about the source from the general to the specific: repository, its location, collection, fonds, series, item.

Political information of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad, 30 April 1927. Eesti Riigiarhiiv (Estonian State Archives, ERA), Tallinn, 957-13-12, 2.

e) In the case of multiple citations of the same source full bibliographic details should be given when it is first cited. Subsequent citations should be in an abbreviated form with the surname(s) and initial(s) of the author(s), short title of the source and page number(s) given.

Watrous, S. The regionalist conception of Siberia, 120.

Proofs

The author will receive a set of proofs for correcting printer's errors. No changes may be made and no new material inserted in the text at the time of proofreading.

Offprints

A total of 25 offprints will be supplied to the author(s) free of charge. Further copies may be ordered at extra cost at proof stage. An application indicating the number of the copies and the payer should be submitted to the Executive Editor.

SUBSCRIPTION INFORMATION

Journal title	INDEX	ISSN	SUBSCRIPTION PRICES (including delivery), EUR	
			Single issue	Year
Acta Historica Tallinnensia	78157	1406-2925	60	60
Estonian Journal of Archaeology	78158	1406-2933	32	64
Estonian Journal of Earth Sciences	78154	1736-4728	30	120
Estonian Journal of Ecology	78152	1736-602X	28	110
Estonian Journal of Engineering	78253	1736-6038	28	110
Linguistica Uralica	70880	0868-4731	28	110
Oil Shale	70236	0208-189X	28	140
Proceedings of the Estonian Academy of Sciences	78155	1736-6046	28	110
Trames	78153	1406-0922	28	110

Subscription orders (order form available at <http://www.kirj.ee>) should be sent to:

Estonian Academy Publishers, Kohtu 6, 10130 Tallinn, Estonia
Tel. (372) 6 454 106, fax (372) 6 466 026, e-mail asta@kirj.ee

Ajakirju saab tellida aasta või üksiknumbri kaupa kõigi Eesti ajakirjandusleviga tegelevate ettevõtete kaudu (Eesti Ajakirjanduslevi OÜ, AS Eesti Post, OÜ Kirilind) ja üksiknumbreid (ka varem ilmunuid) osta Teaduste Akadeemia Kirjastusest. Täpsem teave <http://www.kirj.ee>